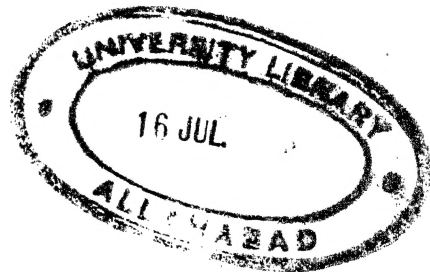
KṚTYAKALPATARU

OF

BHAṬṬA LAKṢMĪDHARA

EDIṬED BY

K. V. RANGASWAMI AIYANGAR

BARODA
ORIENTAL INSTITUTE
1942

Printed by R. Narayanaswami Iyer, B.A., B.L., at the Madras
Law Journal Press, Mylapore, Madras and Published
on behalf of the Government of His Highness
the Maharaja Gaekwad of Baroda by
Benoytosh Bhattacharyya at the
Oriental Institute, Baroda.

Price Rs. 8.

PREFACE

Tīrthavivecana-kāṇḍa is the eighth part of Lakṣmīdhara's great digest, and it is the second section of it to be published. The publication of later divisions of a *nibandha* before the earlier requires a word of explanation. Through the action of many causes, which can only be now surmised, the *Kṛtya-Kalpataru* has all but disappeared, and nowhere has a complete copy of it come to light. Libraries are fortunate which possess a part or two even in a transcript not over two centuries old. It has been the aim, in publishing it, to use all manuscripts of any section that may be discovered after assiduous search. Obvious difficulties exist in basing a book on a solitary manuscript, even if its text is tolerably correct. In the case of the *Kṛtya-Kalpataru,* however, an *andha-paramparā* of scribes, who transcribed from predecessors not better equipped, has resulted in texts which are far from satisfactory. In the case of some divisions valuable help in the preparation of a tolerable text comes from an unexpected quarter. The great *nibandha* of Lakṣmīdhara was held in such respect by later writers that they made extensive use of it, some going to the length of transferring to the pages of their own books, not only passages of the earlier *nibandha,* but whole chapters, comprising quotations, reproduced in the same order as in the original, and comments and verbal interpretations. It may be said with justice that some of the later digests are but built on a central core supplied by Lakṣmīdhara with overlayers made up of further quotations from sources which he had rejected. This is so for instance with Caṇḍeśvara's *Gṛhastharatnākara* in relation to *Gṛhastha-kāṇḍa* of the *Kṛtya-Kalpataru,* the *Dāna-khaṇḍa* of Hemādri's *Caturvarga-cintāmaṇi* and the *Dāna-Kalpataru,* and Mitramiśra's *Tīrthaprakāśa* and the section on *Tīrtha* in the *Kṛtya-Kalpataru* now published. But for this help, and the accident of the discovery of a manuscript of the *Tīrtha-kāṇḍa* during a special visit that I made to the Library of the Bhonsle Mahārājas at Nagpur, and the acquisition of another manuscript of it for the Library of the Punjab University by Paṇḍit R. A. Śāstri (who brought the fact to my

notice) its present publication might have been delayed. Two manuscripts of it known to exist in Mithila were not available, in spite of attempts to get them.

The *Tīrtha* section of the *Kalpataru* has some special claims to attention. It is apparently the first re-statement of the theory of *Tīrtha-yātrā* (pilgrimage), which had been dealt with unsystematically in epic and Purāṇic literature and was hardly noticed in the law books. Its inclusion in a *Dharma-śāstra-nibandha* was an explicit assertion of the place of pilgrimage in the recognized scheme of Hindu life. By what it omitted, as much as by what it described, *Tīrtha-Kalpataru* gave an authoritative decision on every matter on which practice, supposed to be grounded on Purāṇic or Smṛti authority, was justified. Illustrations of this will be found in the Introduction. Later writers on the subject merely expanded some of these points or aspects by scholastic discussions conducted with a parade of learning and logic. The enumeration of so many *Tīrthas*, and especially about three hundred of them within the narrow confines of Benares, whose frontiers are defined by reference to the arc of the Ganges and the bounds of the two streams of the Vāraṇā and the Asī, might seem to make Lakṣmīdhara an Indian Pausanias. But, the Greek was animated only by antiquarian feeling, and not by the pious motive to discover a mode of life in this existence, which will help in the struggle that might otherwise last through innumerable incarnations and end at last the unending transit "from the womb to the tomb" and back again to the womb. Unlike the pilgrim-guides and Bædekers or Murrays produced nowadays, with administrative encouragement, for the manifest economic advantage that a country might gain from a developed tourist traffic, Hindu works on *Tīrtha* dwelt even more upon the "inner" preparation for the pilgrimage than upon its externals. A proper understanding of the evolution of the theory of *Tīrtha* is needed to dissipate the vulgar thaumaturgy, investing the waters of a *Tīrtha* with a power of cleansing more than physical, irrespective of the mental and spiritual attitudes of pilgrims, upon which the professional priests at the great *Tīrthas* and their touts, who waylay pilgrims hundreds of miles away, batten.

It is this contribution of Lakṣmīdhara and of the treatises modelled on his which it has been the aim of the Introduction

to explain and evaluate. The ascetic way of life on which the fruition of a pilgrimage depends (*tīrtha-phala*) is itself a spiritual preparation, which culminates in the ecstasy of the attainment of the *tīrtha*. The raptures of the pilgrim, who cries "Gaṅgā, Gaṅgā" through his toilsome march to the divine stream, and who humbles himself on his first sight of the river or a *kṣetra* like Kāśī and salutes it, are the marks of this feeling. It will be wrong to treat a work on *Tīrtha,* like Lakṣmīdhara's either as a priestly manual or as a mere pilgrim's itinerary. The apparently dry discussions of ritual and of gradations of benefit springing from pilgrimage haye a back-ground of philosophy, which is often missed. It is noteworthy that with the practical statesmanship to be expected of him, Lakṣmīdhara brushes aside some of the more rigorous rules, such as those relating to compulsory tonsure, the use of vehicles, etc. Later writers, who are more scholiasts than statesmen, revel in discussions of the rites he will not stress.

A consideration of *tīrtha-vivecana* before and after him shows the lines of the evolution of the Hindu theory of pilgri-mage, which it has been the attempt of the Introduction to make clear. The connection between fasts, the satisfaction of the manes, the concepts of sin, expiation and purification and the mental and physical cleanliness of the pilgrim have to be clarified. It has been attempted in the Introduction. The function of a modern editor of such a work is to correct the eliptical treatment of the *nibandhas,* which presume on an intimacy with the philosophic and religious back-ground of life, that is now rare. The difference between the ancient Hindu and the modern outlook may be most clearly seen in the attitude to death and suffering. The assumption that the doctrine of *samsāra* and *karma* have their roots in a belief in pre-destina-tion and the denial of human volition have been exposed in modern studies of Indian philosophy. It is because man is the architect of his own fortune, master of his destiny, that pilgri-mages are acceptable as means of grace.

Death has no terrors for those who believe in the Hindu theory of survival of personality and *karma*. When one under-took a long and arduous pilgrimage, he went prepared for death. The attitude struck the imagination of Sir William Hunter, when he described with feeling and eloquence how, when the pilgrim enters the ferry over the river *Vaitaraṇī*

which divides Bengal from the holy land of Utkala, sanctified by the residence of the Lord of the World (Jagannātha) at His city (Puri), the ferryman whispers into the ears of the pilgrim the *mantra,* which associates the mundane stream with the stream of the other world, after which it is named, and which the disembodied souls have to cross. It is this spirit that makes the pilgrim "scorn delights and live laborious days" in the course of the tour, and continue the mode of life after his return home. It is this again which even to-day views with disapproval well-intentioned attempts, in the interests of public health, to discourage or prohibit festivals or gatherings of pilgrims at great *tīrthas* and *kṣetras.* When a pilgrim is recommended to find release by undertaking the journey from which he will not return (*Mahāprasthāna*) or find a short-cut to release by drowning himself at a confluence of sacred streams, or by falling from a cliff at Amarakaṇṭaka, where is the meaning of trying to save his "life" (and prolong the suffering of endless re-birth) by putting obstacles in the way of his transit?

The provision of conveniences to pilgrims was therefore a pious duty. The Indian wayside is dotted with stands of stone on which the weary pilgrim may rest his load. It is punctuated with *satras,* tanks, and wells. The planting of shade-giving trees on the roads was mainly in the interest of pilgrims. Like the palmer in medieval Europe, the Indian pilgrim has been free to move through the length and breadth of the wide continent of India. The lives of Indian saints like Caitanya and Rāmdās Samarth show how they wandered unhindered from shrine to shrine, from *tīrtha* to *tīrtha.* The greatest of South Indian kings, Kulottuṅga Coḷa, won enduring fame by abolishing tolls throughout his dominions. His action captured imagination, and he is remembered as the Coḷa who did away with an obnoxious (and impious) exaction (*Śuṅgam tavirtta Śoḻan*). While administrative and economic justification of so beneficent a measure may be seen, it is necessary that its value to unhindered pilgrimage which it is the duty of the Hindu king to foster, should not be overlooked. Of all the unpopular measures of Muslim rule, the most obnoxious was the tax on pilgrims. The monk Kavīndrācārya won fame by procuring its suspension by Shahjahan (*vide* G.O.S., XVII, p. v). Its absence under the East India Company can be reckoned among the attractions of its rule. But for weakening religious senti-

ment, due to weakening faith, its successor, the modern pilgrim tax, on which municipalities in pilgrim centres thrive, would be quite as hateful.

From the standpoint of the student of history, the study of *Tīrtha* literature has many attractions. The history of holy places like Kāśī, and the discovery of the dates of its shrines and monuments are obviously services to history. We can distinguish between ancient and spurious shrines, and between ancient and late works, claiming equal antiquity and authority. But, the value of the literature is greater in a respect not so obvious. Pilgrimage contributed to the unification of Indian culture by the steady circulation of the moral *elite* in the population of the Indian continent. Kāśī was the lodestone which drew South Indians to Hindusthan. *Śetu* near Rāmeśvaram drew pilgrims from the north to the dike that Rāma had built in the epic conflict to vindicate the honor of woman. The occupation of large areas that a pilgrim would have to traverse by rulers of an alien or hostile faith was only an unpleasant incident, which had to be faced by the pilgrim. Where political ambitions united or divided the country, pilgrimage wrought a unity based on religion, and a faith in certain eternal verities. Long before wise statesmanship attempted or accomplished Indian · unification, *Akhand Hindusthān* had sprung from the wanderings of pilgrims. It has been so with the Muslims also. The Hāj, born of the genius of the Prophet, has united the Islamic world, not the Caliphate.

From a social standpoint, pilgrimage is noteworthy for its levelling influence. Sex, color, civil condition, economic inequality, traditions of servitude, which made some classes untouchable, all disappeared in the presence of *tīrtha-yātrā*. It was the means of "salvation for all."

It has been the aim of the editor to draw attention to some of these features, so that the wisdom of Lakṣmīdhara in making it a cardinal section of his survey of Hindu duty may be properly appreciated. *Tīrtha* literature has to be read with an eye on its background.

It remains to acknowledge my obligations. More than in most of my writings, the labour of editing this book has devolved entirely on me. Dr. B. Bhattacharyya, M.A., PH.D., has helped me as usual with manuscripts which I needed. The

authorities of the Punjab University have to be thanked for the loan of a manuscript. The Hon'ble Mr. B. S. Niyogi, Judge of the Nagpur High Court, helped me to gain access to the library of the Bhonsle Mahārājas from which I borrowed a set of six parts of the *Kṛtya-Kalpataru,* of which *Tīrtha-kāṇḍa* was one. I am indebted to Mr. E. S. Maclenaghen then Deputy Commissioner of Nagpur, for procuring me the loan of these manuscripts.

Mr. A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T., Joint Editor, *Bramavidyā,* Adyar, has as usual shared the drudgery of proof correction. Mr. R. Narayanaswami Aiyar, B.A., B.L., Proprietor of the Madras Law Journal Press, at which the book has been printed, has taken a personal interest in the work for which I am grateful, as thereby the difficulties of taking it through in these hard days have been overcome.

Attention is invited to the appendices, in which the sacred places, rivers, etc., have been classified, and as far as possible identified. In the task of identification my obligation Nandolal Dey's *Geographical Dictionary of India* will be evident.

BASAVANGUDI, BANGALORE,
17th December, 1942.

K. V. RANGASWAMI

CONTENTS

तीर्थविवेचनकाण्डविषयसूचिका

INTRODUCTION

THE AUTHOR

The eighth book of *Kṛtya-kalpataru* is designated by its author *Tīrtha-vivecana-kāṇḍa.* The great digest (*nibandha*) is the oldest work of the type extant, and one of the earliest of the class. It is also one of the largest as well as the most comprehensive. It aims at being complete and self-contained, viewed as an exposition of current views on *Dharma,* which would furnish guidance to kings in following its precepts themselves and seeing that they were duly observed by their subjects. The voluminous character of the *nibandha* is due to its range and the growth of interpretation by the eleventh century. But it is not diffuse. What is said in a *kāṇḍa* is rarely reproduced in another. Lakṣmīdhara aimed at brevity. "Of authorities," he declares in one of the ślokas of the exordium to the digest, "on an identical topic, a text is given in one place and another in a different context, as required by its purpose; what is founded on correct knowledge is declared and what is based on ignorance, even if popular, is rejected; ambiguities are cleared up, and only what is accepted by all authorities fully is stated; and where controversy has been endless, Lakṣmīdhara has given a decision."[1] He assumes that he would be read by scholars who would not need elaborate explanations and who, from very brief indications and even without them, would know what *mantra* and *prayoga* to use in all cases. It is noteworthy that subsequent writers, who tried to improve on the *Kalpataru,* could only add the omitted matter, which might have well been left to the judge or the priest.[2] In Lakṣmīdhara's days it was apparently possible to proceed on his assumptions, but when in

---

1. See p. 49, Introduction to the *Dānakāṇḍa*:
एकार्थेष्वेकमेकं क्वचिदपरमपि स्वीकृतं कार्ययोगात्
न्यस्तं विज्ञानमूलं प्रचरदपि परित्यक्तमज्ञानमूलम् ।
शिष्टैस्सम्यग्गृहीतं वचनमभिहितं स्पष्टितं चाऽस्फुटार्थं
यत्राऽपारे विरोधः स्फुरति विरचिता तेन तत्र व्यवस्था ॥

2. Cf. the treatment of *prayoga* as regards *dāna* and *tīrtha* in *Dānaprakāśa* and *Tīrthaprakāśa* of *Vīramitrodaya.*

later times, after the Musulman assaults and conquests, Brahmanical erudition became less common and priest and learning became divorced, there was more need for comment and guidance in *prayoga*, and writers like Hemādri, Vācaspatimiśra, Mitra-miśra and Nīlakaṇṭha by supplying them came to meet ordinary requirements more than Lakṣmīdhara. In spite of his self-imposed restrictions, Lakṣmīdhara's work attained a size which makes it stand only second to the *Vīramitrodaya* in mere bulk. In studying the *Kalpataru*, however, as in studying any other *nibandha*, the underlying unity must be grasped, and apparent omissions in particular places rectified by reference to the missing topics or treatment in other sections of the work.

The uniqueness of the *Kalpataru* does not, however, rest on these features only. Its author was a scholar-statesman like Kauṭilya, Hemādri or Mādhava. He had the opportunity to enforce the Dharma which he expounded. Unlike Hemādri, he was a Bhaṭṭa, and perhaps also a *rāja-guru*. His father had held the prime ministership and the prestige of hereditary office was his. His restrained praise of Govindacandra, a really powerful monarch, is in marked contrast to the diffuse and exaggerated eulogies of their much smaller patrons with which other *nibandha* writers begin their works.[1] In the prefatory verses to the *Rājadharma-kāṇḍa*, Lakṣmīdhara makes the open claim that Govindacandra's benevolent rule and wide conquests were due to his own advice as minister.[2] In the introduction to the digest, Lakṣmīdhara states that he had made his sovereign rule the "ocean-girt Earth" and that the county's enemies had been destroyed by his own resolute fighting.[3] The

---

1. e.g. the exaggerated eulogy of Bīr Singh, in the introduction to *Tīrthaprakāśa*, pp. 2-5, Śls. 11-19.

2. Cf. Śloka prefixed to Rājadharmakāṇḍa:

न्याय्ये वर्त्मनि यज्जगद्गुणवतां गेहेषु यद्दन्तिनो
राज्ञां मूर्धनि यत्पदं व्यरचयद्गोविन्दचन्द्रो नृपः ।
तत्सर्वं खलु यस्य मन्त्रमहिमाऽऽश्चर्यं स लक्ष्मीधरः

3. Cf. his claim in the introduction *Brahmacārikāṇḍa*, Śls. 8-9:—

विद्यावल्लिविलासभूरुहवरो वीरस्य विप्रोत्तमः
श्रीलक्ष्मीधर इत्यचिन्त्यमहिमा तस्यास्ति मन्त्रीश्वरः ।

scholar was also a soldier-statesman. The *nibandha* was written by express command of one of the most powerful rulers of the day. Even a favoured minister could hardly have been permitted to advance publicly, in a work meant for wide study, such high claims unless his services to the king and country were of such an outstanding character that their public recital was natural and permissible. The Gāhaḍvālas took a prominent part in the Brahmanical revival of the eleventh and twelfth centuries, to which we owe so many śāstraic and literary works in Sanskrit. They endeavoured to comport themselves as orthodox kings, following in the wake of the great rulers of the past, and worthy to be ranked with them. Their munificent gifts to pious men, on prescribed occasions and at *tīrthas* sanctified by tradition, are recorded in numerous inscriptions that have survived. Among the host of grantees who received royal gifts the names of Lakṣmīdhara and his father Hṛdayadhara do not figure, though from their birth, learning and reputation for orthodoxy, their fitness for *prati-graha* must have been well established. The omission is intelligible when one reads the stern enunciation of the inhibitions against the acceptance of donations[1], particularly at *tīrthas*[2], as well as his

---

भूभर्तुः पदचक्रवाकमिथुनक्रीडार्थमासूत्रिता
येनाऽनेकनरेन्द्ररत्नमकुटज्योतिर्मयी वाहिनी ॥
हुत्वा लक्ष्मरातिभूपतिशिरःपद्मानि शौर्यानले
पृथ्वीं साधयता समुद्रवसनां श्रीदेवकाशीपतेः ।
एतेनोत्तमसाधकेन कति न क्रूराशयाः प्रापिताः
सङ्ग्रामव्रतनैष्ठिकेन विलयं विद्यार्थिना पार्थिवाः ॥

1. See pp. 79-82 of the Introduction to *Dānakāṇḍa.* Cf. *Yājñavalkya,* I, 213:

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नाऽऽदत्ते यः प्रतिग्रहम् ।
ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान् ॥

See *also* pp. 231-250 dealing with *Pratigraha* in Lakṣmīdhara's *Gṛhastha Kāṇḍa.* He is specially severe on *Rāja-pratigraha,*

2. e. g. प्रतिग्रहादुपावृत्तः तीर्थफलमश्नुते (p. 4 *infra*); also the following (cited in *Tīrthaprakāśa,* p. 89):

तीर्थे न प्रतिगृह्णीयात्पुण्येष्वायतनेनु च ।
निमित्तेषु च सर्वेषु चाऽप्रमत्तो भवेन्नरः ॥
(मत्स्यपुराण)

open declarations of having himself made, as an opulent *Brāhmaṇa*, lavish donations and endowments to deserving *śrotriyas*.[1] He observed in his own life the rules that he laid down for others to follow. The *smṛtis* lay even more store on *ācāra* than upon a knowledge of Dharma.[2] If Lakṣmīdhara's life had been an exemplar of the ideals of conduct that he expounded in his *nibandha*, one can visualize the honour which came to him, even more from it than from the great offices that he held or his public services. The high authority attached to his views and the estimation in which the *Kalpataru* was held by later *nibandha* writers and commentators are the natural tributes to his wide and massive learning, his incisive logic and subtle mind, and the capacity to select, summarise and present the salient features of Dharma, strengthened by his experience as a judge. An omission to refer to a rule or practice by Lakṣmīdhara has been construed by later authorities as tantamount to a justification for its rejection.

One would give much to know more of the life of so eminent a writer and statesmen. His reticence and the spirit of severe detachment in which his views and interpretations are stated restrict the evidence available. The facts of his personal history that may now be gleaned are few. That he had held with distinction the office of chief judge, when his statement of the law and his decisions (*vyavasthā*) evoked

---

यस्तु लौल्याद्द्विजः क्षेत्रे प्रतिग्रहरुचिर्भवेत् ।
नैव तस्य परो लोको नायं लोको दुरात्मनः ॥
(पद्मपुराण)

1. Cf. (1) दत्तानेकपुरद्विजोत्तमवधूसंगीतनादोत्सवो
गार्हस्थ्यं वदति द्वितीयमधुना काण्डं स लक्ष्मीधरः ॥
(2) येनाविच्छेदध्वनिहतकलिभिः श्रोत्रियाणां पुरीभिः
फुल्लाब्जामोदमाद्यन्मधुकरमुखरव्योमभागैस्तडागैः ।
चक्रे धात्री पवित्रा विभववितरणैरर्थिवाञ्छातिरिक्तैः
स श्रीमानेष लक्ष्मीधर इह तनुते पञ्चमं दानकाण्डम् ॥

2. Cf. *Manusmṛti*, I, 108-109:
आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ।
तस्मादस्मिन्सदायुक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ॥
आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते ।
आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभाग्भवेत् ॥

expert admiration, is to be inferred from the introductory verse to the *Vyavahāra-kāṇḍa*.[1] The appointment as *Mahā-sāndhi-vigrahika*, (Minister for War and Peace), which corresponds to that of Chief Minister, must have come to him later, probably when his father, who held it, died. The achievements and services to the kingdom and the sovereign, which are claimed as his in the introductory verses of the different *kāṇḍas* of the *nibandha*, were over when the digest was composed[2]. Govinda-candra's major achievement was the defeat of the Musulman invader (Hammīra, *i.e.*, Amīr).[3] In the Rāhan plates (A.D. 1109) his defeat of the Gauḍa king is described in vivid language.[4] These are the only exploits of the king which are named in the *Kalpataru*, and it is improbable that his other conquests would not have been named also, had they occurred when the digest was composed. Royal *praśastis* are useful in determining dates; for, with each fresh achievement, the formula undergoes progressive modification. An expression which occurs in most of the *praśastis*, viz.. *navarājya* (*rāja*)

1. (a) नानाशास्त्रवचोविचारचतुरप्रज्ञाबलस्थापित-
न्यायादिव्यवहारमार्गविशदास्तास्ताः प्रगल्भा गिरः ।
यस्याऽऽकर्ण्य विपश्चितः प्रतिसभं रोमाञ्चमातन्वते
काण्डे स व्यवहारमत्र तनुते लक्ष्मीधरो द्वादशे ॥

2. They are all referred to in the *past tense*. See Introduction to the *Dānakāṇḍa*, p. 53.

3. *ibid*, p. 48:
असमसमरसंपल्लम्पटः शौर्यभाजामवधिरधियुद्धे येन हम्मीरवीरः ॥

4. *Indian Antiquary*, XVIII, 15ff. The date of the inscription is 1109 A.D. Govindacandra was then only prince-regent. His victories up to this date are thus described:
दुर्वारस्फारगौडद्विरदवरघटाकुम्भनिर्भेदभीमः
हम्मीरं न्यस्तवैरं मुहुरसमरणक्रीडया यो विधत्ते ।
शश्वत्संचारिवल्गत्तुरगखुरपुटोल्लेखमुद्रासनाथ-
क्षोणीस्वीकारदक्षः स इह विजयते प्रार्थनाकल्पवृक्षः ॥

The resemblance in style to Lakṣmīdhara's introductory verses may be noted. As *Mahā-sāndhi-vigrahika*, he should have composed all the grants:
सन्धिविग्रहकारी तु भवेद्यस्तस्य लेखकः ।
स्वयं राज्ञा समादिष्टः स लिखेद्राजशासनम् ॥
(मिताक्षरा, II, 320). Introduction to *Dānakāṇḍa*, p. 41.

gajo narendraḥ, which appears as early as an inscription of 1114 A.D.,[1] would not have been missed by Lakṣmīdhara. Nor would the titles *aśvapati, gajapati, narapati, rājyatrayādhipati, vividha-vidyā-vicāra-vācaspati* have been missed by him if they had already been assumed by Govindacandra, when the *nibandha* was published. These *birudas* occur in a grant of 1117 A.D.[2] An alliance with the Coḷa emperor Kulottuṅga is implied in an inscription bearing a date equal to 1110 A.D.[3] The probabilities point to c. 1110 A.D. as the date of the composition of Lakṣmīdhara's digest.[4] The formal enthronement of Govindacandra dates about this year, His reign extended to 1154 A.D. atleast.[5] He had however been virtual ruler, in the reign of his father Madanapāla (c. 1090-1110 A.D.) from atleast A.D. 1099. As he was already *yuvarāja*, according to an inscription of 1099,[6] and a *yuvarāja* must atleast be a major (*i.e.*, sixteen), Govindacandra cannot have been less than thirty years of age when he became king in name as in fact (1110 A.D.).

Lakṣmīdhara could not have been younger than his king. In the very beginning of the digest he describes himself as Chief Minister (*Mantrīśvaraḥ*). He had already been chief judge, probably when his father held the higher position of *Mahā-sāndhi-vigrahika*. He likens his task to a sacrifice (*yajña*) undertaken for the protection of the world (*viśva-pālana*)[7] and he must have held his position for sometime to justify the boast that through his efforts tranquillity and prosperity came to the kingdom. He had acquired great wealth by means

---

1. *Epig. Ind.* IV, 99-103; also *J. B. O. R. S.*, 1930, pp. 238-239.

2. Basahi plate of V. S. 1174 (1117 A.D.), *J. A. S. B.*, XLVII, p. 327; See Introduction to *Dānakāṇḍa*, p. 43.

3. Introduction to *Dānakāṇḍa*, p. 14, and pp. 39-40; also *Madras Report on Epigraphy*, 1907-1908, para 56.

4. Introduction to *Dānakāṇḍa*, p. 44.

5. The Kamauli (now in the Lucknow Museum) copper-plate of V. S. 1211 (1154), *Epig. Ind.*, pp. 116-117, is his latest extant record.

6. *Inscriptions in the Lucknow Museum*, p. 10.

7. शान्तिकाण्डोपक्रमे यथा—

'यस्मिन् बिभ्रति विश्वपालनमहायज्ञं द्विजन्मोत्तमे'

approved by the *śāstras* (among which inheritance is one)[1] and used it for such pious purposes as lavish offerings of *havya* and *kavya*, gifts of houses and endowment of *śrotriya-grāmas*, and built rest-houses for pilgrims and *steps* for bathers at *tīrthas.*[2] Even if these could have been accomplished from inherited wealth by a young minister, filled with an avid desire to live the life of a *śrotriya* in affluent circumstances, the wide and many-sided learning and the marks of a mature mind which the *Kalpataru* exhibits, could not be those of a young man. The probability is that Lakṣmīdhara was much older than Govindacandra, that his chief services had been rendered during the regency, during which he had received orders to compose a great *dharma-nibandha*, and that it was published after the regent became King, about A.D. 1110. The claim made at the beginning of the *Mokṣa-kāṇḍa*[3] that by his profound study of philsophy and skill in expounding abstruse doctrines, Lakṣmīdhara overcame 'the darkness of delusion' (*māyā-tamaḥ*) in the minds of even the elect could hardly have been put forward in a critical age by a person to whom ripe maturity of knowledge and judgment could not be conceded. Lakṣmīdhara's selection itself for a task, which would need years to complete, carries the implication of his having already acquired the necessary equipment and prestige as a scholar and as a *Śiṣṭa.*

PLAN OF THE KṚTYA-KALPATARU

The *Kṛtya-kalpataru* arranges its topics in a sequence which aims at following the ordered stages (*āśrama*) of life, as-

---

1. *Manusmṛti,* X, 115—
सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥

2. See the first verse on p. 1, *infra* for buildings he erected at *tīrthas* for the use of pilgrims, and the introductory verses to the *Śrāddhakāṇḍa* and *Gṛhastha-kāṇḍa* for his *havya-kavya* offerings and gifts of villages to *Śrotriyas* (Intr. to *Dānakāṇḍa,* p. 50).

3. *ibid,* p. 41:
वेदान्तोक्तिविवेकवैभवगलद्दुर्वारमायातम-
स्स्वैरोन्मीलदमेयचिन्मयपरब्रह्मैकतानात्मने ।
ते यस्मै स्पृहयन्ति लब्धपरमानन्दास्सनन्दादयः
काण्डे वक्ति चतुर्दशे द्विजवरो मोक्षं स लक्ष्मीधरः ॥

cending from conception and birth to the climax of *mukti* (release from rebirth), the goal of life's march. Each section of it is so connected with those which precede and those which follow it that in their aggregation they form a harmonious whole. No *smṛti* follows a logical order, though a rough approximation to a grouping of subjects is descernible in Manu and Yājñavalkya. There is much repetition and overlapping, as well as an absence of a due sense of proportion, if *smṛtis* are viewed in relation to the Indian conception of the fundamental aims of existence. Thus, out of the three sections into which Yājñavalkya's work is divided, one is devoted to *vyavahāra*, and the other two to *ācāra* and *prāyaścitta*. The duties of kings are dealt with under *ācāra*[1]. The commentaries of Aparārka and Vijñāneśvara, which are virtually digests, are lop-sided and incomplete as expositions of Dharma, by being restricted to their text. Lakṣmīdhara had more freedom. He could make his own arrangement without reference to an older scheme. He therefore planned the divisions of his digest in the order of the stages of life (*āśrama*). In the Indian view, the soul is born under a triple debt (*ṛṇa-traya*) to seers, ancestors and gods. The debt must be paid, and life is to be so regulated as to make the repayment possible. *Brahmacarya* discharges the *ṛṣi-ṛṇa*, the activities of the *gṛhastha* the *pitṛ-ṛṇa*, and the debt to the gods are discharged by the worship of divine beings. As civil society is divinely ordained and man has to function within it, a consideration of the bases of social activity, becomes relevant in a comprehensive review of Dharma. It is only when one has lived a full life, as laid down in the *śāstras*, that he can be regarded as ready for an advance to the goal of *mokṣa*.

THE PLACE OF PILGRIMAGE IN THE PLAN

In Indian belief suffering is inseparable from life. All human effort should therefore be directed to find an escape from suffering. The final release comes only when re-birth ceases after *karma*, which clings to one like his shadow, is burnt out. An ordered life, lived under the discipline prescribed by the *śāstras* is the means to the end. Man rises or falls in the scale of existence, as he lives a well or ill regulated life. The ethos of life determines its destiny. For atonement that would

---

1. I, 309-368.

be effective one need not wait for a series of regulated lives. Even in this existence through one's own effort an advance to the goal is possible. The discipline of ordered ritual and ceremony helps to secure the mental tranquillity and the purity of the heart which are pre-requisites of emancipation. Many are the means of grace indicated by the scriptures. The worship of God with devotion and absolute self-surrender is among them. In the infinite mercy of God, He makes himself accessible to worshippers through images. Their worship (*pūjā*) is possible only after consecration (*pratiṣṭhā*). The specification of the rules governing both forms a necessary part of a complete statement of Dharma. Wealth and power tend to breed indifference to duty and even impiety. By sharing one's riches with the deserving, *i.e.*, by way of gifts (*dāna*), he frees himself from the shackles of affluence. The practice of charity breeds sympathy to fellow beings and a sense of unworthiness for the bounties that one has received. They make one turn to worship in a chastened spirit. In a comprehensive exposition of Dharma, *dāna* therefore precedes both *pratiṣṭhā* and *pūjā*. The logical order is followed by the *Kṛtya-kalpataru*, and its fifth, sixth and seventh sections are devoted to these topics in the above sequenee.

Divine providence is reflected in forest and hill, grove and stream. They contribute to the sustenance of life and add to the beauty of the earth. Sages and semi-divine beings are attracted to them, and they become sanctified by such association. The Supreme Being either reveals himself in such surroundings or is remembered in their context. Shrines arise to which men turn for worship. To identify sacred streams and reservoirs with divinities is to follow a natural bent of the mind. The great rivers, and even ordinary streams, become gods and goddesses, legends of their divine origin spring up and are cherished in folk-memory. Ablution suggests the mental purification which must precede man's approach to God. It is an easy transition therefore from the conception of the waters, which clean physically, to viewing them as purifying the spirit, if approached with faith and devotion. The purification of mind and body (*pāvana*) which a pilgrimage effects is identified with spiritual merit (*puṇya*) which can be accumlated and used to reduce the power of *karma* in lengthening the chain of re-birth. A stream or shrine or an old retreat of a semi-divine

sage (*ṛṣyāśrama*) radiates a beneficent influence which seems to sanctify and energise good actions performed near it. The banks of a sacred river or an 'abode of God' (*devāyatana*) are therefore eminently fit for the performance of *yajña, śrāddha* and *piṇḍa-dāna*. Their efficacy, when done in such environment, is bound to be greater than when performed in one's home. Holy rivers are veritable fords (*tara*) by which the stream of transmigration (*saṃsāra*) is crossed. They lighten the burden of sin and are rightly designated *tīrthāni*. The name then passes from streams to holy places since they too furnish a passage over the ocean of re-birth. Shrines and sanctuaries which rise on the banks of sacred rivers are classed as *tīrthas*. Even in a pessimistic outlook, existence and re-birth can be shortened by exercising the freedom to act in prescribed ways. An option to perform merit-producing actions or ceremonies at home or at a *tīrtha*, will naturally be exercised in favour of the second of the alternatives. The urge to pilgrimage will be strengthened by belief in its furnishing an inexpensive substitute for costly sacrifices or rites which are beyond the means of ordinary persons.

In any exposition of the prescribed duties of man, therefore, the place of pilgrimage (*tīrthayātrā*) will come after the sections which deal with the normal religious duties (*niyata-kāla-kṛtya* and *śrāddha*), the regulations of gifts (*dāna*) and the dedication and worship of God (*pūjā, pratiṣṭhā*). Lakṣmīdhara's arrangement, which brings *tīrtha-vivecana* after the sections on *dāna, pūjā* and *pratiṣṭhā*, and places before them the two sections on *śrāddha* and daily rites (*āhnika* or *naiyata-kālika*) is therefore correct. The relegation of *vrata* (vows) and *Śānti* (propitiatory expiation) to sections coming after *tīrtha* is equally logical, as their purpose is merely to supplement the other activities.

Lakṣmīdhara strictly follows this order. Others, like Mitra-miśra adopt a somewhat haphazard arrangement. In the *Vīramitrodaya*, the section on *Śrāddha* comes after those on *pūjā*, and *pratiṣṭhā* (which are in the the reverse of the logical order) and before those on *dāna* and *vrata*. The arrangement in Dalapati's *Nṛsiṃhaprasāda* is even more confused. For, its twelve sections are arranged in this order: *sāṃskāra, āhnika, śrāddha, kāla, vyavahāra, prāyaścitta, karmavipāka, vrata, dāna, śānti, tīrtha* and *pratiṣṭhā*. Vācaspati Miśra's '*cintāmaṇi*'

series was filled in as he found convenient, and the order of the appearances of its volumes can only be specified in cases where one of them refers to another. Thus *Āhnika-cintāmaṇi* is mentioned in *Śuddhicintāmaṇī*, *Dvaitacintāmaṇi* in *Kṛtyacintāmaṇi* and *Nīticintāmaṇi* in *Vivādacintāmaṇi*. Raghunandana deals with *tīrtha* incidentally in *Prāyaścitta-tattva*,[1] and the arrangement of his twenty-eight *tattvas* is also haphazard. Nīlakaṇṭha's digest, (*Bhagavanta-bhāskara*) omits both *pūjā* and *tīrtha*, but otherwise its order is logical and conforms to the plan of Lakṣmīdhara. The twenty-two works of his cousin Kamalākara, named in *Śāntiratna*, were not produced according to any previously thought-out plan. The section on *tīrtha*, named *sarva-tīrthavidhi* or more commonly referred to as *Tīrtha-kamalākara*, comes as the twenty-first in the enumeration.[2]

ATTRACTIONS OF TIRTHA-YATRA

All the world over, pilgrimages to sacred rivers, pools, mountains and to shrines at or near such holy places have held a powerful attraction not only for common people but even for the mental and spiritual elect. Now-a-days, they are undertaken from a mixture of aims, and the impelling motives are not always clearly formed in the minds of pilgrims. Perhaps it was so even in the distant past in which our epics and *purāṇas* were composed. That will account for the enumeration of the benefits of pilgrimage (*tīrtha-phala*) not only as regards particular *tīrthas* but *tīrtha-yātrā* generally, in the *Mahābhārata* and the *Purāṇas*. Divinity and power were ascribed to all rivers, streams and mountains, but some were more holy than others, and holiest of all was the Ganges.[3] As in the body some limbs (like the right ear are more holy than others, so also on the earth some spots are more holy than others, because of the marvellous nature of their soil, the

---

1. He wrote a *Tīrtha-tattva* or *Tīrthayātrāvidhi*, which has not been printed. P. V. Kane, *Hist. of Dharmaśāstra*, I, p. 417.

2. See footnote 1081, *Ibid*, p. 433,

3. Thus Śaṅkha, cited in *Tīrthaprakāśa* p. 14:

सर्वे प्रस्रवणाः पुण्याः सर्वे पुण्याः शिलोच्चयाः ।
नद्यः पुण्यास्सदा सर्वा जाह्नवी तु विशेषतः ॥

Cf. also *Viṣṇusmṛti*, 80, 53-81:

एवमादिष्वथान्येषु तीर्थेषु । सरिद्वरासु । सर्वेष्वपि स्वभावेषु । पुलिनेषु । प्रस्रवणेषु । पर्वतेषु । निकुञ्जेषु । वनेषु । उपवनेषु ॥

splendour of their water, their selection by sages, or their association with divine beings.[1] The sanctity of all *tīrthas* is not obvious to the uninitiated, and of some, even the sages are ignorant (*ṛṣīṇām paramam guhyam*[2]). Hence the need to describe the importance (*māhātmya*) of particular *tīrthas*. Accordingly, when a *tīrtha* is recommended, the indication is followed by a specification of the fruit of a visit to it (*tīrtha-phala*).[3] In general terms, the advantages accruing from a pilgrimage are not only equal to those resulting from a sacrifice (*yajña*)[4] but in some respects even transcend them.[5] He who completes a pilgrimage in accordance with its rules, obtains a result superior to that arising from the performance of the *agniṣṭoma* sacrifice. To perform a *yajña*, one needs much expert help from priests; he must command much wealth, especially for the gifts (*dakṣiṇā*) which are necessary for their completion, and for the costly accessories and offerings; and he must have the co-operation of his wife so that an unmarried person, or a widower or an ascestic can not perform it. In short only kings and very rich persons can command the facilities for performing it. Not so with a *tīrtha-yātrā*.[6] It has

1. यथा दक्षिणश्रवणस्य स्पर्शे आचमनानुकल्पः स्वाभाव्यात्, न तु वामश्रवणस्य, तथात्रापि देशविशेषादीनां तथात्वमित्यर्थः ॥

(*Tīrthaprakāśa*, p. 10). See *infra*. p. 7, the verses beginning भौमानामपि तीर्थानाम्.

2. *infra*, p. 3, quotation from the *Mahābhārata*.

3. Accordingly, when a *Samkalpa* is made at a *tīrtha*, the declared *phala* is specified; e.g. ओं अद्य अपुनरावृत्तिकामो माघे सितासिते स्नानमहं करिष्ये or ओं अद्य स्वर्गप्राप्तिकामः तीर्थोपवासमहं करिष्ये, इत्यादि, (*Tīrthacintāmaṇi*, pp. 37-38).

4. See *infra*, p. 9, ll. 1-4. *Tīrthacintāmaṇi*, (p. 5) reads the third line as तीर्थे फलं यज्ञफलं हि यस्मात्, but the sense in both readings is the same.

5. तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते । (*infra*, p. 3).

6. अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ।
न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन तत् ॥ (*inf.*, p. 4).

7. बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः ।
प्राप्यन्ते पार्थिवैरेतैः समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् ॥
नार्थन्यूनैरवगणैरेकात्मभिरसंहितैः । (*inf.*, p. 3).

the additional merits of being open not only to *dvijas* (the twice-born) like the *yajñas*, but even to Śūdras, and those who are classed with them (*śūdrāṇām sa-dharmāṇaḥ*) *viz.* women, married or widows, as well as both *anuloma* and *pratiloma* off-spring of intercaste union.[1] It is open to men of all the four *āśramas*, the *brahmacārin* with his preceptor's permission, the house-holder, who maintains the sacred fire (*āhita-agni*) when accompanied by his *agnipatnī* (wife, who tends the sacred fire) or he who does not tend the fire, the *vānaprastha* and the *yati* (ascetic). Even the *caṇḍāla* who is excluded by Yājña-valkya[2] from all Dharma (*sarva-dharma-bahiṣkṛtāḥ*) is deemed eligible for *tīrtha-yātrā* by construction with the general rule of Śaṅkha that "all sins of (all) men are all destroyed at *tīrthas*."[3] Neither sex, nor social condition, nor hereditary degradation springing from miscegenation, nor status in family or in society, nor poverty will be a bar to to the pilgrimage which will destroy sin and open the way to higher things and ultimate emancipation. The outcaste has the same right as the Brahman, the child as the sage, the sinner as the *sādhu*, the slave as the king, in the opportunity afforded for spiritual ascent by pilgrimage. By a general maxim, the rules of untouchability, which kept down certain servile castes, are suspended at *tīrthas* and in the course of the journeys undertaken to reach them.[4] Similarly, the distinction between

---

1. See the disquisition on those competent to perform *tīrtha-yātrā* in *Tīrthaprakāśa*, pp. 19-28.

2. चण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः (I, 93)

3. तथापि "तीर्थान्येव तु सर्वाणि पापघ्नानि सदा नृणाम्" इति शङ्खवचनात् चण्डाल-कुण्ड-गोलकादीनामप्यधिकारः ॥

(*Tīrthaprakāśa*, p. 23) See *infra*, p. 26 granting admission to outcastes and *caṇḍālas* to Kāśī:

नानावर्णा विवर्णाश्च चण्डाला ये जुगुप्सिताः ॥
किल्बिषैः पूर्णदेहाश्च प्रकृष्टैः पातकैस्तथा ।
भेषजं परमं तेषामविमुक्तं विदुर्बुधाः ॥

4. तीर्थे विवाहे यात्रायां सङ्ग्रामे देशविप्लवे ।
नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥

The rule is however limited by the *Kalpataru* to touchability of cooked food (पक्कान्नस्पर्श) as at Puri, and by *Tīrtha-pra-*

D

areas which the regenerate castes can enter or must avoid (*gamyāgamyadeśāni*) vanishes in pilgrimage and it is open to a pilgrim to tread the forbidden soil on his way to reach holy ground or a holy river.[1] Even civil disabilities disapear in the face of a journey to a *tīrtha*. A pilgrim cannot be molested. No toll or ferry dues may be collected from him.[2] On the other hand, the belief that he who helps a pilgrim shares in the accruing spiritual merit (*puṇya*)[3] filled the highways with rest-houses and free feeding places and the *tīrthas* themselves with shelters for temporary or permanent occupation, and *ghats* on the sacred rivers and tanks, which kings and rich men vied with one another to provide on a lavish scale.

IMPORTANCE OF PILGRIMAGE CENTRES

Every *tīrtha* was a sanctuary. If persons of proved virtue and blameless lives resorted to places of pilgrimage, so did manifest sinners, absconders from justice, conspirators against the state and offenders against society, whose right to it was logically considered superior to those of normal persons. Every person who took the pilgrim garb was not necessarily filled with the true fervour which alone would make a pilgrimage fruitful. The watching of *tīrthas*, especially those which drew most crowds, became a political necessity. Thus Kauṭilya advises the despatch of spies disguised as pilgrims to *tīrthas* to

---

kāśa, to inadvertent pollution (p. 41). The latter quotes another general rule (p. 96):

अम्बुमध्ये गवां गोष्ठे तीर्थेष्वपि च पर्वसु ।
राहोर्दर्शनकाले च सूतकं नैव विद्यते ॥

1. *Ibid*, p. 37.

अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।
तीर्थयात्रां विना गच्छन् पुनस्संस्कारमर्हति ॥
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन तेषां गमगमदुष्टमित्यर्थः ।

2. *Viṣṇusmṛti*, V, 132.

3. Cf. प्रभासखण्ड—(*Tīrthaprakāśa*, p. 36)—

यश्चान्यं कारयेच्छक्त्या तीर्थयात्रा तथेश्वरः ।
स्वकीयद्रव्ययानाभ्यां तस्य पुण्यं चतुर्गुणम् ॥

विशिष्टब्राह्मणानां तीर्थगमनानुकूल्येऽष्टगुणमप्युक्तम्, भारते युधिष्ठिरं प्रति—
नेता च त्वम् ऋषीन् यस्मात् तेन तेऽष्टगुणं फलम् ॥

discover persons disaffected to the state[1], enemies and thieves.[2] The protection of pilgrims both on the routes which passed through their kingdoms and at the *tīrthas* within their own jurisdiction where, as strangers, they were vulnerable to deception or harm, threw a heavy duty on the Indian ruler, and the management of huge concourses such as would collect on specially sacred days at great *tīrthas* strained his organising skill. As a pilgrim was tax-free, the fiscal advantage to the kingdom was indirect and sprang from the dues paid by traders attracted to *tīrthas*, normally as well as on the occasion of very large gatherings (*mela*). The economic benefit to the kingdom was the expenditure of the pilgrim-tourist and the gifts which he made at *tīrthas* to local residents as part of the ritual of the pilgrimage. The recommendation for a pilgrim to assume the garb of a *kārpaṭika*, which is defined by Mitramiśra as wearing red caste marks, (*tāmra-mudrā*), a copper wristlet, (*tāmra-kaṅkaṇa*) and a red robe (*kāṣāyavastra*) was probably designed to help in the identification of pilgrims, but it was facile disguise for fugitives from justice and criminals to assume.[3] Worldly motives might impel persons to undertake tours to *tīrthas* without faith in their efficacy, or in vedic rites; or they may even be materials believing in life ending when the body is consumed, who question the value of *tīrthas* and unrepentantly live sinfully during a tour which they have undertaken without faith. While even an accidental visit of a devout person to *tīrtha* brings him the merit of *tīrtha-snāna*,[4]

---

1. *Arthaśāstra*, p. 22:

गूढपुरुषप्रणधि......सत्रिणो द्वन्द्विनः तीर्थसभाशालापूगजनसमवायेषु विवादं कुर्युः—"सर्वगुणसंपन्नश्चायं राजा श्रूयते । न चास्य कश्चिद्गुणो दृश्यते यः पौरजानपदान् दण्डकराभ्यां पीडयति" इति ॥

2. *ibid*, 143. पुराणचोरव्यञ्जनाश्च अन्तेवासिनः चैत्यचतुष्पदशून्यापदोदपाननदीनिपानतीर्थायतनाश्रयारण्यशैलवनगहनेषु स्तेनामित्रप्रवीरपुरुषाणां च प्रवेशनस्थानगमनप्रयोजनानि उपलभेरन् ॥

3. कार्पटीवेषः, ताम्रमुद्रा-ताम्रकङ्कण-काषायवस्त्रधारणम् ।
(*Tīrthaprakāśa*, p. 29).

4. **महाभारते**—अज्ञानेनापि यस्येह तीर्थयात्रादिकं भवेत् ।
सर्वकामसमृद्धः स स्वर्गलोके महीयते ॥
(*Tīrthaprakāśa*. p. 15.)

such men as these derive no advantage a even a completed pilgrimage[1].

TĪRTHAPHALA

The usual estimate of the value of a pilgrimage is that it is equal to that of a *yajña*. In some *tīrthas* the fruit is lower than that of the *agniṣṭoma*, and in others greater. The *Gṛhastha* (house holder) who maintains both the *gṛhya* and *śrauta* fires may look on a pilgrimage as optional or superfluous; but, in the words of the *Brahmapurāṇa* this view is not correct, as *tīrthas* vary in their potency and some are more powerful in their effects than *agnihotra*.[2] It is commonly believed that the mere act of doing a *yajña*, the mechanical process alone, confers on one the promised advantages, both in this life and the hereafter. The view overlooks the ethical associations of the act, without which it is ineffective. The spirit is more potent than the act. Unless an action is inspired by a devout feeling (*śraddhā*) it becomes futile. A *yajña* has to be looked on as not the sacrifice of material objects and possessions merely, but as an offering of the spirit. Every act done in the spirit of dedication and sacrifice, with a deep sense of their reflecting one's duty to the Highest, is a *yajña*. The king who enters on his duties with this feeling performs a *prajāpālanayajña*. A pilgrimage is not a pleasure tour; nor is it one which is undertaken merely for enlarging the range of knowledge and experience. Undertaken with utilitarian motives, it fails to become a *tīrtha-yātrā*, just as the mechanical adoration of the sacred fire or the offering of oblations or victims is not a *yajña*, when the spirit of surrender and devotion is not behind the action. The injunction of Indra to Hariścandra in the *Aitareya Brāhmaṇa*[3] to wander forth, because "fixed in their usual surroundings even the best of men become sinners (*i.e.* deteriorate), and (ultimate) happiness is for him who travels" is not to be understood as a recommendation of a mere secular or aimless journey. The

1. **वायुपुराणे**—अश्रद्धधानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसंशयः ।
हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिनः ॥ (*infra*, p. 6).

2. **ब्रह्मपुराणे**—एवं गृहस्थाश्रमसंस्थितस्य तीर्थे गतिः पूर्वतरैर्निषिद्धा ।
सर्वाणि तीर्थान्यपि चाग्निहोत्रतुल्यानि नैवेति वयं वदामः ॥
(ती. प्र. १९).

3. VII, 15.

resolution (*saṅkalpa*) with which a pilgrim must begin his *yātrā* brings clearly before his mind his lapse from virtue, for which the completed pilgrimage will furnish the expiation.[1] The rigors of the *yātrā, e.g.* avoidance of vehicles,[2] continence, fasting[3] and austerities generally, are outward manifestations of the contrition which dictates the journey, and constant reminders of its higher purpose. The *yātrā* must be one-pointed. It must be undertaken in a spirit of faith in its efficacy. The mystic potency of a sacred stream may confer a minor benefit on the person who immerses himself in its holy waters, without even belief in its value. But to attain the full spiritual advantages of a *yātrā,* it must be commenced with a definite purpose and in the full faith that the journey, when completed in the proper frame of mind and without any lapse from the austerities prescribed, will yield the highest unworldly advantage. The assurance in *sthala-māhātmyas* that in certain *tīrthas* sin does not penetrate, is a tribute to their austere atmosphere and associations. Life affords numerous opportunities for an ascent to spiritual perfection, which will end re-birth. One of such opportunities is furnished by the discipline of pilgrimage which is not an end in itself but only one of the means to the highest end. This discipline lies less in the ascestic life of the pilgrim and his willing surrender of accustomed comforts but in the exalted frame of mind in which the *yātrā* is commenced,

---

1. The *māhāsaṅkalpa* usually makes a comprehensive enumeration of every conceivable sin, before proceeding to describe the desired benefit.

2. ऐश्वर्यलोभमोहाद्वा गच्छेद्यानेन यो नरः ।
निष्फलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद्यानं विवर्जयेत् ॥
ऐश्वर्याद्यभिधानात् अशक्त्या यानेन गमने न दोष इति प्रतिभाति ॥
(तीर्थप्रकाशः p. 34). See *inf.* p. 11 where Lakṣmīdhara contends that the prohibition of conveyances applies only to a pilgrimage to Prayāga. This view is criticised by Mitramiśra on the ground that *Kūrmapurāṇa* extends the rule for Prayāga to all *tīrthas.*

3. On fasting at *tīrthas* see *infra,* p. 11. By defining fasting 'फलविशेषार्थः' Lakṣmīdhara makes it optional. Mitramiśra dissents from this view and maintains that fasting is obligatory (ती. प्र. p. 38).

conducted and completed. The rewards held out to the pilgrim ranging from immediate relief from troubles and residence in other and happier worlds, and ending with the indescribable happiness (*paramānanda*), which is the ultimate reality springing from God-realisation, are the fruits not of the toilsome marches and the immersions in sacred streams and of the austere life lived in the course of the journey, but of the high ethical ideals cultivated and sustained by the pilgrim. If the streams could wash away spiritual dirt by mere immersion as easily as ablutions in their waters remove physical impurities, they would possess the Midas touch that would transmute the dross in man to spiritual gold. But this power they do not possess, unless the process is aided and controlled by high conduct and spirituality in the pilgrim. If mere physical association can effect the translation, the fish in the Ganges and the birds in sacred shrines are assured of beatitude,[1] and the sinful priest who resides in holy ground and preys on the pilgrims who flock to it, is as certain of salvation as the best of them. There is no automatic spiritual reaction to a mechanical act or rite in a universe dominated by moral law. Spiritual ascent is the fruit of a righteous life. The principle sublimates the concept of *tīrtha-yātrā*. A running stream is not the only *tīrtha*. There are mental *tīrthas* which are even more effiec-tive than the physical. Truth is a *tīrtha*, forgiveness is another; control of the senses is a third; compassion to all living beings is a fourth; and other *tīrthas* are uprightness, charity, self-restraint, contentment, continence, amiability, wisdom, stead-fastness and austerity of life. But the best of all *tīrthas* is a pure heart.[2] These are the waters which wash away sin. No ablutions can purify the covetous man, the miser, the sadist, the braggart and the voluptuary. They may bathe in every sacred stream and still remain as soiled as ever. The blackened heart is not washed clean by mere baths. Neither charity (*dāna*), nor sacrifice (*iṣṭa*), nor austerity (*tapas*), nor learning (*śruta*) nor pilgrimage (*tīrtha-sevā*) can bleach a nature that is black. Where dwells the man who has controlled his passions

---

1. See the eloquent passage, from the *Brahmapurāṇa*. *inf*., p. 8. Mitramiśra omits it.

2. See the elaboration of this idea by the *Mahābhārata* in the passage cited *infra*, on pp. 6-7.

are Kurukṣetra, Naimiśa and Puṣkara. He attains the highest end (*paramām gatim*) who is purified by knowledge (*jñāna pūta*), and washes away his affections and hatreds by the water of meditation.[1] This picturesque exposition of the elements of the pious life, is cited by Lakṣmīdhara at the very beginning of his *Tīrtha-kāṇḍa* with the obvious aim of correcting the vulgar view of *tīrtha-yātrā*. Looked at in this way, the concept of pilgrimage attains a moral elevation which places it side by side with other recognized means of grace. A virtuous life is the common denominator of all pious endeavour. It will be missing in the sceptic, the scoffer and in him who gloats on his sins; they are therefore held out as examples of persons who can never be redeemed by any number of pilgrimages. The will to do right is strengthened by suituble exercise and discipline. The aim of the ritual governing *tīrtha-yātrā* is to secure this co-ordination.

GRADATION OF BENEFITS

The apportionment of duties so as to suit the capacities and the aspirations of those on whom they are laid is a feature of *Dharmaśāstra*. But desires out-run power. The ladder of effort has to be graduated so as to secure a slow ascent to the pinnacle. Those who are of "the earth, earthy" look for rewards which are immediate, which overcome visible unhappiness and bring common joys. The best minds crave for the arrest of the drag to rebirth (*punarbhava*). The glory of this life is the opportunity it gives for man to prove his mastery of his destiny. The highest aim of Life is to dispense with it once for all. The law of the moral conservation of energy, which rules the universe, destroys the tendency (*vāsanā*) to reincarnation only when sufficient merit is stored and sin is totally destroyed. When death comes, the individual is either lifted to a higher life by his good deeds or dragged to a lower by his sin. Post-mortuary existence still keeps up individuality, and rewards and punishments await the unreleased soul. The soul which is released by death follows either the path of the gods or the path of the ancestors (*devayāna, pitṛ-yāna*), according to the nature of its past record. The former leads ultimately

---

1. ज्ञानपूते ध्यानजले रागद्वेषमलापहे ।
   यः स्नाति मानसे तीर्थे स याति परमां गतिम् ॥

(fruit) attached to doing certain acts: a *yajña* a *dāna,* a *prāyaścitta,* and a *tīrtha-yātrā,* and the rhetorical description of their results. Taken literally, their effects are so overwhelming, that he who does one of the prescribed rites, has no need to attempt others. To each *tīrtha* the adherent efficacy is so great, if the *māhātmya* of that *tīrtha* is contrued literally, that there is no need to visit more than one *tīrtha.* That persons nevertheless go to innumerable *tīrthas* and shrine in the course of a toilsome pilgrimage is evidence of the spirit in which such florid descriptions of results are understood.

Read casually, and without reference to its background, the Indian *tīrtha* seems to be endowed with a magical effect, which acts immediately on a pilgrim who visits it. Indian thought recognises the connection between mind and matter and stresses the value of a discipline of the body to produce a proper state of the mind. This is the justification for insisting on purity of food to ensure purity of the body and consequently of the mind. A suitable state of equanimity is possible only from control of the emotions or passions (*indriya-nigraha*). Yogic practices and training have the object of helping the conquest of the emotions and impulses. For ordinary persons, some restraint or even constraint, in a physical sense, is necessary to bring the body under perfect control. Austerity (*tapas*) takes many forms, but all of them have the same end. An extreme way of describing the value of *tapas* is not only to say that it conquers an individual but it affects the established order of nature.[1] The purpose of the description is served if it secures a ready acquiescence in the value of austerity as a pre-requisite to victory over the spirit. Fasting, partial or complete, the practice of sexual continence, abstinence from unguents, soft beds and luxuries, rejection of the aid of vehicles or animals for making long and painful journeys[2] are

1. This is a logical extension of the idea that every act or thought must produce an effect on the Universe. In a vulgarised form *tapas* is described as a form of coercion practised on the higher powers.

2. As regards shoes, not wearing them is meritorious but using them is not sinful (*Tīrthaprakāśa.* p. 35). Mitramiśra allows the use of boats (नौकायानं अयानं स्यात्). *ibid,* p. 35.

The taboos in a *tīrtha* are enumerated in Brahmāṇḍa Purāṇa thus: (Raghunandana's *Prāyaścitta Tattva,* I, 535)—

illustrations of the application of the principle to the inhibitions of *tīrtha-yātrā*. For cleansing the mind meditation and contemplation are recommended. The development of religious consciousness passes, according to the Upaniṣads, through three steps: listening (*śravaṇa*), reflection (*manana*) and contemplative meditation (*nididhyāsana*).[1] A rough parallel is seen in the disciplines of the pilgrim. He is to *hear* (*śravaṇa*) constantly the praise of his *tīrtha*; he is to *remember* it always (*smaraṇa*); he is to *chant* its name and praise (*saṅkīrtana*).[2] As meditation on the Deity in one of His manifestations has to be done to the exclusion of all thought of other manifestations, or of one god to the exclusion of other gods, to put it crudely, so the mind of the pilgrim must be centred on one *tīrtha* at a time to the exclusion of all others, and on one form of the Deity at the *tīrtha* (*ananyamanas*). Here is the significance of two rules for the pilgrim, *viz.*, to begin the *yātrā* (journey) with a solemn declaration of his resolution and purpose (*saṅkalpa*)[3] and to abstain at any naming, *i.e.*, thinking of any others.[4]

The efficacy of any religious rite is proportioned to the degree of the preparation of the body and the mind before it is commenced. An intensely devout feeling is necessary for the performance of every important action in life, material or spiritual. In a *tīrtha-yātrā* one gets an exceptional opportu-

---

गङ्गां पुण्यजलां प्राप्य चतुर्दश विसर्जयेत् ।
शौचमाचमनं केशं निर्माल्यमघमर्षणम् ॥
गात्रसंवाहनं क्रीडां प्रतिग्रहमथो रतिम् ।
अन्यतीर्थरतिं चैव अन्यतीर्थप्रशंसनम् ।
वस्त्रत्यागमथाघातं सन्तारञ्च विशेषतः ॥

1. Radhakrishnan, *Indian Philosophy*, I, p. 231.

2. This is best illustrated in the case of the Ganges. See for example *Tīthaprakāśa*, pp. 363-4 for the efficacy of गङ्गास्मरण, गमन, वास, उपासन, नमस्कार, मृत्तिकाधारण, स्पर्श, उदकपान and भक्ति.

3. Cf. *Tīrthacintāmaṇi*, p. 9.

4. Mentioning the Ganges is an exception to the rule:

स्नानकालेषु अन्यतीर्थेषु जप्यते जाह्नवी जनैः (ती. प्र. १७).

The rule is—

नान्यत्प्रशंसेत्तत्रस्थस्तीर्थेष्वायतनेषु च ।

nity to discharge the triple debt (*ṛṇa-traya*) to the gods, sages and ancestors. The performance of *homa* (fire oblation), the worship of deities (*pūjā*), the chanting of the Vedas, the doing of *yajña* (sacrifice), and pleasing sages and ancestors by rites of propitiation (*ṛṣi-tarpaṇa* and *pitṛ-tarpaṇa*), offering funeral cakes (*piṇḍa-dāna*) and doing *śrāddhas* are all commended at *tīrthas* as infinitely more effective than when done in one's own home.[1] The rationale of the commendation of these rites in a *tīrtha* will be obvious, without postulating any magical efficacy in its waters. None of these rites will ordinarily be approached in one's own home with that feeling of ecstasy and devotion with which the pilgrim, who has made the long tour, after undergoing the rigor of the *yātrā*, will being it with at a *tīrtha*. The magic which multiplies the efficacy of the rites lies less in the waters of the *tīrtha* than upon the moral discipline which the pilgrim has undergone before reaching it and his mental state after he does so. The saying of Pulastya, cited by Raghunandana[2], that even he who performs in the Ganges the prescribed rites like baths, gifts etc., through cunning, or greed or for self-advertisement, goes to heaven, is only a picturesque way of stressing the sanctity of the Ganges. That the magic of the sacred stream was ineffective in the case of one who does not make the pilgrimage deliberately and at his own expense, and personally undergoing its rigor, is shown by the dicta of Śaṅkha and Paiṭhīnasi that he who comes upon a *tīrtha* accidentally, in proceeding on some other errand, he who travels at the expenses of another (as his paid deputy, for instance), or incidentally, gets only a fraction of the advantage (*puṇya*) that a true pilgrim derives.[3]

This aspect of pilgrimage is obscured by popular legends, and stories of miracles formerly wrought at certain *tīrthas* with the unconscious suggestion they convey that similar

---

1. e.g. Viṣṇusmṛti, LXXXV:
   पुष्करेष्वक्षयं दानं श्राद्धं जपहोमतपांसि च ।
2. *Prāyaścitta-tattva,* I, 505:
   पुलस्त्यः—
   कपटेनापि गङ्गायां स्नानदानादि कर्म यत् ।
   यो लाभख्यातिपूजार्थं कुर्यात् सोऽपि दिवं व्रजेत् ॥
3. *infra,* p. 11.

miracles may happen to the pilgrims who visit them. When pilgrimage becomes a habit, and a source of profit to those who live by exploiting it at the great *tīrthas,* the spirit and the discipline, which are vital to the *yātrā,* are apt to be obscured or overlooked. That it was perhaps so even in the days of Lakṣmīdhara may be inferred from two circumstances. He has prefixed to the detailed consideration of the chief *tīrthas* a long quotation from the *Mahābhārata*[1] ending with this pointed statement: "Accordingly, he attains the highest end (*paramām gatim*) who 'bathes' constantly (*nityaśaḥ*) in *both* (*ubhayeṣu*) the mundane (*bhdumeṣu*) and the spiritual (*mānaseṣu*) streams (*tīrtheṣu*)". Later in the work, in dealing with miscellaneous *tīrthas* he makes another significant quotation from the same epic[2]:" "Nothing is beyond the reach of the pilgrim (*na kiñcid aprāpyam*) who finishes a pilgrimage, conquering anger, lust and cupidity. Those holy places (*tīrthāni*) which are inaccessible (*agamyāni*), difficult to get at and hard to attain (*viṣamāṇi*), can all be reached by him (*gamyāni*) by mere thought of them." The Purāṇas have expressed the same idea in other ways. Great *tīrthas* like Kāśī have guardian gods, like Daṇḍapāṇi, whose duty is to expel from holy ground and stream all those who have sinned grievously or live in sin[3]. The gods protect Prayāga.[4] "Those whose lack faith (*aśraddadhānāḥ puruṣāḥ*) and those who minds are overcome by sin (*pāpopahatacetasaḥ*) do not attain salvation in divinely protected Prayāga." Almost every *phalaśruti* is qualified by statements restricting the fruits of pilgrimage to those who are virtuous, and the pure in heart (*śuddhātmanām.*).[5] As stated by Albiruni[6], most persons took *tīrthas* only on trust, without reflection or any enquiry into their sanctity. But it was not so with legists, like Lakṣmīdhara, who placed due stress on the ethical pre-requisites of their efficacy.

---

1. *infra*, pp. 6-8.
2. *infra*, p. 242.
3. *infra*, p. 111.
4. *infra*, p. 137.
5. *Tīrthaprakāśa*, p. 13.
   नृणां पापकृतां तीर्थे पापस्य शमनं भवेत् ।
   यथोक्तफलदं तीर्थं भवेच्छुद्धात्मनां नृणाम् ॥
6. *India*, ed. Sachau, II, p. 146.

TIRTHA-VIVECANA BEFORE LAKṢMIDHARA

In spite of the large part which pilgrimage has always played in Indian life, a formal treatment of it in the law books is wanting. That pilgrimages were very ancient is evidenced by literature of both Brahmanism and Buddhism. The animistic urge is seen in the deification of rivers as early as the Ṛg Veda. The sanctity of certain regions, like *Brahmāvarta* sprang from the rivers which flowed through it, or bounded it. In the famous hymn to the rivers,[1] from which *ṛks* are quoted even to-day when going through the daily bath, as many as twenty-one out of the thirty-one rivers known to the Veda are hymned as deities. The splendour of the mighty rivers of the Punjab and Madhyadeśa are reflected in the *sūkta*. The first place is given to the Indus (*Sindhu*), "the Lord and Leader of the moving floods" and its tributaries are compared to calves running to the mother cows. With the exception of the Ganges, Sarasvatī, and the Jumna (Yamunā) the commemorated streams are those of the Punjab and the North-West. The anthropomorphic tendency invested forest and stream with divinity, and the recommendation to seek the seclusion which they offered for meditation in the last two stages of life enhanced their attractions. Their sanctity is stressed by so early a *smṛti* as that of Gautama (XIX, 15) who uses the term *tīrthāni* in describing them.[2] That there were lakes or rivers, which were deemed holy, whose water was believed to have special virtues in purification, is implied in another maxim of his[3]. *Viṣṇusmṛti* equates *tīrtha-yātrā* with *aśvamedha* (horse-sacrifice) as the effective expiation for the major and minor sins.[4] A long chapter[5] is devoted to an

1. *Ṛg Veda*, X, 75.
2. XIX, 15.
   सर्वे शिलोच्चयाः सर्वाः स्रवन्त्यः पुण्या ह्रदास्तीर्थानि ।
3. यस्तु प्रायश्चित्तेन शुद्ध्येत्तस्मिन् शुद्धे शातकुम्भमयं पात्रं पुण्यतमात् ह्रदात्पूरयित्वा स्रवन्तीभ्यो वा तत एनमप उपस्पर्शयेयुः । XX, 10.
4. अश्वमेधेन शुद्ध्येयुर्महापातकिनस्त्विमे ।
   पृथिव्यां सर्वतीर्थानां तथानुसरणेन च ॥ XXX, 6.
   अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।
   अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति तीर्थानुसरणेन च ॥ XXXVI, 8.
5. Ch. LXXXV,

enumeration of *tīrthas* like *Puṣkara* where baths, the performance of *yajñas*, the practice of austerities (*tapas*) and the offering of *piṇḍas* to the manes and the doing of *śrāddhas* is effective. A pilgrim is free of ferry dues.[1] One who is purified by *tīrtha-yātrā* sanctifies a whole assembly.[2] The water of the Ganges is praised for its superlative purity.[3] The bones remaining after the cremation of a dead body should be thrown into the Ganges, and "as many bones as are contained in the waters of the Ganges, so many thousands of years will the dead man live in heaven."[4] The list given by *Viṣṇusmṛti* embraces many well known *tīrthas* spread over the whole of India. It is evident that by the time of the composition of the work, the practice of pilgrimage to many of the reputed *tīrthas* was well established. Vasiṣṭha[5] lauds those ancestors alone as having true descendants, when the latter offer them food in *śrāddas* performed at Gayā. An allusion in *Manusmṛti*,[6] shows the high sanctity attached at the time to pilgrimages to the Ganges and Kurukṣetra, which in the Epic and the Purāṇas are equated in spiritual efficacy (*puṇya*). The extant fragments of *Bṛhaspatismṛti* contain the *pitṛ-gāthā* lauding the perfor-

---

1. *Viṣṇusmṛti*, V, 131.
2. *ibid*, LXXXII, 9.
   [अथ पङ्क्तिपावनाः] तीर्थपूतः ।
3. *ibid*, LIII, 17.
   उद्धृताद्भूमिष्ठमुदकं पुण्यम्, स्थावरात् प्रस्रवः तस्मान्नादेयम्, तस्मादपि साधुपरिगृहीतम्, सर्वत एव गाङ्गम् ।
4. *ibid*, XIX, 10—12.
   चतुर्थे दिवसे अस्थिसञ्चयनं कुर्युः ।
   तेषां गङ्गाम्भसि प्रक्षेपः । यावत्संख्यमस्थि पुरुषस्य गङ्गाम्भसि तिष्ठति तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्लोकमधितिष्ठति ॥
5. XI, 42
   तन्वन्ति पितरस्तस्य सुकृष्टैरिव कर्षकाः ।
   यद्गयास्थो ददात्यन्नं पितरस्तेन पुत्रिणः ॥
6. VIII, 92
   यो हि वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः ।
   तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां वा कुरून् गमः ॥

   A truth-telling witness has no need to get the highest spiritual merit by pilgrimage to the Ganges and to Kurukṣetra.

mance of *śrāddhas* at Gayā,[1] and an eulogy of the merit of living for three nights at the confluence of the Sarasvatī and the Aruṇā rivers.[2] *Parāśarasmṛti*[3] repeats the dictum of Vasiṣṭha[4] that a Brahman bitten by a dog is purified by a bath in a sacred ocean-going river. The value of a *śrāddha* at Gayā is stressed by Yājñavalkya[5] and the addition of a conjunctive particle to the name is explained as signifying that other similar places are implied, which have equal sanctity. The long prose passage, cataloguing and classifying *tīrthas*, which is cited from Devala by Lakṣmīdhara (pp. 249-250) suggests an earlier *sūtra* work as its source. The later *smṛtis*, which are laid under contribution for passages on *tīrthas* are not noted for their antiquity, but they probably repeat older authorities now lost.

The high antiquity of pilgrimages to sacred rivers and sites is however beyond question. In Kauṭilya's days they

---

1. श्राद्धकाण्ड, ६४—६७ (p. 335)—
   एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
   यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥
   काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान् नरकापातभीरवः ।
   गयां यास्यति यः कश्चित्सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति ॥
   गयायां धर्मपृष्ठे च सदसि ब्रह्मणस्तथा ।
   गयाशीर्षे वटे चैव पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

The first verse is cited *infra* pp. 163, 170 and 174, from the *Matsyapurāṇa*, the *Mahābhārata* and *Yamasmṛti* respectively. The remaining two are cited from *Bṛhaspati* on p. 167 *infra*.

2. *Bṛhaspatismṛti*, p. 379—
   अरुणायाः सरस्वत्याः सङ्गमे लोकविश्रुते ।
   शुद्धयेत्त्रिषवणस्नायी त्रिरात्रोपोषितो द्विजः ॥
3. XI, 2.
   गवां शृङ्गोदकैः स्नानान्महानद्यास्तु सङ्गमे ।
   समुद्रदर्शनाद्वापि शुना दष्टः शुचिर्भवेत् ॥
4. XXIII, 31.
   ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
   प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य ततः शुचिः ॥
5. I, 261.
   यद्ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्नुते ।
   तथा वर्षत्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः ॥

attracted mixed and large congregations of pilgrims. Long before his days certain places were regarded as so holy as to merit selection for the performance of the biggest sacrifices (*sattra*). The *Śrauta-sūtras* of Āśvalāyana[1] and Lāṭyāyana[2] recommend sites on the banks of the Sarasvatī for such sacrifices, while *Kātyāyana-śrauta-sūtra*[3] states that the lustral bath at the end of the *sattra* was done in the Jumna or the Kārapacā.

The great epics furnish the most authoritative source for *tīrtha-yātrā*. The Ganges and other rivers of Madhyadeśa and the streams by which Rāma dwelt have an express or implied holiness in the *Rāmāyaṇa*. For the superlative holiness of *Setubandha*, the ultimate sanction is found in the words of Rāma in the Yuddha-kāṇḍa.[4] But the epic of pilgrimage par excellence is the *Mahābhārata*. Among the heroes of the great

---

1. XII, 6.
   अथ सारस्वतानि । सरस्वत्याः पश्चिम उदकान्ते दीक्षेरन् ।
2. X, 15 pp.
   दक्षिणतीरे सरस्वत्या विनशनस्य दीक्षेरन् सारस्वताय षष्ठ्यां पक्षस्येति गौतमः ॥
3. XXIV, 10,
   अवभृथमभ्यवयन्ति यमुनां कारपचं वा ।
   [कारपचदेशस्थां यमुनामिति व्याख्यातम्] ॥
4. CXXVI, 16—22.
   एतत्तु दृश्यते तीर्थं समुद्रस्य वरानने ।
   यत्र सागरमुत्तीर्य तां रात्रिमुषिता वयम् ॥
   एष सेतुर्मया बद्धः सागरे सलिलार्णवे ।
   तव हेतोर्विशालाक्षि नलसेतुः सुदुष्करः ॥......
   एतत्तु दृश्यते तीर्थं सागरस्य महात्मनः ।
   सेतुबन्ध इति ख्यातं त्रैलोक्येनाऽभिपूजितम् ॥
   एतत् पवित्रं परमं महापातकनाशनम् ।
   अत्र पूर्वं महादेवः प्रसादमकरोत् प्रभुः ॥

   The last half-verse is explained by Govindarāja as referring to *Darbhaśayana* (Tamil, *Tiru-p-pulāṇai*) where Samudra appeared before Śrī Rāma and pledged his help. See the remarks in *Govindarājīya* on the untenability of the stories in *Kūrma-purāṇa* and *Padma-purāṇa* that Śrī Rāma installed a *liṅga* of Śiva (Mahādeva) there. The sanctity of *Rameśvaram* is founded on these and other *Purāṇas*: e.g. *Tīrthaprakāśa*, pp. 557-560.

epic, Balarāma, the Pāṇḍavas, and Arjuna performed pilgrimages. Accounts of the sanctity of *tīrthas* are given by the sages Pulastya, Lomaśa, Dhaumya and Aṅgiras. A large section of the *Vanaparva* (ch. 78-158) is entitled *Tīrtha-yātrā-parva.* To the *nibandhakāras* the Mahābhārata is a fundamental source on pilgrimage. The inclusion of *Mahāprasthāna* under *tīrtha* by Lakṣmīdhara must have been obviously suggested by the seventeenth book of the great epic, though for the ritual he suggests he has to cite only purāṇic authority (*inf.* pp. 558-264).

The Purāṇas and Upa-purāṇas are the main sources on pilgrimage. Many of them deal with little else than *tīrtha*, *sthala* and *kṣetra-māhātmya.* But it is noteworthy that Lakṣmīdhara does not draw upon the following major Purāṇas: *Agni*, *Bhāgavata*, *Gāruḍa*, *Kūrma*, *Nāradīya*, *Śiva* and *Saura.*[1] But he draws extensively on the following Upa-Purāṇas; *Āditya*, *Devī*, *Kālikā* and *Nārasiṁha purāṇas.* Among works of the class dealing with the same *tīrtha*, he has rejected some and chosen others. The circumstance that he omits any notice of certain famous *tīrthas* or areas completely, which are dealt with in the Purāṇas he quotes for other *tīrthas*, might suggest that either he rejected the claim to sanctity of the "holy places" he omits to treat of, or that the recensions of the Purāṇas available to him did not contain the matter they now contain.[2] A prominent omission is that of the shrines and sites in *Utkala* (Orissa) to which great attention is paid by the *Brahma* and *Skanda* Purāṇas which he utilises.[3] The *topgra-*

1. All these omitted *Purāṇas* along with the *Viṣṇudharmottara*, *Bhaviṣyottara*, *Brahmāṇḍa* and *Brahmavaivarta* are utilised by Mitramiśra, Lakṣmīdhara cites *Skandapurāṇa* but not its now most famous section, the *Kāśī-Khaṇḍa*, which is the chief authority for Benares to the *Tri-sthalī-setu* and the *Tīrthaprakāśa*.

2. Two independant recensions of *Skandapurāṇa* now exist. The absence of any reference in Lakṣmīdhara's work to the *Kāśī-khaṇḍa* raise suspicions of its authenticity and antiquity. Vācaspatimiśra cites it twice in *Tīrthacintāmaṇi* (pp. 368 and 370).

3. Four holy *tīrthas* in Orissa, including *Puruṣottama-kṣetra* (Puri) are barely mentioned on p. 235 in the long extract from Prahlāda's *tīrtha-yātrā* from *Vāmana-purāṇa.* The citation of this extract by the *Kalpataru* is alluded to by Raghunandana in *Puruṣottama-tattva* (II, p. 564).

phia sacra for Benares, which he furnishes, is remarkably full and, as he was a resident of Kāśī, it will furnish a valuable check to the mention of sites he omits to mention, as his silence about them may suggest a suspicion of the authenticity of the chapters treating of them in the Purāṇas he has cited. An instance in point is 'the sacred way' in Benares, which all modern pilgrims tread, *viz.* the *Pañcakrośī*, of which he makes no mention, though it has appeared in certain recensions of the *Skānda Purāṇa* for over four centuries.[1]

LAKṢMĪDHARA'S TREATMENT

Lakṣmīdhara's treatment of *tīrtha* in a *nibandha* was in all probability a pioneer attempt. He cites no earlier authority. Gopāla's contemporary work, the *Kāmadhenu*, over which he claims superiority for the *Kalpataru*, may have dealt with *tīrtha*. Mitramiśra cites Śrīdatta Upādhyāya as alluding to citations made by both the *Kāmadhenu* and the *Kalpataru* on the subject of the removal of hair from the head by the pilgrim to the Ganges (*muṇḍanam*), but like the allusion to the citation from the *Kūrmapurāṇa* by Halāyudha, to which he refers on *Vṛddhi-śrāddha*[3], the *Kāmadhenu* passage might have occurred in a section of that digest that did not treat of *tīrtha-yātrā* alone. The revivalist tendencies of the Gāhḍwāla dynasty, which he served, and the location of many of the holy places within the dominons of Govindacandra should have strengthened the wish to dedicate an entire section of the digest to pilgrimage. The limitations of his interest or geographical knowledge are perhaps indicated by the sketchy references to the *tīrthas* outside his own kingdom, and such errors as bringing the Kāverī in the chapter devoted to the Narmadā! In Albiruni's time the *tīrthas* of Kāṣmir were visited by Hindus

---

1. The current *māhātmya* of the sacred way (*Pañcakrośī*) at Benares is from the *Brahmavaivarta* and Mitramiśra relies on it (*op. cit.* pp. 220- 236).

2. *Tīrthaprakāśa*, p, 52.

अथ एव केषांचित् कामधेनुलिखितवाक्यानां कल्पतरुकारालिखितानामपि शिष्टपरिग्रहादेव प्रामाण्यमिति श्रीदत्तोपाध्याया अप्यवोचन् ।

3. *ibid.* p. 26.

"तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात्प्रत्यागमेऽपि च ।
वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत बहुसर्पिस्समन्वितम् ॥"

इति हलायुधधृतकूर्मपुराणात् ।

as also the shrine at Multan before it was destroyed.[1] The boast of Kalhaṇa[2] that in his native land there was not the space which a grain of sesame would cover that had not its *tīrtha*, is justified by the remains of ancient objects of worship at springs and on river banks throughout Kāṣmīr, several of which claim to be self-revealed (*svayambhū*). Kalhaṇa mentions about a dozen in the first canto of his chronicle. The *Vitastā*, (Jhelum) the chief river of the valley was regarded as a manifestation of Śiva's consort, Gaurī and Nandikṣetra as the permanent abode of Śiva. In Kāṣmīr, dwelt Śāradā, and her temple on a low hill was well-known in the middle ages. The omission of these in the Purāṇas as well as in treatises on *tīrtha*, like their omission to stress the sanctity of the great streams of the old Aryan area in the Punjab, must be due to the areas having fallen under the control of *mlecchas*, with fears of their desecration and the impossibility of reaching the *tīrthas* except by passing through regions controlled by powers which did not respect the Hindu traditions and beliefs. It is noteworthy that such famous *tīrthas* as Mount Kailāsa and Mānasa-saras, which were equally inaccessible on the same grounds, are neglected in *tīrtha* literature. Going to a *tīrtha* through an excluded area is allowed, and it was feasible when such an area was inhabited by Hindus and under the rule of Hindu kings. But when they passed under hostile occupation even tracts which had been the homes of ancient sages had to be omitted even in comprehensive accounts of places of Hindu Pilgrimage. Lakṣmīdhara's citation of the passage from the *Mahābhārata* (p. 245) which names the rivers of the Punjab and refers generally to the rivers of Kāṣmīr, which are affluents of the *Sindhu* (Indus), occurs only in the chapter on 'miscellaneous' *tīrthas*, while *tīrthas* now forgotten but which enjoyed a vogue in his days like Śūkara and Stutasvāmin have independent sections assigned to them. The discrimination reflects his practical aims.

EVOLUTION OF THE TIRTHA THEORY.

The primary basis of belief in *tīrthas* is the recognition of invisible and beneficent agencies in springs, fountains, rivers and the ocean. In a wider sense water itself is spiritualised, as in the Upaniṣads, its cleansing virtues being ascribed to a

1, Albiruni's *India*, trn. Sachau, II, 108.
2. *Rājataraṅgiṇī*, I, 38.

non-physical character. It is the garment (*vāsaḥ*) of the breath of the life (*prāṇa*). Its subtle essence becomes life's breath.[1] It is the source of the "five primordial elements" (*pañca bhūtāni*) of life.[2] In the beginning the Universe was water, and from it was born everything.[3] Water is the foundation of the universe.[4] The Supreme Being is known as Nārāyaṇa because water (*nārā*) is His abode (*ayanam*). Water and Wisdom are known by the same name, *nārā*, and God abides in both[5]. Naturally water is a cleansing agency *par excellence*. Rinsing the mouth with water cleanses the "breath" (*prāṇa*).[6] The rite of sipping water (*ācamana, upasparśa*) is the most efficacious method of purification, and it has to be gone through, as preliminary, to any act with spiritual significance to produce the requisite antecedent purity.[7] Water is the body of Viṣṇu.[8] According to the *Śatapatha Brāhmaṇa*, water is the abode of truth.[9] The invocation of the Supreme Being as the Lord of Waters, at the application of the ordeal by water, is thus logical (*Nāradasmṛti*, p. 123, vv. 316-7), for "nothing is more capable than water and fire to bring out the difference between truth and falsehood."[10] In the *Atharva*

---

1. S. B. E., I, 96-8.
2. *ibid.*, I, 100.
3. *ibid.*, I, 212, XV, 191.
4. *Śatapatha Brāhmaṇa*, (S.B.E.. XLI, 337).
5. *Viṣṇu-purāṇa*. I, 4, 6.

   आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

   अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥
6. S. B. E., I, 74; XV, 204-312.
7. *Upasparśa* or *Ācamana* is done by *dvijas* with *mantras* and by touching various parts of the body, while for women and Śūdras merely touching the water thrice with their lips is enough. Yājñavalkya, I, 18-21.

   (शुद्धयेरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ।)
8. Rāmānuja's *Śrī-bhāṣya* on *Brahmasūtra*, II, i, 9 (S. B. E. XLVIII, 423).
9. XLI, 363.
10. *Nārada-smṛti*, p. 123, or 316-7.

    सत्यानृतविभागस्य तोयाग्नी स्पष्टकृत्तमौ ।

    अद्भ्यश्चाग्निरभूद्यस्मात्तस्मात्तोये विशेषतः ॥

    क्रियते धर्मतत्त्वज्ञैर्दूषितायां विशोधनम् ।

    तस्मात्सत्येन भगवन् जलेश त्रातुमर्हसि ॥

Veda the curative power of water in disease is implied in the invocation of Water as the healer.[1] The belief that a *tīrtha,* which is pre-eminent in sanctity, like the *Setubandha* or *Gaṅgā,* is a remedy for diseases which have defied the physician is founded on two notions: *viz.,* that water is the great healer, and that it destroys sin in certain *tīrthas,* sins being the causative factors in producing diseases.[2] The *Śatapatha Brāhmaṇa* which sees in the waters the divine nymphs (*Apsarasas*), the brides of the Wind-god (*Vāta*), gives a poetical expression to the natural beauty of streams or rippling water.[3] Anthropomorphism follows animism.

Other conceptions now enter into the theory of *Tīrtha.* The efficacy of a religious act depends on the mental and physical purity with which it is done. The spirit (*bhāvanā*) in which any act, religious or secular, is approached affects its fruition.[4] This is why a scoffer and a sceptic are denied the benefits of the *tīrtha* (*inf.* p. 6). The discipline of the body brings mental purification. The inhibition of conveyance and luxuries in pilgrimages has this aim. The ceremonial tonsure, which has to precede an immersion in a sacred stream, and without which even a pilgrimage cannot be begun, is an act of purification. The *Gṛhyasūtras* enjoin the shaving of the head of the boy who is to be initiated. They also insist on it before rites, vows and fasts. In the Brāhmaṇas[5] the shaving of the beard and hair of the sacrificer is enjoined before the

1. *Atharvaveda,* S. B. E., XLII, p. 40.
2. *Cf.* Vasiṣtha, XX, 6.

   कुनखी श्यावदन्तस्तु कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् ।

   Manusmṛti, XI. 48; 53.

   इह दुश्चरितैः कश्चित्केचित्पूर्वकृतैस्तथा ।
   प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥
   चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।
   निन्द्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृततेजसः ॥

   Some diseases due to sins are named in XI, 49-52.
3. S. B. E., XLIII. 232.
4. *Tīrtha-prakāśa*; citing *Smṛtisāra,* p. 14.

   मन्त्रे तीर्थे द्विजे दैवे देवज्ञे भेषजे गुरौ ।
   यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥
5. *Śatapatha Brāhmaṇa* (S. B. E., XII, 448-450).

commencement of the *yajña*. The termination of studentship is marked by tonsure.[1] Shaving terminates a period of impurity (*aśauca*) springing from death or birth. The customs are world-wide and reflect the belief that hair is infected with the virus of taboo and its removal removes the taboo[2]. Works on *tīrthayātrā*, and on Hindu ritual generally, are full of discussions of the occasions when tonsure of either or both sexes is obligatory, as the omission is held to prejudice the effect of a religious act.

Fasting is another means of self-purification which is enjoined. It has to be done as a penance before important spiritual acts like *śrāddha*, a major *dāna* (like *kanyā-dāna*) in absolute or graduated forms. He who has offered a *śrāddha* to the manes and he who has partaken of the food offered to them, must abstain from eating on the night of the ceremony. Manu prescribes a fasting for twelve days (*parāka-kṛcchra*) for the total removal of sin.[3] Gradual reduction of the food is a familiar form of penance in the Gṛhyasūtras. When calamitous incidents occur, purification is necessary. Hence fasting is enjoined when an eclipse takes place, or a king dies or a cow or a Brāhmaṇa comes to grievous harm.[4] Fasting, without due reason, is however sinful. Except for penances, the Brahmacārī and Gṛhastha, who follow their appointed duties (*tapaś-caret*) without food, commit the sin of starving the vital fire and are ruined.[5] This is why Śāṅkhāyana explicitly rules that a Gṛhastha should not starve during a journey.[6]

---

1. शाङ्खायन-गृ. सू., ३, १, १ ; पारस्कर-गृ. सू., २, ६, १७ ; खादिर-गृ. सू., ३, १, १३; हिरण्यकेशी-गृ. सू., १, ३, ९, १०-१७.
2. *e.g.*, J. G. Frazer, *Golden Bough*, IV, p. 283.
3. यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।
पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः ॥
4. विष्णुस्मृति (१६७, ४-५)—न गोब्राह्मणोपरागेऽश्नीयात् । न राज्ञो व्यसने ; compare also अपरार्क, ४२६-४३०.
5. बौधायनधर्मसूत्र, २, ७, २४-२५—
गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्नंस्तु तपश्चरेत् ।
प्राणाग्निहोत्रलोपेन ह्यवकीर्णी भवेत्तु सः ॥
अन्यत्र प्रायश्चित्तात् । प्रायश्चित्ते तदेव विधानम् ॥
6. शा. गृ. सू., २, १७, ३

SIN AND PILGRIMAGE

The regimen of *tīrtha-yātrā* is also brought into close association with two other ancient beliefs, *viz.*, sin with the means of expiating it, and the duty of ancestor worship, which had developed elaborate theories of their own in India. Sin makes for unhappiness in this as well as other lives. There are grades of moral obliquity, whose consequences are correspondingly graded to last through one or more lives. Writers on expiation (*prāyaścitta*) like Śūlapāṇi have classified sins (*pātaka*) as dealt with in *smṛtis* under nine divisions of which the four chief are *mahāpātaka, anupātaka, atipātaka* and *upa-pātaka.* The classical enumeration of *mahāpātakas* makes them five, beginning with the slaughter of a Brāhmaṇa (*brahmahatyā*), and their effects are said to last for seven lives.[1] Thirty-five *anupātakas* are named as equal to *brahmahatyā.* Revolting sins (*ati-pātaka*) are incest and its analogues. The "minor sins" (*upa-pātaka*) are classified as forty-nine. Among them are such fairly grave moral offences as adultery with a married woman, and abandoning one's parents, wives, children and teachers and selling oneself or one's wife or children into slavery. Cow-killing, usury, theft, neglect of Vedic study, eating forbidden food and marrying before an elder brother are also brought within this category. The purpose of the classification is to indicate a common cosmic effect for all sins of the same class and a common form of expiation. Even the gravest sin is within the scope of penitential expiation.[2] Much acumen is displayed by commentators and *nibandhakāras* in making subtle distinctions between offences, and in explaining the apparent prescription of very severe or comparatively light penances for an offence bearing the same name, like *Brahmahatyā.* The *smṛtis* are so largely taken up with this subject, that their commentators, as well as digest-writers, have evolved a vast literature on sin and expiation. To those

---

1. They are according to *Manusmṛti* (XI, 55) killing a Brāhman, drinking spirits, theft (of gold), adultery with a Guru's wife, and association with such sinners.

2. *Manusmṛti* prescribes *prāyaścitta* for each of the five deadly sins (XI, 89, 92, 101, 105-107). He concludes—

एतैर्व्रतैरपोहेयुर्महापातकिनो मलम् ॥

conversant with it, the brief indication of the benefit of a particular *tīrtha* is enough, *e.g.*, that it is able to destroy a major sin (*mahāpātaka-nāśana*) or *ati-pātaka-nāśana*, or, reversing the method of indication confer the same benefit as an *aśvamedha* (horse-sacrifice) or *agniṣṭoma*. For, in the schedule of sins and expiations, *aśvamedha* is the sovereign spiritual remedy for all *mahāpātakas*. So, if a bath is described, as is one at Benares (*inf.* p. 21) as conferring a spiritual benefit equal to that arising from the performance *ten* horse-sacrifices, it is to be taken as an emphatic way of saying that the bath is a penance for a *mahāpātaka*. The elliptical method of indication has to be understood in a work like the present, since it assumes in the reader the requisite knowledge of *prāyaścitta* literature.

FASTING

Another elliptical indication in *tīrtha-yātrā* and other *kṛtyas* which has to be understood in its full implication is *upavāsa* or fasting. Before a *yātrā* is begun and after it is concluded, the pilgrim is enjoined to worship Gaṇeśa (to avoid obstacles in the course of the journey) and propitiate gods, ancestors and Brāhamaṇas by worship, *śrāddhas* and liberal feeding, accompanied by *dakṣiṇā* (gifts of money). One thing more he has to see to before he starts on the pilgrimage and that is fo fast. So far as mere abstention from food goes, *upavāsa* may range from one meal, (*ekāhāra*) or a meal of fruits, roots etc., to total rejection of food for the entire day and night. But it implies a great deal more. Its wide range is indicated in a picturesque etymology. *Upavāsa* is "living" (in union with good qualities) with one's face averted (*upāvṛttaḥ*) from sins. In the 'enjoined' (*vaidheya*) fasting there should be starvation from morning to evening, and from evening to dawn. On the day before and on the day following a "fast," the following should be eschewed: eating out of a bell-metal plate, collyrium, meat, spirits, liquor, greed (*lobha*), idle talk (*vitatha-bhāṣaṇam*), physical exercise, siesta, anointing body and head, acceptance of hospitality, gambling, and excessive drinking of water. On the actual day of the fast, the following are to be avoided: collyrium to the eyes, painting the forehead, flowers, garlands, scents, spices, anointing the head and body, mid-day siesta, playing with dice, familiar talk

with women and sexual intercourse.[1] A fast is not broken if one partakes of water, milk, roots, fruits and medicines.[2] Even with the relaxations allowed, the regimen was so severe for many people that *upavāsa* by deputy was permitted in "unavoidable" cases. A wife or a husband may endure a fast on behalf of the other partner, a son for his father, brothers for one another and a sister for a brother, and a well-conducted Brahman for any one.[3] The *upavāsa* had to be observed on the days preceding a *śrāddha*. As *śrāddhas* are enjoined during a visit to a *tīrtha*, it follows that a long pilgrimage entails many "fasts."

PILGRIMAGE AND ŚRADDHAS

The practice of the *śrāddha* has its roots in ancestor worship, which can be found in most primitive communities. In a rationalised form, it has survived among all ancient peoples, like the Chinese and the Hindus. In China, and possibly elsewhere, the worship of gods may be traced back to ancestor worship.[4] The rites of ancestor worship forge a permanent bond between generations of the same family, and, as the manes both in the male and female lines are to be satisfied by it, and marriage outside a *gotra* is the rule, the *śrāddha* provides a bond of union between many families and over some generations. The continuity of the family and consanguinous relationship are enforced by the practice. A person owes a debt to ancestors to whom he owes his being. The *śrāddhas* repay the debt. As they can be done only by male descendants ordinarily, the manes are said to exult in the birth of male children in their line, as they will be ensured offerings of *śrāddha*.[5] Ancestors exercise a benign oversight

1. See the summary from Śūlapāṇi's *Prāyaścittaviveka* in *Śabdakalpadruma* (ed. Vasu), p. 260.

2. अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं घृतं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥
बौधायन. धर्म. सू. २, १०, ६०. 'हविः' क्षारलवणवर्जम् । 'ब्राह्मण-काम्या' ब्राह्मणाभ्यर्थना । एवम् अहविष्यमपि गुरोर्वचनात् इति गोविन्दस्वामी ।

3. *Skandapurāṇa* cited in *Śabdakalpadruma*, p. 260.

4. *Texts of Confucianism*, S. B. E., XXVIII, p. 67.

5. Cf. quotations from Bṛhaspati, Viṣṇu, Yama and Vasiṣṭha on p. 167, ff. *infra*.

on dutiful descendants in the line. "The dead person," maintains *Viṣṇusmṛti*, "and the performer of the *śrāddha* are sure to be benefitted by its performance. Perform the *śrāddha* always abandoning useless grief. This is the duty which should be constantly discharged towards a dead person by his kinsmen."[1] The manes enjoy as celestial food in their existence after death, whatever it be, as their share of the oblation of a *śrāddha*. As a Vedic sacrifice establishes a friendly and beneficial relationship between men and gods, so a *śrāddha* ensures the mutual dependance and helpfulness of the living and the dead. Accordingly, the performance of it is enjoined before every auspicious family event, like the initiation of a boy (*upanayana*), ante-natal ceremony (*sīmanta*, *puṁsavana*), marriage, house-occupation and *tīrtha-yātrā*. The type of *śrāddha* which is performed on auspicious occasions is known as *abhyudaya-śrāddda* or *vṛddhi-śrāddha*.[2] For the performance of other kinds of *śrāddhas* also a *tīrtha* is recommended as highly efficacious. Ancient legends of the origin of certain *tīrthas* like Gayā are held to enforce the high efficacy of the *śrāddhas* performed there.[3] The Ganges was brought down to the earth to give release to the manes of the ancestors of Bhagīratha who had been destroyed for their irreverence to a divine sage.[4] The great river is therefore a *pitṛ-tīrtha* which surpasses all others, and the performance of every form of *śrāddha* at Benares or on the banks of the Ganges is regarded as supremely meritorious.[5]

---

1. २०, ३६-३—
   प्रेतस्य श्राद्धकर्तुश्च पुष्टिः श्राद्धे कृते ध्रुवम् ।
   तस्माच्छ्राद्धं सदा कार्यं शोकं त्यक्त्वा निरर्थकम् ॥
2. अन्नप्राशे च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
   पुंसवने निषेके च नववेश्मप्रवेशने ॥
   देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः ।
   तीर्थयात्रा वृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्तितम् ॥
   (मत्स्यपुराण)
3. Vide *infra*, pp. 163-166.
4. *Bālakāṇḍa*, Sargas, 39-43.
5. For the merit of offerings to the manes on the banks of the Ganges see *infra* p. 157 and p. 161.

PLENARY INDULGENCES OF PILGRIMAGE

The association of *śrāddha* and *upavāsa* intensified the high seriousness with which pilgrimages were begun and performed. An act of supreme merit carries its own purification. A *tīrtha-yātrā* is such an act. Accordingly, plenary indulgences surround it. *Aśuddhi* (pollution) arising from birth or death affects a pilgrim no more than it does one who has entered on a *dīkṣā*.[1] The touch of others does not pollute a pilgrim: during a journey there is no *spṛṣṭa-aspṛṣṭa*.[2] Even prolonged absence, incidental to pilgrimages in ancient times, will not affect adversely one's rights to and in property.[3] Those who hesitate to undertake a long pilgrimage by fear of inability to complete it by death on the way are reassured. If they die in one of the many holy places, at which death ensures immediate release (*mokṣa*) like Kāśī or Prayāga, they are all the better for having undertaken the pilgrimage. If the pilgrims die in the course of the journey, they gain the full benefit of the *yātrā* which they had hoped for.[4]

---

1. *Tīrtha-prakāśa*, p. 41:
   दीक्षितेष्वभिषिक्तेषु व्रततीर्थपरेषु च ।
   तपोदानप्रसक्तेषु नाशौचं मृतसूतके ॥

   The prohibition of *Bhaviṣyapurāṇa* (*ibid.*, p. 41) that one who is under pollution (*Sūtakī*) should not go to a *tīrtha* is explained by Mitramiśra as forbidding the *commencement* of pilgrimage when one is under pollution.

2. तीर्थे विवाहे यात्रायां सङ्ग्रामे देशविप्लवे ।
   नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यते ॥

   (*ibid.* p. 41). "स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यतीति वचनं पक्वान्नशुद्धौ कल्पतरुकृता लिखितम्, तीर्थपक्वान्नस्पर्शे न दोष इति । अत एव पुरुषोत्तमक्षेत्रादौ तथैव शिष्टाचारः" (मित्रमिश्राः)

3. गोत्रसाधारणं त्यक्त्वा योऽन्यं देशं समाश्रितः ।
   तद्वंशस्यागतस्यांशः प्रदातव्यो न संशयः ॥
   (व्यवहारमयूखे पृ. १०१, देवलः)

4. यस्तीर्थसम्मुखो भूत्वा व्रजन्ननशने कृते ।
   चेन्म्रियेदन्तराले तु ऋषीणां मण्डलं व्रजेत् ॥

   Mitramiśra (p. 42) explains the merit of death during the journey to a *tīrtha* as equal to that accruing from fasting for a month. He who is obliged to discontinue a pilgrimage has to do a penance.

Even those who travel to *tīrthas*, at the expense of others or deputise for others for a remuneration, acquire some *puṇya* from the act.[1]

TĪRTHA-NIYAMA—TONSURE

The solemnity of the pilgrimage is enforced by other rules. Personal purity is essential. It is secured by baths, scrupulous attention to daily rites and duties as well as the inhibitions on food, fasting and a virtuous life. But the *mana* of certain incidents or conditions entails personal impurity which invalidates pilgrimage. The death of parents incapacitates one for pilgrimage for a year.[2] Certain astronomical conjunctures cast a general shadow over all auspicious acts, among which pilgrimages must be included.[3] When a man's wife is *enceinte*, he is unfit to undertake a pilgrimage, if she is in an advanced state of pregnancy.[4] But once the pilgrimage is begun, the question of auspiciousness of days or seasons does not arise, and in the great *tīrthas* all days are auspicious for baths and *śrāddhas*.[5] All that is needed is that before entering a *tīrtha* personal purity must be ensured by fasts, tonsure and baths. It is noteworthy that while Lakṣmīdhara has prescribed the fast (*upavāsa*) and personal purity (*kṛtopavāsaś-śuciḥ*, inf. p. 9) he has not prescribed tonsure (*muṇḍana*) though he was aware of the Purāṇic authorities making it obligatory at all or some *tīrthas*. His omission is deliberate. He maintains that (p. 11) the prohibition of the use of conveyances to approach a *tīrtha* is made only in the context of Prayāga, and therefore does not apply to journeys to other

1. See *inf*. p. 11.
2. प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याऽशुचिर्भवेत् ।
   नापि दैवं न वा पित्र्यं यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥
   (देवीपुराणे).
   तीर्थस्नानं महादानं परान्नं तिलतर्पणम् ।
   अब्दमेकं न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥
3. See *Tīrtha-prakāśa*, pp. 42-46.
4. *ibid.*, p. 45.
   वपनं मैथुनं तीर्थे वर्जयेद्गुर्विणीपतिः ।
   श्राद्धं च सप्तमान्मासादूर्ध्वं चान्यत्र वेदवित् ॥
   अस्थिप्रक्षेपार्थयात्रायमाद्यवर्षेऽपिं न दोष इत्याहुः ॥
5. See *infra*. 27.

tīrthas, and *tīrtha-upavāsa* is optional because it is only intended for additional efficacy of the pilgrimage (*inf.* p. 11). Mitramiśra, dissenting from Lakṣmīdhara, holds that both tonsure and fast are indispensable elements of *tīrtha-snāna* (pp. 34, 48 and 51) on the ground of their adoption by *śiṣṭas* (pious and learned men). Vācaspatimiśra is also criticised by Mitramiśra (following Nārāyaṇa Bhaṭṭa) for holding that tonsure is unnecessary before a bath in the Ganges, on the ground that the text on which the former relied is corrupt and substitutes Gayā and Gaṅgā for Kurukṣetra, and that the general rule that 'what applies to Prayāga applies to all *tīrthas*' (*sarva-tīrtheṣu ayaṃ vidhiḥ*) extends the ritual of *Prayāga-snānā* to *all* holy places.

Lakṣmīdhara simplifies *tīrtha* ritual by making fasting optional, omitting tonsure altogether, explaining the *pitṛ-pūjā* at a *tīrtha* as an obligation of only the opulent (p. 10), allowing conveyances for the journeys, sanctioning vicarious pilgrimage (p. 11) and allowing as many *śrāddhas* as may be needed to be done at a *tīrtha*, irrespective of the time of beginning them, in a single day. To him purity of mind and devout feeling (*viśuddha-manovṛttiḥ*, p. 9) were the essential things in a pilgrimage and the rites adventitious in comparison. His liberalising influence was resisted by later writers. They made *vṛddhi-śrāddha* at the commencement and the termination of the journey compulsory.[1] They insisted on tonsure, and prescribed it even on the *upavāsa* day of the arrival at the *tīrtha* though it is contrary to a general rule.[2] They whittled down the result of the pilgrimage to a fraction of what it would be if conveyances or shoes were used in the journey.[3] They denied the absence of untouchability in a *tīrtha-yātrā* and *tīrtha* and limited it to inadvertent pollution only[4] (p. 41). Tonsure was made compulsory, and even prohibited days for shaving are over-ruled and allowed for it.[5] In the case of married women alone the removal of a lock of hair instead of tonsure was allow-

1. *Tīrtha-prakāśa*, p. 26.
2. *ibid.*, p. 27.
3. *ibid.*, p. 35.
4. *ibid.*, p. 41.
5. *ibid.*, p. 59.

ed.[1] Bathing was enjoined immediately on attaining a *tīrtha* even if it be night, when ordinarily a bath in a river is objectionable.[2] A bath at a *tīrtha* alone is allowed in *malamāsa* (*i.e.* a month in which two new-moon days occur) when sacred acts are ordinarily void.[3] The rule of Śaṅkha-Likhita, cited by Lakṣmīdhara in another section of his *nibandha*, prohibiting the passing of a river without performing *pitṛ-tarpaṇa* was stressed.[4] The *tarpaṇa* is to be done even at night (*ib.* p. 68). It should be done immediately after the bath.[5] But anchorities, even though allowed to make pilgrimage, are not to perform *tarpaṇa*. The credentials of a Brahman engaged for a *śrāddha* at a *tīrtha* are not to be scrutinised.[6] A *śrāddha* at a *tīrtha* is not to be done at night by the Vaidikas. It may be done even by persons whose parents are alive.[7]

ADDITIONS TO TIRTHA RITUAL

The rules for the completion of a visit to a *tīrtha* were enlarged by the introduction of a number of prescriptions drawn from analogy. The *tīrtha*, being divine, confers merit on those who go round its bounds, walking from the left to the right (*pradakṣiṇam*). In the case of Kāśī, perambulation of the "sacred way" (*Pañcakrośī*) is prescribed by the *Kāśīkhaṇḍa*, and it is euologised by Nārāyaṇa Bhaṭṭa and

---

1. *ibid.*, p. 56. Mitramiśra cites with disapproval the Dākṣiṇātya rule imposing complete tonsure on widows (p. 51).

—यतिः शूद्रश्च विधवा सशिखं वपनं चरेत्,

and criticises Vācaspatimiśra for rejecting tonsure before a bath in the Ganges.

2. *ibid.*, p. 64.
3. *ibid.*, p. 65.
4. *ibid.*, p. 67.
   —"न स्रवन्तीं वृथाऽतिक्रमेदनविसिच्य".
5. *ibid.*, p. 69.
6. *ibid.*, p. 73.
   (तीर्थेषु ब्राह्मणान्नैव परीक्षेत कदाचन).

This exempts the pilgrim from the scrutiny he *must* make of the fitness of the person to whom he makes gifts or invites to Śrāddhas. (*See* ब्राह्मणपरीक्षा in पराशरमाधवीय, I, ii, pp. 336-361.)

7. *ibid.*, pp. 76-77 152, *ibid.*, p. 81.

Mitramiśra, who were residents of Kāśī.[1] Lakṣmīdhara was also a resident of the holy city, and it is remarkable that he makes no mention of this circumambulation and makes no quotation from *Kāśīkhaṇḍa*. The advice to the pilgrim to make a *namaskāra* to the *tīrtha* as soon as he sights it is corollary to treating a *tīrtha* as a divinity or the chosen abode of many divinities. The *śrāddha* at Gayā cannot be done by one *both* of whose parents are alive (*jīvatpitṛ*), but it may be done by one who has lost his mother but for his mother only.[2] This is because it is a *śrāddha* with its full ritual. On entering the precincts of a *tīrtha* the resident divinities should be "seen,"[3] but *liṅgas* which have been polluted by the touch of Śūdras or by *pūjā* by women should be ignored.[4] Every gift at a *tīrtha* has far more efficacy than when made elsewhere. But gifts bless more the giver than the recipient. Gifts should not be accepted lightly, unless they be gifts of land.[5] Impurity arising from a birth in the family does not affect a pilgrim.[6] The point of junction of a river with the ocean or another river (*saṅgama*) is a hundred times more holy than the river itself.[7] The emancipation arising from death at a *tīrtha*, like Kāśī or Prayāga, accrues to one who dies near an ammonite (*Śālagrāma-śilā*) or in a garden of *tulasī* (ocymum sanctum) plants[8]. A river which does not flow into the sea gives by a bath in it the merit of three days' bath, an ocean

---

1. *Tristhalīsetu*, pp. 271-315 and *Tīrtha-prakāśa*, pp. 224-234.
2. *Tīrtha-prakāśa*, p. 99.
3. *ibid.*, p. 100.

This rule enables Mitramiśra to bring in many local divinities like Bhairava, (p. 208), the fifty-six Gaṇeśas of Kāśī (p. 239), Duṇḍi (p. 212), the twelve Ādityas (pp. 272-277) and Caṇḍikā (p. 277). Most of them find no place in Lakṣmīdhara's work, and the existence of their shrines at Kāśī in the twelfth century is open to doubt.

4. *ibid.*, 85.
5. *ibid.*, p. 94.
6. *ibid.*, p. 96.
7. *ibid.*, p. 134.

   नद्यां प्रत्येकशः स्नाने भवेद्गोदानजं फलम् ।
   गोप्रदानैश्च दशभिस्तासां पुण्यं तु सङ्गमे ॥

8. *ibid.*, p. 134.

going river, that of a *pakṣa*, and the ocean that of a month.[1] Lakṣmīdhara ignores all such rules.

OCCASIONAL TĪRTHAS

Besides places or waters which are permanently holy, some become so on special occasions, when their sanctity is equal to that of well-known *tīrthas*. These are usually connected with the occurence of astronomical conjunctions, which occur rarely. One is the conjunction known as *ardhodaya*. It occurs when, in the months of *Māgha* or *Pauṣa*, a new-moon falls on a Sunday, and the rising constellation is *Śravaṇā* (during day-time) and the *yoga* is *vyatīpāta*.[2] *Vyatīpāta* is one of twenty-seven *yogas* or astronomical combinations. It occurs when the new moon falls on a Sunday and the rising constellation at the time is one of the following:—*Śravaṇā*, *Aśvinī*, *Ārdrā*, *Āśleṣā* and *Dhaniṣṭhā*.[3] *Vyatīpāta* is ordinarily regarded as unlucky for any auspicious action. But a bath in the Ganges during *Vyatīpāta* is regarded as capable of redeeming innumerable members of a family.[4] The *Ardhodya* being a special kind of *vyatīpāta* is even more effective, for, when it happens, *all* waters gain the sanctity and virtue of the Ganges, and all Brahmans become equal to those who are of pure mind and and pious disposition.[5] It is therefore described as *mahodaya* i.e., *mahāphala*, "capable of yielding great benefit." Eclipses of the Sun and the Moon are similar occasions when a miraculous transformation of the nature of waters takes place, and

---

1. *ibid.*, p. 2134.
2. अमार्कपाश्रवणैर्युक्ता चेन्माघपूषयोः ।
   अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्यग्रहैः समः ॥
   अत्र 'सूर्यपर्वशताधिका' इति कृत्यचिन्तामणिपाठः (शब्दकल्पद्रुम, १०८).
3. श्रवणाश्विधानिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके ।
   यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥ (शब्दकल्पद्रुम, ५३१).
4. संक्रान्तिषु व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
   पुष्ये स्नात्वा तु गङ्गायां कुलकोटीः समुद्धरेत् ॥ (प्रायश्चित्ततत्त्व).
5. स्कन्दपुराणे—
   "अर्द्धोदये तु संप्राप्ते सर्वं गङ्गासमं जलम् ।
   शुद्धात्मानो द्विजाः सर्वे भवेयुर्ब्रह्मसम्मिताः ॥
   यत्किंचित् कुरुते दानं तद्दानं सेतुसन्निभम् ।

every well, pool, tank or river gains the virtues of the Ganges.[1] Another combination which requires the conjunction of the planet Jupiter and the constellation *Maghā*. It happens only once in twelve years, and is viewed as endowing certain tanks with the virtues of *all* holy rivers, beginning with the Ganges. On the rare occasions when it recurs, the place where the tank is situated attracts immense numbers of bathers.[2] Such *tīrthas* should be regarded as occasional *tīrthas*, but ordinary works on *tīrtha-yātrā* do not take note of them. If on such occasions, every river or tank gains the virtues of the Ganges, the Ganges itself must be more powerful for good than usual and a bath in it be priceless. Gifts made and prayers uttered on such occasions are very powerful in their effects. The bearings of astronomical conjunctions on the sanctity of *tīrthas* is further indicated by Purāṇic specification of certain times as specially good for certain rivers, and as periods of impurity for them for three days, owing to *rajodoṣa*. The Ganges is however always pure.

TIRTHAS: THEIR NUMBER AND CLASSIFICATION

Tīrthas are countless and so are holy temples or sanctuaries (*āyatanānī*). New *tīrthas* probably arose from time to time, indicated by miracles, and were added to the accounts in the Purāṇas. No section of this vast literature has been as susceptible to interpolation as that which deals with *tīrthas* and *sthala-māhātmyas*. This is one of the reasons for applying to any *tīrtha* or any ritual in a *tīrtha* the test of its acceptance by persons of well-known piety and sanctity ((*śiṣṭa-parigraha*) as *śiṣṭācāra* is one of the recognized sources of Dharma. But even those mentioned in the major Purāṇas and the Mahābhārata make a considerable number. The *Śabda-kalpadruma*, which has utilised this form of literature more than any other indigenous work of reference, gives a list 264

---

1. तिथितत्त्वे च्छन्दोगपरिशिष्टः (I, p. 153)—
स्वर्धुन्यम्भःसमानि स्युः सर्वाण्यम्भांसि भूतले ।
कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नाऽत्र संशयः ॥ स्वर्धुनी = देवनदी = गङ्गा.

2. At Kumbakonam in South India there is a tank named महामघकुण्ड, in which such a confluence is said, according to local tradition (*sthalapurāṇa*) to take place. It attracts immense crowds.

tīrthas arranged in the order of their due perambulation from the left to the right. Thirty-five millions of *tīrthas* are said to exist in the three worlds (*bhuvi, divi, antarikṣe*). Many *tīrthas* are named in one and the same locality. As many as 300 have been named at Kāśī alone. The number of independant *tīrthas* named in Lakṣmīdhara's work does not fall short of this figure. But, in accordance with the aim implicit in the title he gave to his treatise, *viz., Tīrtha-vivecana,* he has freely exercised the power of selection and rejection. He omits whole areas, and his example is followed by later writers. Someśvara III (1127-1138), the son and successor of Govindacandra's rival Vikramāditya VI, composed an encylopaedic work named *Mānasollāsa* or *Abhilāṣārtha-cintāmaṇi.*[2] His treatment of *tīrtha-snāna* is interesting.[1] The indication of *tīrthas* is prefaced by a declaration, that *tapas* can accomplish everything that a pilgrimage to distant and inaccessible *tīrthas* can accomplish (v. 122). The rivers named are the Ganges, "the best of rivers," the Jumna, the Narmadā, the Tāpī, the Gotamī (Godāvarī), Pañjarā (Paingangā?), the Bhīmarathī (Bhīmā), Kṛṣṇaveṇī (Kṛṣṇā), Bṛhannadī (Mahānadī), the Malāpahāriṇī (Malparbha) at its junction with the Kṛṣṇā and the Tuṅgabhadrā, and "other rivers." It is noteworthy that all these were within his dominions. Famous rivers like the Kāverī and the Tāmraparṇī, which run through the dominions of the Colas, the hereditary enemies of the Cālukyas, are ignored. Prabhāsa in Gujarat, Kedāra, Prayāga, the river Sarasvatī and the "very sacred" (*mahāpuṇyā*) Vārāṇasī are mentioned in a way that betrays absence of personal knowledge. Compared with Lakṣmīdhara's list that of Someśvara is very meagre, but it suggests an underlying principle in selection, *viz.* recommendation of easily accessible places or rivers. The same principle rules the major *tīrthas* named by Lakṣmīdhara and explains his omissions. Vācaspatimiśra brings in the famous *tīrthas* of Utkala, particularly Puruṣottma-kṣetra

1. तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।
दिवि भुव्यन्तरिक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ॥ (शब्दक. ६२६)

2. The first part is published by the Mysore University, 1926. Two volumes have been edited by G. K. Shrigondekar in the Gaekwad's Oriental Series, 1925 and 1939.

3. Ed., Mysore, pp. 122-131.

(Pūri-Jagannāth). In the days of Mitramiśra several *tīrthas*, which were frequented in the twelfth century, had disappeared. Not only had new *tīrthas* come to notice, but new shrines in ancient *tīrthas* like Kāśī, and he duly commemorates them. Nārāyaṇa Bhaṭṭa carries selection to an extreme by dealing with only three *tīrthas*, namely Prayāga, Kāśī and Gayā, which were still living places of pilgrimage whose sanctity received universal homage. The relative space devoted to each *tīrtha* reflects the predilections of the authors. In *Tristhalīsetu*, nearly two-third (244 pages) is taken up by Kāśī, a fifth by Prayāga and one-sixth by Gayā. Mitramiśra devotes also the largest space given to any single *tīrtha* to Kāśī (184 pages). His next largest sections are those dealing with Gayā and Prayāga, and he gives a separate chapter to the Ganges (pp. 355-375). To a Maithila like Vācaspatimiśra, Gayā and the *kṣetras* and *tīrthas* of Utkala are more attractive, and of course the Ganges, which is a common attraction. Only a fifth of the *Tīrthacintāmaṇi* is taken up by Kāśī and Prayāga, while Utkala covers nearly two-fifth of the work. The Ganges and Gayā receive more generous treatment than Prayāga the "king of tīrthas" (*Tīrtha-rāja*), and Kāśī the city of Viśveśa. The preferences are suggestive.

TĪRTHA-VIBHĀGA

An ancient classification of *tīrthas* is given in the *Brahma-Purāṇa*[1]. *Tīrthas* are of four kinds: *Daiva, Āsura, Ārṣa* and *Mānuṣa*, according to their origin. The first consists of sacred places revealed by Brahmā, Viṣṇu or Śiva. If the three gods have all sanctified a *tīrtha* it attains the utmost sanctity. Kāśī, Puṣkara and Prabhāsa are illustrations. The Sarasvatī springs from Brahmā, the Ganges from Viṣṇu and the Narmadā from Śiva. Among *tīrthas* called *Daiva* are the Ganges, the Jumna, the Sarasvatī, the Jhelum and the Beas (*Veṇikā*) and among the rivers south of the Vindhyas the Godāvarī, Bhīmā, Tuṅga-bhadrā, Kṛṣṇa-veṇī (*Veṇikā*), Tapti, and the Pain-Ganga (Payoṣṇī). Reservoirs, which are not due to human labour, are *Daivakhāta* ("dug by gods"). Gayā is an *Āsura-tīrtha*. *Ārṣa-tīrthas* derive their holiness from sages (*ṛṣi*). "Human" *tīrthas* are those made holy by rulers of the solar and lunar dynasties.

1. LXX, 16, ff.

EXCLUDED AND HOLY AREAS (VARJYA PRAŚASTA-DEŚAḤ)

In the smṛtis and old literature the holiness of an area or spot is measured by its fitness for the performance of sacrifices. They are graded in a descending order by Manu:[1] first *Brahmāvarta,* the land between the Sarasvatī and Dṛṣadvatī, next the *Brahmarṣideśa* (the country of the Kurus and Pāñcālas and the Matsyas and Śūrasenas), then the Madhyadeśa (extending from the Sarasvatī, where it disappears in the sands, to Prayāga) and *Āryāvarta,* the land between the Himālaya and the Vindhya and the eastern and western oceans. By a wider rule all lands over which the black antelope (*kṛṣṇa-mṛga*) roams is deemed sanctified.[2] Before *Manusmṛti,* in the days of Baudhāyana[3] *Āryāvarta* did not include the Punjab, Bengal and Bihar, Sindh, Gujarat, Rajputana, Malwa and the Dakhan. It lays down that he who visits Magadha, Aṅga, Vaṅga, Kaliṅga and Sauvīra *except on a pilgrimage* must undergo fresh *saṁskāra. Viṣṇusmṛti* regards all places where the system of four varṇas as in force as within *Āryāvarta.*[4] But taking advantage of certain Purāṇic passages, some Mithila scholars prohibit the crossing the Karmanāśa even during a pilgrimage. Others push the eastern limit of the holy land further upto the river Karatoyā, marking the boundary between Bengal and Assam.[5] The acceptance of a further principle that 'any country in which there is holy *tīrtha* or shrine to which pilgrimage is enjoined is approachable' brought virtually the whole of India within the field of *tīrtha-yātrā.* It made for the promotion of spiritual and cultural unity of India.

---

1. *Manusmṛti,* II, 17-22.
2. *ibid.,* II, 23.
3. *Dharmasūtra,* 2, 10.
4. चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते ।
   स म्लेच्छदेशो विज्ञेय आर्यावर्तस्ततः परः ॥ (LXXXIV, 4).
5. *Tīrthaprakāśa,* p. 38. The familiar verse
   कर्मनाशाजलस्पर्शात् करतोयाविलङ्घनात् ।
   गण्डकीबाहुतरणात् पुनःसंस्कारमर्हति ॥

is read by them, transposing the two first rivers.

COMMENDED TIRTHA PRACTICES

In a general review of *tīrthas* some common features emerge. Baths, vows, prayers, gifts and funeral ceremonies like *piṇḍa-dāna*, *tarpaṇa* and *śrāddhas* are usually recommended for performance at almost every important *tīrtha*. Propitiation of the divinity resident in a *tīrtha* is done by chanting its name during the journey, by recalling to the memory its sanctity, by cultivating devotion to it and by making *pūjā* to it.[1] Today a picturesque custom is the evening hārati (waving of lamps) to the Jumna at Muttra. The Ganges receives *pūjā* from almost every pilgrim, and flowers, cocoanuts, fruits and *tāmbūla* are ceremoniously thrown into a *tīrtha*. Milk and flowers are thrown into the lake at Puṣkara. Strings of names of the great *tīrthas* are recited. The mud of the Ganges and its waters are believed to possess sovereign virtues.[2] The sale of *Gaṅgā-jalam* is prohibited, though it is now commonly done.[3] Sweeping the streets of Kāśī is meritorious (*inf.* p. 22). In the normal funeral rites, the bones which remain after cremation of the dead body are collected and buried in a pot in the bed of a running stream. The throwing of such bones into the Ganges is specially recommended,[4] and it harks back to the legendary origin of the mighty river, and its invitation to the world by Bhagīratha for conferring *mokṣa* on his condemned ancestors by flowing over their ashes. Special ritual for the throwing of the bones into the water of the Ganges (*asthi-prakṣepaṇa-prakāśa*) are given in the manuals on pilgrimage.[5] While under a taboo which interdicts his pilgrimage one who has lost a parent or any other relation for whom funeral ceremonies have to be performed by him, is still allowed to make the journey to the banks of

---

1. *infra* p. 159.
   दर्शनात् स्पर्शनात् पानात्तथा गङ्गेति कीर्तनात्, पुनाति ।
2. *infra* p. 156.
   जाह्ववीतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्ना बिभर्ति यः ।
   बिभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥
3. भविष्यपुराणे यथा—
   गङ्गाविक्रयणाद्राजन् विष्णोर्विक्रयणं भवेत् ।
   जनार्दने तु विक्रीते विक्रीतं भुवनत्रयम् ॥
4. *e.g.*, *infra* p. 160,
5. *e.g.*, *Tīrthaprakāśa*, p. 374; *Tīrthacintāmaṇi*, pp. 262-264.

the Ganges for the sole purpose of depositing the bones into the sacred stream, within the interdicted first year after death.[1] The glory of Kāśī is its being a grand crematorium (*mahā-śmaśāna.*[2]) The banks of the Ganges at Benares are studded with cremation grounds. As other attractions of the holy river and "the city of Śiva" include dying within its bounds and on the banks of the Ganges, the creamatoria are often crowded, and funerals are apt to be delayed. By a special dispensation allowed only to Kāśī the ordinary interval between a cremation and the collection of the mortal remains that remain after it (*asthi-sañcayana*) is abbreviated, and that ceremony is allowed to be done immediately after the body is devoured by the fire.

To live till death releases one is regarded as an unfailing means of obtaining salvation in most major *tīrthas.* It is specially emphasised in the case of Kāśī. To dwell within its sacred bounds even for a few days is good, but to live there till death is the best one can do.[3] In the somewhat grotesque imagery of the Purāṇas, a pilgrim to Kāśī is recommended to break his legs on a stone, so that they may not run away with him from the holy city![4] A *sanyāsin* (anchorite) ordinarily attains *mukti* by entering the *āśrama.*[5] But, he is doubly sure of it if he lives and dies at Kāśī. He is interdicted from undertaking the *annual* perambulation of the *fifty-krośa* path which forms "the sacred way," that encircles the city, because in doing it, he may have to cross the strict boundaries

1. अस्थिप्रक्षेपार्थतीर्थयात्रायाम् आद्यवर्षेऽपि न दोष इत्याहुः (तीर्थप्रकाश, पृ. ४५).

2. *See infra,* p. 23:—
'श्मशानम्' इति विख्यातम् अविमुक्तं शिवालयम् ।

3. आदेहपतनाद्यावत्तत्क्षेत्रं यो न मुञ्चति ।
प्राप्य विश्वेश्वरं देवं न स भूयो विजायते ॥ (*infra* p. 17)

4. अश्मना चरणौ भित्त्वा वाराणस्यां वसेन्नरः । (*infra* p. 34)

5. यतीनां यतचित्तानां न्यासिनामूर्ध्वरेतसाम् ।
आनन्दं ब्रह्म तत्स्थानं यस्मान्नावर्तते मुनिः ॥
योगिनाममृतं स्थानं व्योमाख्यं परमक्षरम् ।
आनन्दमैश्वरं यस्मान्मुक्तो नावर्तते नरः ॥
(गरुडपुराण, ४९, २७-२८)

of Kāśī.[1] These rules seem to have been gradually evolved, and find their culmination in the *Kāśīkhaṇḍa* of *Skandapurāṇa*. That some of them were *not* in force in the twelfth century is to be inferred from the silence of Lakṣmīdhara about them, in spite of the great space assigned to Kāśī in his work. The result is that Kāśī has long been a city of the living as well as a city of the dying and the dead. A considerable section of its population has been made up of floating elements, and a large proportion of its inhabitants has been awaiting the advent of death. *Tīrtha* literature endeavours to banish the fear of death in the devout. For no *tīrtha* is it done so thoroughly by suggestion, recommendation and rule as for Kāśī. A cremation ground conveys impurity to all who tread it.[2] Kāśī, the greatest cremation ground of all[3], is the exception.

Power is reflected in freedom from customary restraint. The great *tīrthas* illustrate it. The world over, suicide is reprobated. In India, the suicide (*ātmaghātaka*) is condemned to postmortuary penalties which follow the soul. "Those who take their lives reach after death" says the *Īśāvāsya Upaniṣad* (3) "the sunless regions, covered by impenetrable darkness."[4] On secular and religious grounds Kauṭilya condemns it.[5] The *Brahmapurāṇa* (cited by Nanda Paṇḍita in *Vidvanmanoharā*, p. 133) classes those who commit suicide by poison, fire, hanging, drowning, or falling from a cliff or tree, with those who

---

1. *Tīrtha-prakāśa*, p. 166:
   'मध्ये कुर्यादसीवरणयोः कृती' इति संन्यासिनोऽसीवरणोल्लङ्घननिषेधः ।
   एतानि वचनानि कल्पतरुकारादिभिरलिखितानि ॥

2. There is an expiation for treading a cremation ground. See extract from *Varāha-purāṇa* in *Śabda Kalpadruma*, p. 145.

3. *Kāśī Khaṇḍa*, ch. 30:
   वाराणसीति विख्याता रुद्रवास इति द्विजाः ।
   महाश्मशानमित्येवं प्रोक्तमानन्दकाननम् ॥

   The two descriptive epithets mentioned last do not occur in the *Tīrtha Kalpataru*.

4. असूर्या नाम ये लोका अन्धेन तमसा वृताः ।
   तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥

5. *Artha-śāstra*, IV, 7, cited in my *Rājadharma*, pp. 186-187

commit *mahāpātakas* (cardinal sins).[1] Such persons should not be cremated nor should the usual funeral rites be performed for them. This is the rule. To it five exceptions are stated in the Purāṇas and Smṛtis (1). *Sati* or self-immolation of women, either with (*sahamaraṇam*) or after (*anumaraṇam*) the cremation of their husbands comes first (2). Suicide by drowning is not only permitted but enjoined at the confluence of the Ganges and the Jumna at Prayāga, and as sanction for it a verse in *Ṛg Veda* (khila) is cited.[2] Self-cremation at one of the *tīrthas* is also commended. Among other commended forms suicide are hanging head-downwards over a blazing fire and cutting up one's flesh and offering it to birds of prey. The inducements held out are happiness and sensual enjoyments in another world, for thousands of years and lordship of India after re-birth. Death by fire self-lit at Avimukta (Benares) is said to free from re-birth the person who so ends his life.[3] Death by slow starvation is also lauded as capable of conferring salvation. (3) The Purāṇas permit persons, who suffer from incurable diseases, or who are too old to do their appointed religious duties, to terminate their lives voluntarily by drowning, starvation, falling from cliffs, or self-cremation.[4] (4) It is specially recommended for

---

1. क्रोधात्प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्बन्धनं जलम् ।
   गिरिवृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥
   महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः ।
   पतितानां न दाहस्स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ॥
   न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ।

Kauṭilya also makes the qualification.

The condemnation is explained away as inapplicable to religious suicide, as it is deliberately done, without any passion.

2. X, 10, 6, 8:
   सितासिते सरिते यत्र सङ्गते तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति ।
   ये वै तन्वं विसृजन्ति धीरास्ते जनासोऽमृतत्वं भजन्ते ॥
   See *infra*, pp. 138, 139, 143, 144 and 146.
3. Vide *infra*, p. 21.
4. **आदिपुराणे यथा—**
   वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
   आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः ॥
   तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसंचयः ।
   तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥

ascetics. The case of Kalanos, the Indian ascetic, who burnt himself over a pyre in the camp of Alexander the Great, is an instance in point. (5) Terminating one's life towards the end by *mahā-prasthāna* is a recognised form of exit from this vale of misery. Lakṣmīdhara devotes a chapter (the last) to this kind of journey (*yātrā*). The pilgrim walks on till he drops down dead or he loses his life by fire or in the Himālayan snow (*inf.*, p. 258). Suicide by fire and by falling from a cliff is brought under *mahāpatha-yātrā*, i. e., "journey by the wide path" by Lakṣmīdhara. *Tristhalīsetu* and *Tīrthaprakāśa*[1] discuss at some length the apparent conflict between the inhibition of suicide in general and its commendation when done at Prayāga, the Ganges etc. Nārāyaṇa Bhaṭṭa regards death at Prayāga or by suicide in one of the indicated ways as an inferior way of death, and as dictated by the desire for a definite gain (*kāmya-phala*), and not by the desire for *mokṣa*. It is therfore like the condemned *śyenayāga*, indicated for the attainment of a definite object, *viz.*, destruction of an enemy, but not a commendable ceremony. Mitramiśra brings such forms of suicide as falling from a cliff and self-cremation under the practices interdicted for Brāhmaṇas in Kali Yuga (p. 354). Lakṣmīdhara underlines the practices. The writers of the 16th and 17th centuries (who are divided in opinion on the obligatory nature of *sati*) are united in explaining away the time-honoured forms of self-slaughter at Prayāga, in the Ganges and at Kāśī. The progress of opinion against forms of religious suicide, as against *sati*, is noteworthy. Suicide at Pehoa near Thanesar (Pṛthūdaka) (*inf*.. 180) is mentioned by Lakṣmīdhara, in a quotation from the *Mahābhārata*, but he does not mention the merit of suicide at Kurukṣetra, which is recommended by *Liṅgapurāṇa*, of which he makes extensive use in treating of Benares. But Mitramiśra cites this passage (p. 475, *op. cit.*). Suicide by fire or water, and above all by *bhṛgu-patana* (falling headlong from a cliff) at Amarakaṇṭaka is mentioned by Lakṣmīdhara (*inf.*, p. 200). These suicides are different from those prescribed by the *smṛtis* as expiation for *mahāpātakas*, since a pilgrim must already possess the moral qualities specified, which alone make his pilgrimage fruitful. Inscriptions give instances of historical personages.

1. *Tristhalīsetu*, pp. 290-316 and *Tīrtha-prakāśa*, pp. 242-248, 342-347 and 372-373.

who, even within a generation or two of Lakṣmīdhara, sought this release.[1]

DETAILED CONSIDERATION OF TĪRTHAS

Lakṣmīdhara's work on pilgrimage is mostly taken up with a detailed enumeration of *tīrthas* and sub-*tīrthas* and citations of authority for their sanctity. Compared with Nārāyaṇa Bhaṭṭa's discussions as well as Mitramiśra's, of the general aspects and rules of pilgrimage, Lakṣmīdhara's treatment of these is very meagre. But it is not to be supposed that he deemed them to be unimportant. Many of them like *dāna*, *śrāddha*, and the special merit accruing from ceremonies performed at certain times (*niyata-kāla*) he has dealt with in the sections of his digest which treat of them. The design of his work made its divisions interdependent, and he avoided repetition as far as possible, in the expectation that the digest would be studied as a whole. The space so saved is devoted by him to an elaborate enumeration of holy places, which, for its size, makes the *Tīrtha-Kalpataru* relatively fuller than even the *Tīrtha-prakāśa* of Mitramiśra.

KĀŚĪ

In Lakṣmīdhara's treatise Kāśī has the first place.[2] Its treatment is also more generous than that of other holy places. This is not to be explained as due merely to the holy city being the virtual capital of the dynasty and kings he served, or to his being a resident of it. By the twelfth century, Benares had attained the position of premier *kṣetra* in India. Albiruni notes early in the eleventh century that the city attracted anchorites in thousands from all over India.[3] It still does so. An anchorite stands less in need of pilgrimage to assist him to cross the stream of *saṁsāra* than a layman. In Buddhist times, fifteen centuries earlier,[4] *sannyāsins*

1. Vide *Epigraphia Indica*, XII, 207 (suicide of Gāṅgeyadeva of Cedi and his queens at Prayāga, C. A. D., 1040); and *Epigraphia Carnatica*, II, Sk., 136 (suicide of the Cālukya king Someśvara Āhavamalla in the Tuṅgabhadrā, 1068 A.D.).

2. So is it in *Tīrtha-prakāśa*. Nārāyaṇa Bhaṭṭa takes up Prayāga first, as the pilgrim makes the approach in *pradakṣiṇa* form.

3. Sachau, *Albiruni's India*, II, p. 146. Ascetics in Kāśī need not go out for their *Cāturmāsya* (*Tīrtha-prakāśa*, p. 151).

4. *Jātaka*, 161, 165, 173, 175, 180, etc.

from Kāśī retired to Himālayan forests for this purpose. The practice had obviously changed. The Gāhaḍvālas take pride in styling themselves protectors of Kāśī, Kuśika, Indraprastha, and Ayodhyā, even more than as kings of ancient Kanauj.[1] Lakṣmīdhara himself refers to Govindacandra as *Kāśīpati.*[2] Many of the Gāhaḍvāla grants were issued from Kāśī. Rājghāt, now at the northern end of the city, was in all probability the ward in which the kings of the dynasty dwelt. This would explain more convincingly than an assumption of Vaiṣṇava leanings of the eclectic kings of a city dedicated to Śiva,[3] the circumstance that many of the gifts, recorded in the grants of not only Govindacandra but of his father Madanapāla, and his grandfather Çandradeva, and his grandson Jayacandra were made at the ancient shrine of Keśava, at the confluence of the Varaṇā and the Ganges, at the northern edge of the fort at Rājghāt. Some of the grants show that they were made at shrines in Kāśī dedicated to Śiva, like Vedeśvara, Trilocaneśvara, Aghoreśvara, Kṛttivāseśvara, Indreśvara, Omkāreśava, Svapneśvara, or to Sūrya, like Lolārka, at the confluence of the Asī and the Ganges at the south end of the city. Koṭitīrtha is mentioned in an inscription of Govindacandra as the place at which he bathed before making one of his many grants. Everyone of these sites or shrines is among the *tīrthas* of Kāśī mentioned by Lakṣmīdhara. From the tenth century onwards, inscriptions in even distant South India bear indirect testimony to the supremacy of Kāśī among holy places by regarding as the deadliest of all sins the slaughter of Brahmans and cows at Kāśī.[4]

---

1. Candradeva, Govindacandra's grand father, is thus described in an inscription of A. D. 1097, (*Indian Antiquary*, XVIII, pp. 9-14)—

येनोद्धारितरप्रतापशमिताशेषप्रजोपद्रवं
श्रीमद्गाधिपुराधिराज्यमसमं दोर्विक्रमेनार्जितम् ॥
तीर्थ काशि-कुशिकोत्तरकोसलेन्द्रस्थानीयकानि परिपालयिताधिगम्य ।
हेमात्मतुल्यमनिशं ददता द्विजेभ्यो येनाङ्किता वसुमती शतशस्तुलाभिः ॥

2. In the verses prefixed to his first Kāṇḍa, he refers twice to Govindacandra as king of Kāśī (*Kāśīpati, Kāśyadhipa*). *See* pp. 48-49, Introduction to *Dāna-kalpataru*.

3. A. S. Altekar, *History of Benares*, p. 28.

4. *Ibid.*, p. 26.

This pre-eminence in sanctity was evolved in the course of centuries. The name Kāśī itself, in spite of the ingenious etymologies[1], suggested or popularised after it became the spiritual capital of India, is derived from Kāśa, seventh in descent from Purūravas, grandson of Manu, who is said to have founded the kingdom.[2] Among his successors was Dhanvantari, the founder of Indian medicine. In the Upaniṣad, Kāśī appears as the capital of Ajātaśatru, a philosopher-king.[3] In earlier Vedic literature it does not figure, except as a remote place. In the days of the Buddha, it was just a big town, though his selection of Sārnāth on the environs of the city, for his first sermon might indicate that it had spiritual qualities. The Gṛhyasūtra of Hiraṇyakeśin names Kāśīśvara among the gods to be worshipped along with Viṣṇu, Rudra, Skanda and *Jvara* (fever).[4] It would prove the worship of Śiva at Benares in the fifth century B.C. The last name recalls the exorcism in the *Atharvaveda*,[5] banishing a fever to those who live in Kāśī, Magadha and Gāndhāra. They were all perhaps infested by malaria. *Manusmṛti* places the eastern limit of *Madhyadeśa* at Prayāga, and Kāśī is well out of the area.[6] Kāśī is *not* among the *tīrthas* of which a long list is given in *Viṣṇusmṛti*, at which the performance of *śrāddha*, the muttering of prayers, the offering of burnt-oblations and the practice of austerities "confers eternal bliss" (ch. 81). The only reference to Kāśī (under its other name Vārāṇasī) in the *Mahābhārata* occurs in Pulastya's enumeration of *tīrthas* in ch. 82 of the *Tīrtha-yātrā-parva* of the Vanaparva. It lies in a single śloka stating that one may proceed after Koṭitīrtha to Vārāṇasī, worship Śiva (*Vṛṣabha-dhvaja*) and attain the merit of performing a horse-sacrifice by bathing there in Kapilāhrada. He should then proceed to the confluence of the

1. *Kāśīkhaṇḍa* gives two etymologies:—
   काशते यत्र यज्ज्योतिस्तदनाख्येयमीश्वर ।
   अतो नामापरं चास्तु काशीति प्रथितं विभो ॥
   काशी ब्रह्मेति व्याख्यातं तद्ब्रह्म प्राप्यतेऽत्र ।
   तस्मात् काशीगुणान् सर्वे तत्र तत्र वदन्ति हि ॥
2. Altekar, *op. cit.*, p. 9.
3. *Kauṣītaki Upaniṣad*, IV. (S.B.E , I, 300-7; XV, 100-5).
4. II, vii, 10, 6.
5. V, 22, 14 (Pippalāda recension.)
6, II 21.

Gomatī (Gumti) and the Ganges, and visit Mārkaṇḍeya-tīrtha situated there. This is how the passage runs in Lakṣmīdhara (*inf.*, pp. 940-1). The Kumbakonam edition of the *Mahābhārata*, however, has three lines between the above two verses. They state that a pilgrim (*tīrtha-sevī*) who goes to Avimukta (Kāśī) is released from the 'sin of killing a Brahman (*Brahmahatyā*), and the man who dies there attains *mokṣa*'. That these lines were interpolated after the twelfth century is evident from Lakṣmīdhara's omission to include them in his citation. That, however, before the third century A. D. Kāśī had become a notable place of pilgrimage, specially valuable for the performance of Vedic sacrifices, is clear from epigraphic testimony. The devout Śaivas, the Bhāraśivas, performed horse sacrifices and had lustral baths at Daśāśvamedha on the Ganges at Kāśī.[1] In the first century A.D., Benares was within the dominions of the Kuśaṇas, and a viceroy ruled over it.[2] To Kāśī its pre-eminence was really the gift of the Purāṇas which undertook to spread the cult of Śiva. Beginning by stressing (as did the later *Bhaktimārga*) the inferiority of Vedic sacrifices as compared to devotion to God (Śiva), they ended by making 'the city of Śiva' (*Śivapurī*, i. e. Kāśī) the best place for the performance of those sacrifices. In this syncretism of Vedic and non-Aryan cults at Kāśī lay the secret of its wide appeal. and its rise to the first place among our *tīrthas*.[3]

The nominal capital of the Gāhadwālas was Kanauj. But before they took it, it had suffered from enemy attacks, both Hindu and Muslim. It had been sacked by the Rāṣṭrakūṭa Indra III about 916 A. D. It was again destroyed by Mahmūd of Ghazni in 1018 A. D. It was too near the Muslim frontier.

---

1. Fleet, *Corpus Inscriptionum Indicaram*, III, p. 241: (Dhamak and Sivani copper-plate inscriptions of Pravarasena II. पराक्रमाधिगत-भागीरत्यमलजल-मूर्द्धाभिषिक्तानां दशाश्वमेधा-वभृत-स्नातानां भारशिवानाम् etc.

2. Altekar, *op. cit.*, p. 18.

3. Dr. A. S. Altekar maintains that Śiva was orginally the the non-Aryan God of Kāśī, who was opposed to Vedic rites. The incidents of Dakṣa-yāga, as recounted in the Śaivite purāṇas emphasize this antagonism. Kāśī was the shrine of Maheśvara in the 7th century A.D., (Beal's *Si yu ki*, II, pp. 44-55.)

The situation of Benares made for greater safety.[1] After having been for centuries an important centre of trade and industry, it became under the Gāhadwalas the virtual capital of an expanding kingdom. Even in the eighth century, its wealth and reputation as a holy place made it the gathering place ail sorts of persons. The satire of Dāmodaragupta has pictured the gay life of the rich and luxurious city which then, as now, attracted the *demi-monde*, although it was a great *tīrtha*.[2] Lakṣmīdhara's treatise on *tīrtha* seems deliberately to aim at the magnification of Kāśī. As neither his king nor he were worshippers of Śiva by choice, his euology of Kāśī looks like propaganda. The powerful Karṇa of Cedi, whose territories were partially conquered by Govindacandra, had built, or perhaps re-built the Karṇeśvara temple at Kāśī, attracted doubtless by its name.[3] The desire to be remembered at a spot which all India visits is natural. Mān Singh of Jaipur is reported to have attempted this by vowing to erect a hundred-thousand shrines in *one* day "by cutting out on blocks of granite a great many tiny carvings each representing a temple." About 340 shrines are named by Lakṣmīdhara at Kāśī[4]. He probably made an exhaustive enumeration. Many shrines, which he has not mentioned, came to view or were erected after his time, and are noticed in the works of Nārāyaṇa Bhaṭṭa and Mitramiśra. In his capital (*rājadhānī*) Śiva must have the full complement of his *parivāra* (retinue) Among them the chief are his consort Pārvatī, known by many names, Nandī, Vināyaka and Bhairava. In the old *Liṅga-purāṇa* accounts, which are utilised by Lakṣmīdhara, the diffe-

---

1. Albiruni, *op. cit.*, I, 22: "Hindu sciences have retired far away from those parts of the country conquered by us, and have fled to *places which our hands have not yet reached*, to Kashmir, *Benares*, and other places."

2. See his *Kuṭṭinīmata*, ed. Nirnayasagara Press, *passim*. Avimukta guaranteed salvation even to loose women who died there (see *infra*, p. 24). Damōdaragupta, who lived in Kāṣmīr in the reign of Jayāpīḍa (779-813 A. D.), works on the idea of their attaining *Sāyujya* (likeness) with Śiva, and lays the scene of his poem in Kāśī.

3. A. D. 1042: Jabālpur copper plate of Karṇadeva of Cedi (*Epig. Ind.*, II, 297; XII, 212).

4. See Appendices B and D.

rent deities, male and female, nāgas, asuras and sages, vie with one another in installing *liṅgas* in honor of Śiva within the sacred bounds of Vārāṇasī. The list of founders of such shrines virtually includes every Purāṇic celebrity. The planetary deities are among the devotees of Śiva who have done the pious work. In process of time, those who founded such shrines, came themselves to be worshipped at them. Thus Śani (Saturn) is said to have dedicated a *liṅga* near old Viśveśvara, and the shrine was named as that of Śanaiścareśvara (the Śiva of Saturn).[1] In the shrine only Saturn is now worshipped.

A comparison of the accounts in the *Liṅgapurāṇa* (which Lakṣmīdhra uses) and in later purāṇas like the *Kāśīkhāṇḍa* and the *Brahmavaivarta,* which the writers of the 16th century onward use, will show how this transposition was rapidly accomplished. Revelation of the merit of a hidden sanctuary is not limited to the remote past. An Indian Lourdes is still possible and a future Mitramiśra may utilise the literature of the miracles of our times.[2] Two influences have worked in this direction. Local patriotism exploits the ancient prejudice against making journeys to a distant *tīrtha,*[3] and research discovers proximate holy places. The desire for symmetry and completeness works in the direction of "discovering" and bringing into use shrines founded by deities of the class till then unidentified. The Sun is worshipped at an ancient shrine named Lolārka near the confluence of the Asī, and even now an annual *mela* draws worshippers to a well near it.[4] Originally, the shrine was probably one of Śiva, and known as Lolārkeśvara. As the Sun is an Āditya, and their number is twelve, shrines of the other eleven appear now in the sacred catalogue of the *Kāśīkhaṇḍa.*[5] Lakṣmīdhara (*inf.*, p. 126) mentions, on the authority of the *Liṅgapurāṇa,* five Vināyakas

---

1. *Infra,* p. 67.

2. A big temple was built for Padmeśvara in A. D. 1296 (Fuhrer, *Sharqi Architecture of Jaunpur,* p. 51.) near the gate of old Viśveśvarālaya.

3. गृहस्थस्याहिताग्नेः अतिदूरेण तीर्थयात्रा निषिद्धा (विद्वन्मनोहरा, पृ. ४२).

4. *Infra,* p. 34.

5. See *Tīrthaprakāśa,* p. 272.

in Kāśī. In the *Kāśīkhaṇḍa* their number has gone up to fifty-six and the pious pilgrim is exhorted to remember all to ensure that he does do not encounter any misfortune in the course of his journey.[1]

It is probable that even when Lakṣmīdhara wrote many of the shrines mentioned by the *Liṅgapurāṇa* could not be correctly located. He has himself made no attempt to fix their sites. Many of the *liṅgas* which he names were forgotten in the 17th century, and Mitramiśra omits several of them and relegates a large number to the end of his section on Kāśī. When Sherring wrote in 1868, he was told that at Kāśī, "Gaṇeśa is worshipped in fifty-six places, the goddess Yoginī in sixty-four, Durgā in nine, Bhairo (Bahirava) in eight, Śiva in eleven (the *Ekādaśa Rudrāḥ?*), Viṣṇu in one, and the Sun in twelve".[2] His exhaustive researches enabled him to put the number of shrines or *tīrthas* at Kāśī at 1654 in his time. Thirty years earlier, James Prinsep put their number roughly at a thousand.[3] Lakṣmīdhara names less than three hundred and fifty.

RESULTS OF A COMPARATIVE STUDY IN REGARD TO KAŚI

A comparative study of Lakṣmīdhara's treatise with those of his three chief successors, who lived between the 15th and 17th centuries, yields certain results. The name Kāśī seems to occur in the body of Lakṣmīdhara's book only *once*[4], and when he speaks of it as a holy place he prefers to allude to it as *Avimukta* and *Varāṇāsī*. In the verse which names Kāśī, Śiva, who is the speaker, distinguishes himself from the Lord of Avimukta (*Avimukteśvara.*) In later accounts, based on the *Kāśikhāṇḍa*, the chief shrine in Benares is declared to be that of Viśveśvara. Two etymologies are furnished for the name *Avimukta*; one from the *Matsyapurāṇa* and the other from the *Liṅgapurāṇa*. The second derivation makes out that the name was given to the city as it was free of sin (*avi*). The other, which alone Lakṣmīdhara cites, stresses the pledge of Śiva never to abandon the city, and it is explained by the *Kāśī-khaṇḍa* as an allusion to an earlier retreat of Śiva to

1. *Infra*, p. 212.
2. *Sacred City of the Hindus* (1868), p. 47.
3. *ibid*, p. 41.
4. *Infra*, p. 67.

Mandāragiri. The force of the assertion is brought out by reference to Śiva as *sannihita,* ever present, at the *tīrtha.* Lakṣmīdhara himself uses the name Kāśī only in a "civil" or secular sense.

The name *Ānandavana,* which occurs in the formulæ of all rites at Kāśī now-a-days, does not occur at all in the *Kalpataru.* The minimum baths prescribed now are in five places (*pañca-tīrtha*), and there is a prescribed order to be followed in going round the shrines.[3] In Lakṣmīdhara's time the order was different, and the pilgrim took the route laid down by the *Liṅgapurāṇa.*[3]

VIŚVEŚVARA

The most important shrine and *liṅga,* since at least the sixteenth century when Nārāyaṇa Bhaṭṭa induced Toḍarmāl to reconstruct the temple of Viśveśvara, (c. 1586 A.D.) which had been destroyed at least *twice* before his time, was that of Viśveśvara. In the twelfth century there was indeed a shrine of Viśveśvara; but, judging from Lakṣmīdhara's allusions, it[1] was only one of many holy places in the sacred area, with no superior sanctity as compared with the others. This pre-eminence is given to the *svayambhū-liṅga* of Avimukteśvara, which had revealed itself by piercing its way through the ground (*inf.* p. 41). Of the three mentions of Viśveśvara in the *Kalpataru,* one (*inf.* p. 17) is probably an interpolation, as it occurs only in one manuscript, the second (*inf.* p. 27) merely refers to Śiva or Avimukteśvara descriptively as 'Lord of the Universe', and the third (*inf.* p. 93) makes it an ordinary *liṅga,* like hundreds of others, whose *darśana* confers a *lower* benefit than *mukti.* Viśveśvara had, however, come into prominence before the fifteenth century, when Vācaspati Miśra wrote, as he reconciled the new cult of Viśveśvara with the older of Avimukteśvara by identifying the two, as *both* were represented as the lords of Kāśī.[4] As the *Kāśīkhaṇḍa,* (the

---

1. *Tīrthaprakāśa,* p. 212 (आवश्यकतीर्थानि).
2. *infra,* pp. 121-3.
3. *infra,* pp. 17, 27, and 93.
4. *Tīrthacintāmaṇi,* p. 360:

अविमुक्त-श्मशानोभयसंज्ञके क्षेत्रे शिवस्थापितम् अविमुक्तेश्वरं लिङ्गं विश्वनाथनाम्ना लोकप्रसिद्धम् ॥

chief work that spread the Viśveśvara legends and pre-eminence in Kāśī), was popular enough to be translated into Telugu by Śrīnātha (c. 1440 A. D.), it is clear that by that time atleast the cult was well-established. By the middle of the sixteenth century the entire body of legends, including those relating to Kāśī as *Ānandakānana*, was accepted all over India, and the chapters on the *Ānandakānana-māhātmya* in the *Vāyupurāṇa* were translated into Telugu, by Liṅgamaguṇṭa Rāma Kavi, a son-in-law of the famous Telugu poet Tenāli Rāmayya. It is worthy of note that manuscript and printed versions of the *Kāśīkhaṇḍa* are current in South India, which do *not* contain the *Pañcakrośī-māhātmya*, which occurs in Śrīnātha's free version of that section of the *Skandapurāṇa*, and that the text of the *Vāyupurāṇa* current in South India does *not* contain the section translated by Rāma Kavi.[1]

Vācaspati's identification of Avimukteśvara with Viśvanātha is rejected by both Nārāyaṇa Bhaṭṭa and Mitramiśra.[2] It is pointed out that the *Padmapurāṇa*, the *Kāśīkhaṇḍa* and the *Brahmavaivarta* distinguish the two, and that the *Kāśīkhaṇḍa* even refers to the worship of Avimukteśvara by Viśveśvara. The former is described as the 'ancient *liṅga*' (*Ādi-liṅga*). Both Nārāyaṇa Bhaṭṭa and Mitra Miśra regard the *svayambhū-liṅga* as that of Viśveśvara. They believe that it was desecrated and lost when the Muhammadans sacked Kāśī and destroyed its temples. A substitute for a self-revealed *liṅga* is not ordinarily worshipped. But, as the new *liṅga* has been accepted by *śiṣṭas*, *pūjā* may be done to it. Such is the conclusion of Mitramiśra.[3] It is more than doubt-

---

1. Information supplied by Pandit Vetūri Prabhākara Śāstri.

2. *Tristhalīsetu*, p. 296; *Tīrthaprakāśa*, p. 189.

3. *Tīrthaprakāśa*, p. 219. But he adds:

दुर्दान्तम्लेच्छादिवशात् तत्र लिङ्गाभावे स्थानप्रदक्षिणेनैव नित्ययात्रा सिध्यति ।
स्नपनादिकं तु तदा निरधिष्ठानत्वात् निवर्तत इति शिष्टाः ॥

Mitramiśra follows Nārāyaṇa Bhaṭṭa who remarks;—"Though here the *liṅga* of Viśveśvara is removed and another is brought in its place by human beings, owing to the times, the pilgrims must worship whatever *liṅga* is in this place. Sometimes, owing to the action of tyrannical Mleccha rulers, there may be no *liṅga* in that place. In that case circumambulation, *namaskāra* and other forms

ful if the present shrine of Viśvanātha stands on the site of that of the original Avimukteśvara or even of the less important Viśveśvara known to Lakṣmīdhara. It is worthy of remark that among the numerous grants of the Gāhadwālas, which were issued from Kāśī, and which specify the *kṣetra* at which the donor worshipped after bath, there is mention of Viśveśvara in only *one* grant, and that in a context which suggests that the name was used merely as a synonym for God.

Other results of the comparative study may be briefly indicated. Maṇikarṇikā-kuṇḍa is mentioned, but not so as to suggest for it the high sanctity now attributed to it. (*inf.*, pp. 103-121). Daśāśvamedha is mentioned both as a *tīrtha* at which a bath is enjoined (p. 237 *infra*, on the authority of the *Vāmana-purāṇa*) and as the shrine of a *liṅga* of the name (*inf.* 116). The now famous *via sacra* of Benares, the fifty miles long *Pañcakrośī* and the obligation to make its perambulation annually are not mentioned at all by Lakṣmīdhara. It is very probable that neither the "sacred way" nor its shrines were in existence even after the twelfth century, and there was for a long time after it no obligation to make its peregrination. A *tīrtha-pradakṣiṇa* is part of a pilgrimage, as the *tīrtha* is a divinity. There are those who attempt a circum-ambulation of all *tīrthas* (as was done by Caitanya and Rāmadāsa Samartha Svāmin in the 15th and 17th centuries). Where, as in Kāśī, numerous sacred pools and objects worship are crowded into a narrow area six miles by one and a half, a practice of making a circuit of them may have arisen and then crystallized into an obligation to do so by a prescribed route[1].

Some well-known objects of pilgrimage at Kāśī, deriving their authority from the *Kāśīkhaṇḍa*, are conspicuous by their absence in the *Kalpataru*. Among them may be mentioned the *Mukti-maṇḍapa* from which *namaskāras* should be made[2] the

---

of salutation must be made to the spot only. By that action the fruit of the pilgrimage is attained. The *abhiṣeka*, etc., which can only be done (to the *liṅga*) can of course not be done." (*Tristhalī-setu*, p. 208).

1. No temple on the fifty-miles long *via sacra* is more than three centuries old. *See* Sherring, *op. cit.*, p. 178.

2. *Tīrthaprakāśa*, p. 221.

Śṛṅgāra, Āiśvarya and *Jñāna maṇḍapas*[1], the *Jñāna-vāpī*,[2] and the shrines of Maṅgaḷa Gaurī, Bhavānī, Śūlaṭaṅka, and the three Vaiṣṇava shrines dedicated to Vidāra and Lakṣmī-Narasiṁha, Gopī-Govinda, and Kiṇo-Varāha.[3] The cult of the black, (kāla) Bhairava at Kāśī is unknown to Lakṣmīdhara, though he describes the rites of suicide by fire, after worshipping a picture of Bhairava[4] (*inf.*, pp. 258-262). Śiva's queen at Kāśī is Viśālākṣī, though a shrine of Lalitā as Mukhaprekṣaṇī is also named.[5]

Suicide at Kāśī is recognised in the Purāṇas cited by Lakṣmīdhara. It is by the usual means of starvation, drowning or self-cremation. The interdiction of such suicide as *kalivarjya* is not mentioned in this section of his digest. But, suicide is unnecessary at Kāśī, owing to a special power conferred on the *kṣetra*. Śiva himself ensures the *mukti* of *every* one who dies within the sacred limits by whispering into the right ear of the dying person a *mantra* which is appropriately called the *Tāraka*[6]. The *mantra* is not given, nor is it purport explained in the work. It is usually described as the *Rāma-tāraka* on two grounds; firstly, because (according to legend) the direction to Śiva to whisper it to the dying person was given by Rāma, and secondly, because the *mantra* consists in the repetition of the name of Rāma[1]. Another explanation of the mystic formula is that it implies only *Brahma-jñāna*. As no previous preparation for inititation into the *mantra* is imposed, and its application is universal and effect immediate and complete salvation, the belief in being helped over the ocean of rebirth, by its being whispered into one's dying ear by Śiva

1. *ibid*, pp. 190-1.
2. *ibid*, pp. 191-4.
3. *ibid*, pp. 196-202, 205, 208 and 207.
4. *ibid*, pp. 208-9.

   वाराणस्यामुषित्वा यो भैरवं न भजेन्नरः ।
   तस्य पापानि वर्धन्ते शुक्लपक्षे यथा शशी ॥

5. *infra*, p. 96. The now popular temple of Annapūrṇā was built by a Peshwa in 1718 (Sherring, *op. cit.*, p. 57).
6. *inf.* p. 17.
7. *Tīrthaprakāśa*, pp. 2137-8. The *mantra* is

   "ओं श्री रामाय नमः । ओं श्री राम-राम-राम."

(*Pādmottara-khaṇḍa*, cited in *Śabdakalpadruma*, p. 608).

himself is an irresistible inducement for those who expect the approach of death to make Kāśī their home. This plenary indulgence is enjoyed by no other *tīrtha*. It is only at Kāśī that mere death grants release from rebirth. In the face of so wide a guarantee, it would seem unnecessary that one should go to all the other tedious preparations to secure the same end by baths, fasts, vows, sacrifices and prayers. That they also are recommended is due to the obvious need to provide different means of conviction to natures of varying moral and spiritual calibre. As the privilege is restricted to deaths *within* the holy area, the determination of its bounds becomes a necessity. This is done by the name of the city itself, *viz.*, *Vārāṇasī*, the *enclave* between the Varaṇā (Barṇā) and the Asī (or Śuṣkanadī, the dry stream).[1] Few cities have changed their limits so little through the ages as Benares has done.[2] Its situation on a long, narrow ridge, forming a crescent within which the great river makes a wide sweep towards north, and provides deep water close to the northern bank, well above high-water mark has made its length greater than its width. Kāśī's location contributes to its beauty, especially as one first sees it on an approach from the southern shore. The magnificent river front, which is Kāśī's glory, makes one's first sight of it unforgettable. The great flights of steps, which lead down to the edge of the water, probably existed, more or less as at present, centuries ago, and the city was then, as now, filled with rest houses and free feeding places. This may be inferred from Lakṣmīdhara's allusion to the provision of such amenities for pilgrims which he had himself made as a mark of his piety and faith.

Matsyodarī

Among the riddles which the *sthala-purāṇas* offer in Kāśī one is the identity of the river *Mātsyodarī*, to which three references occur in the extracts cited by Lakṣmīdhara. (*inf.* pp. 34, 58 and 69). In a striking metaphor, the *kṣetra* is compared to the human body, and three streams in the *kṣetra* to three *nāḍīs* of Indian anatomy. They are represented

1. *inf.* pp. 39-40; *Tīrthaprakāśa,* p. 174f.

2. Yuan Chwang describes Benares as 18 *lis* (nearly $3\frac{1}{3}$ miles) in length and about 6 *lis* (nearly a mile) in width. "The city wards were close together and the inhabitants were very numerous." (trn. Watters, II, p. 47).

as influenced by the gods Agni, Sūrya and Candra. At Prayāga the three streams, which make the *triveṇī*, are represented as the three *nāḍīs*, Piṅgalā (Yamunā), Iḍā (Gaṅgā) and Suṣumnā (Sarasvatī). As regards the streams of Kāśī the "dry stream" *i.e.*, the Asī is Piṅgalā-nāḍi, Varaṇā is Iḍā-nāḍi and the Matsyodarī, which is between the two, is the Suṣumnā nāḍi (p. 34-5). On p. 58 a confluence of the Matsyodarī and the Ganges is stated as marking the spot at which a bath confers *mokṣa*. On p. 69 this river is described as one to which the gods resort, leaving their own abode (*devaloka*). In a passage from the *Kāśīkhaṇḍa* quoted by Mitramiśra (*op. cit.*, p. 240) the Matsyodarī is described as 'inner' and 'outer' (*bahir-antaścarā*), and as flowing into the Ganges against the current (*saṁhāra-mārga* i.e., *pratiloma*). It is therefore some ancient stream, which drained the ridge on which Kāśī stands and mingled its waters during the rains with those of the Ganges. In the days of Lakṣmīdhara it could apparently be distinguished from the main stream, while when, the *Kāśīkhaṇḍa* was issued in its present form, it was supposed to flow under-ground or to be an under-current in the Ganges. How thoroughly its identity had been forgotten by the sixteenth century is shown by Nārāyaṇa Bhaṭṭa's forced interpretation of the name to show that the Ganges is the Matsyodarī. It was so named (he holds) as it lies in the womb of Kāśī, which in shape is like a fish (*matsyākāra*). Mitramiśra accepts this explanation.[1] Another forced explanation, offered after the identity of the stream was lost, in the geographical changes that intervened, is that the Ganges is Matsyodarī because it has fish in its body![2]

PRAYAGA

Compared to Kāśī, Prayāga enjoys a reputation which goes back to even earlier times. It stood at the confluence of two mighty rivers, each of which would command adoration from those who saw it rolling irresistably across the plains from its distant Himālayan source, gathering volume from many affluents, and spreading fertility and life over the parched surface of the earth. Herein lay Prayāga's age-long appeal.

1. *Tristhalīsetu*, p. 140; *Tīrthaprakāśa*, p. 241.
2. *Sabdakalpadruma*, p. 585:
'मत्स्याः उदरे गर्भे यस्याः'

Like the Nile, whose two mighty branches are marked off from each other by the color of their floods, the Ganges and the ~~Nile~~ could be seen as "white" and "dark" streams (*sitāsita*). Allahabad is like and unlike Khartoum. Two great rivers meet below it; but it is spiritualized by the idealism of a cultured people, who have seen a divine purpose in the mingling of the waters. Such mighty unions have a compelling influence on the human mind. Among a people who have an oppressive sense of a destiny, which ties them to an endless chain of birth and death, of joy and sorrow, a wistful feeling to find an occasion to throw away life so that its sorrows might be ended for ever, comes naturally to every one who can feel and think. Sacrifices are easy for men whose lives reveal only a receding vista of unfulfilled hopes and repressed desires. Pilgrimages furnish opportunities for sacrifices, great and small: the surrender of accustomed comforts and ease, the expenditure of accumulated wealth abandonment of one's native soil, and a decision to await death at a remote *tīrtha*, and even the laying down of life. To different minds different inducements to make the sacrifice are needed. A dweller in a desert is ready to stake everything for the promise of post-mortuary enjoyment of the pleasures denied to him in life. Pilgrim literature caters to high minds and to low. In this lies its wide influence. If life is to be laid down, one would like a noble setting for the act of renunciation. He who essays the "great journey" (*mahāprasthāna*) prefers to lose himself in the Himālayan snows. If the end must come through fire or water, where else could he find a more fitter place to meet his death than where two mighty rivers mingle their floods, or where great streams lose themselves in the ocean?

Countless generations have found the ideal conditions for such a culmination of a pilgrimage in Prayāga. The holy area extended to five *yojanās*, along the spit of land which lay between the two approaching streams. Gods must love to guard and cherish such a spot. It obviously is *Prajāpati-kṣetra* (p. 136). The Creator performed there a difficult (*prakṛṣṭa*) *yāga*, and hence its name *Pra-yāga*.[1] It is under the protection

1. *Tīrthaprakāśa*, p. 227. To describe other holy sites as Prayāga is incorrect, *e.g.*, Karṇa-prayāga, Nanda-prayāga, when they were not places where similar great sacrifices were performed by the Creator.

of Indra (p. 137). It marks the hip of the earth (*inf.* p. 142). It is sacred to the Sun (*Bhāskara-kṣetra*) and the Jumna is the daughter of the Sun, *tapanasya sutā*, (*inf.* p. 149). In redeeming power the two rivers are equal, and their union adds to the power (p. 150). The Vedas and the invisible Yajñas dwell there (p. 151). The great tree of the confluence, which never dies (*akṣaya-vaṭa*), is Śiva himself (p. 151).

Prayāga lay in the heart of Govindacandra's kingdom. A generation or two before him, a great king had ended his life in its waters.[1] Special value must therefore attach not only to what Lakṣmīdhara says about it, but even to what he omits to repeat from recognized tradition and ritual. The confluence is usually spoken of as one of three rivers, the third river being the invisible Sarasvatī, and is referred to as *Triveṇī*. Mystic significance attaches to the union. The triple flood reflects the union of the elements of the redeeming Omkāra or *Praṇava*, each river standing for a syllable of it.[2] This name and the story of the appearance of Sarasvatī do not appear in the *Kalpataru*. Prayāga is described, following the *Matsya*, and *Brahma-purāṇas* as *Tīrtha-rāja*, a title further popularised by the *Kāśī-khaṇḍa*.[3] Lakṣmīdhara does not use it. As the theory of the secret (*gupta*) presence of the Sarasvatī at the confluence is found in the *Brahma Purāṇa*, which he often quotes, his silence is suggestive. He emphasizes the prohibition of the use of draught animals and conveyances in the journey to Prayāga, and it may be recollected that in his view the prohibition was valid only as regards this *tīrtha*.[4] As usual Lakṣmīdhara stresses the possession of moral qualities as necessary for deriving the full benefit of a bath at the confluence[5]. Nārāyaṇa Bhaṭṭa and Mitramiśra discuss at length the pilgrim's obligation to undergo tonsure before a bath at the confluence. They hold that it is compulsory and that even women whose husbands are alive, must cut off atleast a lock of hair and throw it into the Saṅgam, with an appropriate invocation to the Veṇi, which is to receive the *veṇi* (lock of hair).[6] Lakṣmīdhara's

1. Karṇa of Cedi.
2. *Tristhalīsetu*, p. 8.
3. *ibid*, p. 114.
4. *inf*. p. 141.
5. *inf*. 137.
6. *Tristhalīsetu*, p. 22.

view that tonsure at a *tīrtha* has already been noted. He omits to deal with it entirely in the context of Prayāga. His studied silence has to be construed as disapproval of the texts that consign to hell the pilgrim who fails to sacrifice his hair.[1]

Among *tīrthas* Prayāga is noted for being the place at which one is not only permitted but persuaded to commit suicide. The Ṛg Veda *khila* authority for it (which is paraphrased in the Purāṇas) is not quoted by Lakṣmīdhara as it is by later writers.[2] They discuss, with a great display of learning, the ethics of suicide at Prayāga, but he simply cites the authority for the act and offers no comment.[3] The recollection of famous instances suicide such as those Karṇadeva of Cedi (A.D. 1042), of Dhanga Chandella (A.D. 1000) and of Someśvara Cālukya (A.D. 1068)[4]—all by drowning at either Prayāga or at a similar river confluence[5]—must have been fresh to his contemporaries. We may assume that suicide at Prayāga has his approval atleast for *kṣatriyas*, as it is *kalivaryya* only to Brāhmaṇas[6]. The reward of suicide at the *saṅgama* is stated in one place to be equal to that of the wise, virtuous *yogin* (*inf*. p. 143), *i.e.*, to *mukti*, and in another context as a long spell of existence in Svargaloka, enjoying the crude pleasures of the senses (pp. 138-139) in the company of divine women, till the time comes to be re-born in a good family. The same

---

1. *Tīrthaprakāśa*, p. 336.
   गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मुण्डनं यो न कारयेत् ।
   स कोटिकुलसंयुक्तोऽऽकल्पं रौरवे वसेत् ॥

2. सितासिते सरिते यत्र सङ्गते तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति ।
   ये वै तन्वां विसृजन्ति धीरास्ते जनासोऽमृतत्वं भजन्ते ॥

3. *Tīrthacintāmaṇi*, pp. 47-52; *Tristhalīsetu*, pp. 46-55; *Tīrthaprakāśa*, pp. 342-357; Mitramiśra discusses the permissibility of suicide in general, *op. cit.*, pp. 347-355.

4. Historical suicides. See Gāṅgeya, *Epig. Ind.*, XXII, 211; Dhanga, *Epig. Ind.*, I. 140; Someśvara, *Epig. Carn.*, II, SK. 136, and Aja, *Raghuvaṁśa*, VIII, 94.

5. All river-confluences come to be styled by analogy Prayāga (*e.g.*, Karṇa-prayāga) or Triveṇī.

6. *Tīrthaprakāśa*, p. 354:
   ब्राह्मणेन कलौ जलादिप्रवेशो न कार्यः ।

'delectable' destiny awaits the person, who remembers Prayāga at the moment of death (p. 139). Such a person, when reborn, becomes king of Jambūdvīpa. He who jumps from the sacred banyan tree (*vaṭa-vṛkṣa*) into the river below and so ends his life finds his way to Rudraloka (p. 142)[1]. In some accounts the benefits of the two modes of suicide are interchanged. The number of suicides in Allahabad by jumping off this tree became so great, from a belief that Akbar had committed such suicide in a past birth and been rewarded by becoming an emperor in the next, that he had the tree cut down. Today only a stump is left. Similar post-mortuary advantages are held out for self-cremation on the sands near Prayāga, known as Ūrvaśīpuliṇa and in the continguous Koṭi-tīrtha. In ages where the common man was starved of sense pleasures, such appeals to the lower nature would have been even more powerful than inducements like the termination of re-incarnation.

The virtues of the baths are graded. A month's regular bathing in the holy *Saṅgama*, following the path of restraint of the senses, washes away all sin (*inf.* p. 148). The imposition of a far sterner course for the betrayer of trust (*viśvāsa-ghātaka*) extending to three months, at the rate of three baths daily is a reflection of the horror of the betrayer. In the month of Māgha, bathing at Prayāga is most efficacious as an impossible number of *tīrthas* gather within the joint stream (p. 146). The *mela* in this month, and once every sixth and twelfth year, is an old institution, of which we have evidence in Yuwan Chwang in the 7th century.[2] It is not mentioned by Lakṣmīdhara, in whose time also it must have been current. The merits of gifts are great at Prayāga, and of gold, kine land, and *kanyā* there are highly commended, while the acceptance of gifts, except of a virgin for marriage according the ancient (ārṣa) form, and of land is reprobated with equal emphasis[3].

---

1. Suicide from this tree was common already in the 7th century (Beal's *Si-yu-ki*, I, p. 232).

2. Ettinghausen, *Harshavardhana*, p. 163; Beal, *Si-yu-ki*, I, 214ff.

3. भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति ।
उभौ तौ पुण्यकर्माणौ नियतौ स्वर्गगामिनौ ॥
इति मिताक्षरादिधृतवचनात् (ती. प्र. ८२).

THE GANGES

The sanctity of the great river is the foundation of the importance of every *kṣetra* or *tīrtha* which springs on its banks. The Ganges has gained a grip over the heart of India which no other river has rivalled. In Indian belief its sources are in heaven and its waters penetrate to the nether regions. It is therefore *tripatha-gā*, or *trivartma-gā* (p. 158). It nourishes the denizens of the three worlds, heaven, earth and *pātāḷa* (p. 158). Its tender helpfulness to men is like that of a mother (p. 159). It springs from the feet of Viṣṇu and has been caught up in the matted locks of Śiva before being released to the world. It is thus twice sanctified, and equally acceptable to those who see the one God only in Viṣṇu or Śiva. Offerings of water from its holy stream to the manes gives them a satisfaction which is infinite (p. 157 and p. 161). It is the holiest of the holy, the purest of the pure (p. 160). It stands at the head of rivers as the Brāhmaṇa stands at the head of the four *varṇas* (p. 158). Its mere *darśana* destroys sin (p. 156). Those countries are truly blessed through which the Ganges passes (p. 154). To drink it, to see it, to feel it, to sink one's body within its water and to chaunt its name and praise are blessings (p. 159). Holy through-out its course, it is holier at Hardwār, Prayāga, Kāśī, and where it joins the ocean (p. 160). The Ganges is man's last refuge (*gati*) when tormented by afflictions, to which life is subject (p. 155). Without explanation or comment, Lakṣmīdhara gives in a few choice extracts the secret of the age-long lure of India's greatest life-giving stream.[1]

GAYĀ

Gayā forms the third of the trinity, regarded as the "three *kṣetras* par excellance", the other two being Prayāga and Kāśī. Gaṅgā is a *pitṛ-nadī*, Gayā is a *pitṛ-tīrtha*. In other *tīrthas* bathing comes first in importance, and the performance of propitiatory rites to the manes is only incidental. In Gayā the relation is reversed. Gayā's chief merit is the potency of a *śrāddha* performed within its bounds, in accordance with modifications made in the ordinary *śrāddha* ritual to suit the *genius loci*. Gayā as a *śrāddha*-performing place has great antiquity. Its value for this purpose is recognised in the *Mahābhārata*, in

1. See also *Tīrthaprakāśa*, pp. 355-375 and *Tīrthacintāmaṇi*, pp. 189-268.

which it is commemorated in every one the *tīrtha-yātrās* (Dhaumya, Pulastya, Aṅgiras, Lomaśa and Balarāma) whose itinerary is furnished in the epic. The similar *yātrā* of Prahlāda, which is described in the *Vāmana-purāṇa*, deals also with it. Unlike other *tīrthas*, Gayā receives commemoration in the *smṛtis*: and Viṣṇu, Vasiṣṭha, Bṛhaspati, Yājñavalkya and Yama laud the virtues of the *śrāddha* done at Gayā.

Gayā lies on the fringe of the area of Aryan occupation, and its recognition as a *tīrtha* must have implied a big step forward. The legend of the *asura* at Gayā, who was killed by the mace (*gadā*) of Viṣṇu, and who, in return, was given the boon of sanctifying any holy rite performed on his decapitated head (which is Gayā) points perhaps to an ancient compromise between competing cultures. *Śrāddha* is ancestor worship. It is commoner in primitive than in advanced communities. But, when it became invested with a special importance in relation to the theory of man's birth in a tri-form debt, and his obligation to discharge it, *śrāddhas* came to have a prominent place in the routine of Indian life, which it was the business of the Dharmaśāstras to regulate. They accordingly have a large place in the *Gṛhyasūtras*, smṛtis and digests, all of which lay down the times for performance, the rules to be observed, the persons to be invited and excluded, the ancestors to be propitiated, proper places for doing them, the food to be served at them etc. No digest is complete without a section on it. One of the larger sections of the *Kṛtya-kalpataru* is set apart for the *śrāddha*. Lakṣmīdhara omits to describe it in relation not only to ordinary *tīrthas* but even in regard to Gayā. While it is unncessary to describe the ordinary *śrāddha* rites, it may be helpful to note certain special features of the *Gayā-śrāddha*, indicated by other writers,[1]

The only inhibition against its performance is that it can not be done within a year of the death of parents. All times, including those which are *varjya* (inadmissible) for sacred or secular rites, are open to its performance at Gayā.[2]

According to some authorities the maternal ancestresses should not be invoked in it.[3] The *pitṛ-sūkta* should not be

1. There is no chapter on Gayā-śrāddha in the *Śrāddha-Kalpataru.*

2. *ibid*, p. 285.

3. *ibid*, p. 288.

muttered at it.[1] The Brāhmaṇas to be invited at Gayā for *śrāddhas* are those of Gayā, who claim to be descended from those who grumbled about the fees given to them by Brahmā, when he performed a *yāga* there, were cursed by him, and subsequently, on their penitence were forgiven and given the privilege of officiating at all *śrāddhas* at Gayā.[2] After the lapse of one year from their death, *patitas* may have *śrāddhas* performed for their benefit at Gayā. So too suicides, those who have met with death from violence, poisoners, atheists, those guilty of arson, adulterers slain by the injured husbands, those who practise unnatural sex offences and associates of *caṇḍālas*[3].

Among writers on *tīrtha,* Vācaspatimiśra deals more fully with Gayā than others. The *Tīrthacintāmaṇi,* like the *Tīrthaprakāśā,* has absorbed the entire section from Lakṣmīdhara's work and reproduced it *verbatim* (*op. cit.* 268-280). The respect that Vācaspati and Mitramiśra held Lakṣmīdhara's work in is evident from his placing the *Kalpataru* with the Vāyu and Gāruḍa Purāṇas among his authorities.[4]

Lakṣmīdhara gives the Purāṇic grounds for performing *śrāddhas* at Gayā by retailing the legend of king Viśāla, who begot a son only after he performed a *śrāddhas* at Gayā to satisfy his manes. He saw at the ceremony three apparitions, each a king of a different color, white, red and black. When questioned, the white spirit replied that he was Viśāla's father, white because of his virtuous life, while for different degrees of turpitude his own father and grandfather, who had been recalled from Hell by the *śrāddha* were stained by their crimes. All of them went to heaven, as the result of the *śrāddha.* The virtue of Gayā makes a *śrāddha* done there release from perdition ancestors sentenced to it for evil living. It gives sons to the childless. Another legend describes another virtue of Gayā:

1. *Tīrthaprakāśa,* p. 390.

2. The legend is given in *Agnipurāṇa.* Brahmā's boon was this:

ये युष्मान् पूजयिष्यन्ति गयायामागता नराः ।
हव्यकव्यैर्धनैः श्राद्धैस्तेषां कुलशतं व्रजेत् ।
नरकात् स्वर्गलोकं च स्वर्गलोकात् परां गतिम् ॥

Lakṣmīdhara is silent on the alleged monopoly.

3. *Tīrthaprakāśa,* p. 452.

4. e.g., *Tīrthacintāmaṇi,* p. 268.

release from *Preta-loka* of those for whose sake a *piṇḍa* is offered there. One who bathes in at Kanakhala near Gayā go to heaven. He who makes a circuit of the *yūpa* (sacrificial post) of Brahmā's *yāga* at Gayā obtains the *puṇya* arising from a Vājapeya sacrifice *i.e.*, he is released from the sin of Brahmahatyā. The presiding deity of Gayā is 'Viṣṇu with the Mace', *Gadādhara*, who simultaneously removed an *asura*, and provided a means of releasing ancestral spirits by *śrāddhas* performed at Gayā-*śiras*, the *asura's* head, which became the holy ground known as Gayā.

The worship of tree spirits is widespread. Great trees are the homes of spirits or are incarnated gods[1]. They merit worship. They attract ancestral spirits, and *piṇḍas* offered in their shade, are specially relished by the manes, as those laid at the feet of Viṣṇu (*Viṣṇupāda*). The funereal ritual at Gayā includes the placing of *piṇḍas* under "the undying tree" (*Akṣaya-vaṭa*) and on Viṣṇupāda, over which a special shrine has arisen. It is curious that while Viṣṇu as Gadādhara is the deity of Gayā, the Purāṇas allude to shrines of Gopati (Kṛṣṇa) and Janārdana there.[2] The local holy spots recall the association of Brahmā with Gayā (*e.g.*, Brahmayoni, Brahmasaras).

The full cycle of ceremonies to be done at Gayā is said to require seven days.[3] Lakṣmīdhara is content indicate only the need to do *śrāddhas* at Gayā, offer *piṇḍas* to manes, perform *pitṛ-tarpaṇa*, and bathe in the springs of the Phalgu river, which must always have been dry, except in the rains, judging from Brahmā's curse. In Govindacandra's time, Gayā had come within the kingdom of Kanauj. It is improbable that Lakṣmīdhara lacked personal knowledge of Gayā and its local traditions and customs or of its treatment in the Purāṇas, which were then in repute. When he omits to mention rules now in vogue, it is not unsafe to presume that either they came into effect after his time, or that he rejected their validity and declined to notice them in a work of authority.

---

1. The great tree at Prayāga is Śiva; *inf*. p. 151—
महेश्वरो वटो भूत्वा तिष्ठते परमेश्वरः ।

2. *infra*. p. 172 and p. 173

3. cf. *Tīrthaprakāśa*, pp. 401-422 and *Tristhalīsetu*, pp. 352-368.

OTHER TĪRTHAS

Vācaspati Miśra has only one more *tīrtha* to deal with, *viz.*, Puruṣottama (Puri) in Orissa to which he devotes a third of his book. He deals less fully with three other *tīrthas* of Utkala, *viz.*, Kṛttivāsas (Bhuvaneśvara or Ekāmrakṣetra), Virajā and and Koṇārka (Konarak). These were apparently his favorite holy shrines, and he deals scrappily with Prayāga. Nārāyaṇa Bhaṭṭa had an even more restricted scope. For the other *tīrthas*, our main guide, outside the *Kalpataru*, is Mitramiśra, who absorbs almost all that Lakṣmīdhara has written and added to it here and there. Even Lakṣmīdhara's treatment becomes perfunctory. He devotes a chapter each, some conisting of hardly more than a page, to seventeen *tīrthas*, and has a supplementary chapter, which gallops over the names of over a hundred, which to him may have been mere names. Even then, his treatise contains glaring omissions, especially of *tīrthas* in distant regions of which he had no knowledge, and to which perhaps pilgrimage from North India was then an impossibility. The Godāvarī and *Setu-bandha* would not have been omitted, in a well-proportioned work, nor rivers like the Tuṅgabhadrā, Kāverī and Tāmraparṇī, which are mere names in the *Kalpataru*. An extract from Matsyapurāṇa (*inf.* p. 204) bring the Kāverī within the section dealing with Narmadā-*tīrthas* and immediately after Amarakaṇṭaka! His attitude is explicable. When he wrote of Kāśī, he did so not only from books but from close personal knowledge. Such intimacy is not displayed in regard to other *kṣetras* or *tīrthas* even within the dominions of the king, whom he served as chief minister. It seems very doubtful whether he had made the pilgrimage to Himālayan *tīrthas* like Badari, Kedāra and Lohārgala, which he describes as situated in *mleccha-deśa, i.e.*, in an area under Muhammadan occupation (*inf.* p. 288). He has simply reproduced extracts from the Purāṇas about them. It is also not likely that he had visited Gujarat and the regions of the Narmadā as well as Mālwa and Rājputāna. His accounts of Puṣkara, Ujjainī and Amarakaṇṭaka betray no personal acquaintance. Neither the tradition of Brahmā's *yāga* at Puṣkara nor of the lake being *Tīrtha-Nārāyaṇa* seem to have been known to him. He certainly knew Mathurā and its neighbourhood, probably had visited Hardwār (which he calis Kubjāmraka) and the country drained by the ancient Sarasvatī, *viz.*, Kurukṣetra and Pṛthūdaka. The *tīrthas* of Madhydeśa, like Naimiśa, Sūkara, Gopratāra

(p. 235) and Stutasvāmī, which must have been in the present United Provinces as it is said to be only three miles from Dhūtapāpā, *i.e.*, Dhopāp, in Oudh. The exact location of some *tīrthas* to which he has given the distinction of separate chapters, is difficult to determine. Is Kokāmukha, a *kṣetra* dedicated to Viṣṇu as Varāha, or the *Triveṇī* in Bengal? Where is Mandāra he describes? (p. 21 & 8). The Mandāra of the *Mahābhārata* seems to be a hill in Garhwāl, in the Himālayan region, but Lakṣmīdhara's description would suit Mandāragiri (p. 218) in Bhagalpur District. The family deity of the Gāhdawālas was Varāha (Viṣṇu). It may explain the choice of two Varāha-tirthas like Sūkara and Kokāmukha. They probably were patronised by the Gāhadwālas.

The air of unreality which clings to his accounts of even the more famous *tīrthas,* in the concluding pages of his treatise, is evident in the scantiness of the information that his extracts give. To live in Kurukṣetra (*Brahmāvarta,* as it was north of the Dṛṣadvatī and south of the Sarasvatī[1]) and to bathe during eclipses in the tank at Kurukṣetra are all that one may gather of one of the most celebrated places in India at which the *Gītā* was revealed, the Great War was fought, and Brahmā performed a *yajña,* from a writer who has commemorated every tiny shrine in crowded Kāśī. Of Pṛthūdaka we are told that it was sacred to Kārtikeya and was the most important of the sub-*tīrthas* of the Sarasvatī[2]. Of Puṣkara, in the omission of much that could have been written of so famous a *tīrtha,* an intriguing statement is made, which brings it into line with Kāśī, that it was open even to Cāṇḍālas. A man of any caste who goes to Puṣkara is equal to a *dvija.*[3] A comment on the Jumna (p. 187) limits the holy places on it to the area between Mathurā and Prayāga. An unedifying legend is all that is to be said of the Mahākāla-kṣetra at Ujjain, dear to Kālidāsa (*inf.* p. 196).[4] Two statements regarding the Narmadā, which unlike Gaṅgā, is solely dedicated to Śiva, and therefore dear to his devotees, are noteworthy: it is holy (as the Ganges is) throughout its length; and it confers its benefits even on those who merely see it (p. 197). Suicide by fire and by falling from

1. *Tīrthaprakāśa,* p. 388.
2. *infra,* p. 178.
3. *infra,* p. 180.
4. *infra,* p. 185. *Meghadūta,* I, 38.

the cliff of Amarakaṇṭaka is noticed (p. 200). Hardwār (Māyāpurī) is one of the traditional seven cities of India.[1] The *Tīrthasudhānidhi,* which attempts to treat the seven, begins with it. Its identity will hardly be realized by a perusal of the chapter on Kubjāmraka (near Hṛṣīkeśa) which deals with the region (p. 206).

The long penultimate chapter is devoted to miscellaneous *tīrthas,* but it contains some interesting matter. Mitramiśra's work has a similar chapter, but it is feeble in comparison with that of Lakṣmīdhara. Gopratāra on the Sarayū is described (p. 235), as well as *tīrthas* in Orissa and the Dakhan. The times when particular *tīrthas* are most propitious are noted (pp. 201-243 and 248-249). The forests in which death is welcome are named (p. 244). A long extract gives the names of sixty-eight shrines of Viṣṇu all over India. Mitramiśra, who copies this chapter, as he does others, omits this passage (p. 609) with the remark that it indicates the manner of making a round of "the earth" (*pṛthvī-pradakṣiṇa-vidhi*). The *Mahābhārata* (*Pulastya-tīrtha-yātrā*) ascribes to a clockwise round of the *tīrthas* of India the effects of a horse-sacrifice. The interpretation given to the citation of the passage is not however justified by a perusal of its contents as the *tīrthas* are not named in any proper order. They are mentioned in a haphazard way. Thus after the Tuṅgabhadrā comes, Kurukṣetra, Maṇikuṇḍa (?), Ayodhyā, Kuṇḍina (in Berar), etc., (p. 252). The spirit by which Lakṣmīdhara would animate the true pilgrim is indicated in the declaration that "he attains *mukti* who sees the Supreme Spirit (*i.e.,* God) wherever he goes."

An intriguing extract which concludes the chapter on miscellaneous *tīrthas* describes the sanctity of a *kṣetra* called Āmalaka in the *Sahya,* and its *tīrthas.* It seems to refer to a fomous Viṣṇu temple of Malabar.[2] The extract is from the *Narasiṁhapurāṇa,* which Lakṣmīdhara cites in this as well as in other sections of the *Kalpataru.* When he shows so little knowledge of the geography and the *tīrthas* of the Dakhan, how

---

1. अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।
पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥

2. Tirunelli in Wynad, Malabar. See Logan's *Malabar Manual,* I, p. 190. Tirunelli means *Śrī-Āmalaka*

did he choose the extract in question? The *upa-purāṇa* may be simply following in the wake of *Śrī Bhāgavata-purāṇa* (which Lakṣīmdhara does not seem to cite anywhere) in referring to the sanctity of places and persons in South India. The selection of the passage by Lakṣmīdhara for inclusion in his digest may be simply an indication of his love of completeness.

MAHAPATHA-YATRA

The book ends with a chapter on "the great trek" which ends in meeting death, instead of waiting for its approach. It might seem grotesque to include *Mahāprasthāna* in *tīrtha-yātrā*. Its inner significance will be recognized by the reader who looks below the surface and sees in a *tīrtha* only a means of *crossing* (*taraṇa*) the gulf of *samsāra* in the advance towards *mukti*. He will find the logic of the last journey with the same end being itself looked upon as a *tīrtha*. It marks the culmination of a scheme of pilgrimage, whose goal lies beyond all physical means of redemption and beyond life itself.

Mahā-patha "the great road" is the euphemistic name for death, and accordingly to call a road *mahā-patha* during a journey is forbidden, as it is inauspicious.[1] In the same way, sleep must not be qualified by the use of the word "*mahat*" as it would mean death. The road to death is wide because every one must tread it. Death is inevitable. One might wait for its approach or advance to meet it half-way. He who awaits the slow approach of death might do so bravely or might be filled with dread; but he who sets out to meet death can not lack courage. Death has no terrors to a righteous man, or one who believes that it only opens the way to a higber life. The aim of pilgrimage is to secure post-mortuary benefits, and either an existence free of the misery, which is the lot of man, or freedom from rebirth, *mokṣa*. It is also the aim of suicide in appointed ways (*vaidheya-ātmaghāta*). There may be justification therefore in bringing the latter in the category of *yātrā*, and the means adopted to secure the end, namely death, may be regarded as *tīrtha*. It is noteworthy that Lakṣmīdhara alone has yielded to the logic. Mitramiśra treats of the subject in a half-hearted way. Others omit it altogether, possibty to escape an inauspicious ending of their books.

The *Mahābhārata* counsels one who has realized the transitoriness of life (*adhruvam jīvitam jñātvā*) to end it in the

1. Vide *Śabdakalpadruma*, 'Mahāpatha'.

Himālayas. The same advice is given by the *Brahmapurāṇa*, with a side-glance to the story of the Pāṇḍava brethren and Draupadī having attempted in the last journey to scale the heaven of Indra.[1] He who is unable to make this journey to Indra-loka should give up his life in the snows. When he does so, firmly rooted in truth and courage, his death immediately leads him to heaven (p. 258). The Śaiva Purāṇas advocate suicide by fire, or falling from the top of a mountain-cliff, by one imbued with devotion to Śiva, for obtaining for the successful suicide a post-mortuary existence of unalloyed sensual pleasure (p. 362). A form of suicide that is recommended by them is to a build up great fire, and after worshipping a picture of Bhairava, offer oneself as a sacrifice in that fire (*śivānale kṣipet kāyam*, p. 262). The special feature of this form of approach to heaven is its availablity to sinners as well as to virtuous men, to women as to men, to men of the regenerate castes as to men of no caste whatever, *i.e.*, the outcastes (p. 262). The sorrow of a sinner for his moral lapses must be as intense as his faith in this form of redemption, if he is led to select it. The spread of such beliefs was apparently helped by the anarchy engendered by the fall of great empires and the invasions of peoples hostile to Hinduism.

The work concludes with a passage which offers the heavens of the Sun, Brahmā, Śiva and Viṣṇu to righteous kings who lose their lives in defence of their kingdoms, and to those who are killed by fire or lightning, or by elephants or tigers or lions. As one who finds death by infuriated animals, which are teased or provoked, is a *mahāpātakin*, the privilege must be understood as available only to those who meet such deaths accidentally or in war or in the chase. A hope of such benefits after death should have been heartening to the kings of the Rājput clans.

CONCLUSION

So ends Lakṣmīdhara's treatise on pilgrimage. The way in which the subject has been treated by him indicates two things: firstly, the almost universal recognition of *tīrtha-yātrā* as a popular way to redemption; and secondly, the need to guard against the spread of a tendency to a mechanical, un-ethical and un-spiritual conception of pilgrimage, which would make it an

1. The last *parva* of the *Mahābhārata* is named *Svargā rohaṇa*.

easily available expiation for the timorous, weak-minded and superstitious. They can see in it only a means of compounding for sins, without the need for a change of life or heart. Neither of these is in harmony with Dharma. Easy absolution is a moral solvent, and it is specially so when obtained by economic or physical means. New scenes, improved health, and widening experience of men and manners are results of travel, but in a proper conception of pilgrimage they should be viewed as adventitious. Some authorities, and especially the Purāṇas, had popularised *tīrtha-yātrā* by the promise of benefits that could not be regarded as worthy. Their trend had to be corrected by a comprehensive review of *tīrtha-yātrā* in the Indian scheme of life. Pilgrimage had come to stay. Its popularity was on the increase. It was not statesmanship to arrest it. Its advantages to state and society were undeniable. In ages of political fission and the multiplication of kingdoms with unstable borders and foundations, the stream of pilgrims, which meandered unhindered through the length and breadth of India, helped to bring about economic and social interdependence, unification of culture, and a way to political co-operation, especially when Indian society and religion were threatened by enemies of alien race and a hostile faith. To leave pilgrimage to develope into a soul-killing, mechanical device for giving harassed men and women a mental anodyne, was not right. The concept of *tīrtha-yātrā* had to be sublimated, and its ethical and spiritual tone raised. The emotions which inspired a pilgrimage were not to be repressed. They had to be transfused with high aims, and then canalised. It was not enough for kings and leaders of society to provide for the safety of pilgrims and for their conveniences, as tasks set by political duty or piety. To stress ethical and spiritual constituents, to distinguish between its spirit and form, and to bring pilgrimage into relation with a comprehensive view of life and the hereafter were tasks for exponents of Dharma. If all Dharma is in one sense the obligation of the heads of society, *i.e.*, *Rāja-dharma*, the enunciation of the principles of *tīrtha-yātrā* was within its ambit. In his recognition of this truth must be sought the purpose of Lakṣmīdhara, when he treated pilgrimage as a *major* topic in his comprehensive exposition of Dharma, and applied his acute mind and massive learning to *tīrtha-vivecana*.

[1]॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्री लक्ष्मीधरविरचितकृत्यकल्पतरौ तीर्थविवेचनकाण्डम्

मङ्गलाचरणम्

धर्मं निर्मलहेमकुम्भशिरसो यस्याऽमराणां गृहाः
[2]संख्यातीतमुमुक्षुभिक्षुपरिषन्मित्राणि सत्रालयाः।
तीर्थेषु प्रथयन्ति धर्मनगरद्वारानुकारांस्तुलाः[3]
[4]काण्डे तीर्थविवेचनं वितनुते लक्ष्मीधरः सोऽष्टमे ॥

प्रतिज्ञा

अष्टमे तीर्थकाण्डेऽस्मिंस्तीर्थयात्राविधिः पुरा ।
वाराणस्याश्च माहात्म्यं प्रयागस्य ततः परम् ॥
गङ्गायाश्चापि माहात्म्यं गयामाहात्म्यमेव च ।
कुरुक्षेत्रस्य माहात्म्यं [5]तथा पृथूदकस्य च ॥
पुष्करस्य च माहात्म्यं मधुरायास्तथैव च ।
उज्जयिन्या नर्मदायास्तथा कुब्जाम्रकस्य च ॥
शूकरस्य च माहात्म्यं तथा कोकामुखस्य च ।
बदर्याश्रममाहात्म्यं मन्दारस्य तथैव च ॥

1. B. स्वस्ति श्री महागणपतये नमः
2. B. सङ्ख्यातान्त
3. P. तुला
4. P. काण्डं and सोऽष्टमम्
5. B omits तथा पृथूदकस्य च । पुष्करस्य च माहात्म्यं

शालग्रामस्य माहात्म्यं तथैव स्तुतस्वामिनः ।
द्वारकायाश्च माहात्म्यं तथा लोहार्गलस्य च ॥
केदारस्य नैमिशस्य नानातीर्थान्यतः परम् ।
महापथस्य यात्रा च विस्तरेण प्रकीर्तिता ॥
चतुर्विंशतिपर्वाणि तीर्थकाण्डे कृतानि तु ।

१

अथ तीर्थयात्राविधिः

तत्र महाभारते—[1]

ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम् ।
फलं चैव [2]तथा तत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥
न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते ।
बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः[3] ॥
प्राप्यन्ते[4] पार्थिवैरेतैः[5] समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् ।
नार्थन्यूनैरवगणै[6]रेकात्मभिरसंहितैः[7] ॥
यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं सुरेश्वर[8] ।
[9][तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तं निबोध युधिष्ठिर] ॥
ऋषीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तम ।
तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते ॥
अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो नाम जायते ॥
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ।

1. वन, ८०, १३-१९
2. यथा for तथा
3. B. नानाविस्तारसम्भराः
4. U. प्राप्येते
5. B. and P. एव for एतैः
6. B. अवगतैः for अवगणैः
7. P. असंहताः. B. असंहतैः
8. P. नरेश्वर
9. [ ] supplied by P; omitted by B and U.

न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत्[1] ॥

'अवगणैः' [2]उक्षादिसहायरहितैः। 'एकात्मभिः' पत्नीरहितैः। 'असंहतैः' ऋत्विगादिसहाय[3]रहितैः।

तथा—[4]

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम्[5]।
विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥

'हस्तौ संयतौ' अदत्तादानादिनिवृत्त्या, पादावप्यग[6]म्यदेशनिवृत्त्या। मनोऽपि [7]सङ्कल्पनिवृत्त्या। '[8]विद्या'तीर्थगुणादिज्ञानम्। 'तपः' तीर्थनिवासोपवासादिलक्षणम्[9]। 'कीर्तिः' सच्चरितत्वादिप्रसिद्धिः[10]।

[तथा][11]—

प्रतिग्रहादुपावृत्तः संतुष्टो येन केनचित्।
अहंकारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
अकल्पको[12] निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः।
विमुक्तः सर्वसङ्गैर्यः [13]स तीर्थफलमश्नुते ॥

1. P. हि for यत्
2. U. तक्षादि for उक्षादि; B. तदारिसहाय
3. P. संहति for सहाय
4. वन, ८०, ९
5. P. सुसंयतौ; B. सुयन्त्रितम्
6. P. and B. अगम्यदेशगमन for अगम्यदेश
7. P. कुसङ्कल्प for सङ्कल्प
8. B. विद्यात्र तीर्थगुणादिज्ञानम्
9. P. करणं for लक्षणं; B. तीर्थनिवासे उपवासादिलक्षणम्।
10. P. सच्चारित्र्यादिना प्रसिद्धिः
11. [ ] supplied by P; omitted by B; वन, ८०,१०
12. P. अकल्कको
13. Corrected by P.

[1]'अकल्पको' दम्भरहितः। 'निरारम्भो'ऽत्राऽर्थार्जनादि[2]व्यापाररहितः। 'सर्वसङ्गैः' सङ्गोऽत्राऽविहितासक्तिः। तथा[3]—

अकोपनश्च राजेन्द्र सत्यवादी दृढव्रतः।
आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते॥

'आत्मोपमश्च भूते'ष्विति सर्वभूतहित[4] इत्यर्थः।

शङ्खः—

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम्।
विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते॥

एतच्च हस्तसंयमादि तीर्थयात्राङ्गम्, महाभारते तीर्थयात्रामुपक्रम्य वचनात्। [5]तीर्थस्नानादि कर्माङ्गं च, शङ्खेन यात्राप्रकरणमन्तरेणैव 'स तीर्थफलमश्नुते' इति सामान्याभिधानात्।

वायुपुराणे[6]—

तीर्थान्यनुसरन्वीरः[7] श्रद्दधानः समाहितः।
कृतपापश्च[8] शुद्ध्येत किं पुनः शुद्धकर्मकृत्॥
तिर्यग्योनिं न गच्छेच्च कुदेशे च न जायते।
स्वर्गे भवति [9]वै विप्रो मोक्षोपायं च विन्दति॥

1. P. अकल्कको
2. P. अर्थोपार्जनादि
3. B. supplies तथा here
4. P. सर्वभूतहिते
5. P. omits तीर्थ before स्नान
6. ७७. १२५-१२८
7. P. धीरः
8. P. कृतपापो विशुद्ध्येत
9. P. विश्राम्ये for वै विप्रो

अश्रद्दधानः[1] पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसंशयः ।
हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिनः ॥

महाभारते—

कामं क्रोधं च लोभं च यो जित्वा तीर्थमावसेत्[2] ।
न तेन किंचिन्न प्राप्तं तीर्थाभिगमनाद्भवेत् ॥
तीर्थानि तु यथोक्तेन विधिना सञ्चरन्ति ये ।
सर्वद्वन्द्वसहा धीरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

'सर्वद्वन्द्वसहाः' शीतातपादिक्लेशसहिष्णवः ।

भीष्म उवाच—

[3]शृणु तीर्थानि गदतो मानसानि ममाऽनघ[4] ।
येषु सम्यङ्नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम् ॥
सत्यं तीर्थं क्षमा[5] तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूतदया तीर्थं तीर्थमार्जवमेव च ॥
दानं तीर्थं दमस्तीर्थं सन्तोषस्तीर्थमुच्यते ।
ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं तीर्थं च प्रियवादिता[6] ॥
ज्ञानं तीर्थं धृतिस्तीर्थं तपस्तीर्थमुदाहृतम् ।
तीर्थानामपि तत् [7]तीर्थं विशुद्धिर्मनसः परा ॥

1. B. omits all words after अश्रद्धानः up to फलभागिनः
2. P. आचरेत् for आवसेत्
3. Occurs exactly in the same words in *Skandapurāṇa* Kāśīkhaṇḍa, Adhyāya अ. ६, २९–४५ in the words of Agastya to Lopāmudrā and in *Padmapurāṇa*, Uttara Khaṇḍa, Adh. 237, śl. 11—28 in the words of Vasiṣṭha to Dilīpa.
4. B. and P., निमयाऽनघ
5. P. तपः for क्षमा
6. B. प्रियवादता
7. U. तं तीर्थं

न जलाप्लुतदेहस्य स्नानमित्यभिधीयते ।
स स्नातो यो दमस्नातः शुचिः शुद्धमनोमलः[1] ॥
यो लुब्धः पिशुनः क्रूरो दाम्भिको विषयात्मकः ।
सर्वतीर्थेष्वपि स्नातः पापो मलिन एव सः ॥
न शरीरमलत्यागान्नरो भवति निर्मलः ।
मानसे तु मले त्यक्ते भवत्यन्तः सुनिर्मलः ॥
जायन्ते च म्रियन्ते च जलेष्वेव जलौकसः ।
न च गच्छन्ति ते स्वर्गमविशुद्धमनोमलाः ॥
विषयेष्वतिसंरागो मानसो मल उच्यते ।
तेष्वेव हि विरागोऽस्य नैर्मल्यं समुदाहृतम् ॥
चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानैर्न शुद्ध्यति ।
शतशोऽथ जले धौतं सुराभाण्डमिवाऽशुचि ॥
दानमिष्टं तपः शौचं [2]तीर्थसेवा श्रुतं तथा ।
सर्वाण्येतान्यतीर्थानि यदि भावो न निर्मलः ॥
निगृहीतेन्द्रियग्रामो यत्रैव वसते नरः ।
तत्र तत्र[3] कुरुक्षेत्रं नैमिशं पुष्कराणि च ॥
ज्ञानपूते ध्यानजले रागद्वेषमलापहे ।
यः स्नाति मानसे तीर्थे स याति परमां गतिम् ॥
एतत्ते कथितं राजन् मानसं तीर्थलक्षणम् ।
भौमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं शृणु ॥
यथा शरीरस्योद्देशाः केचित् [4]पुण्यतमाः स्मृताः ।
तथा पृथिव्यामुद्देशाः केचित् पुण्यतमाः स्मृताः ॥

1. P. मनामलः
2. P. तीर्थमेधाश्च तं तथा
3. B. and P. तस्य for तत्र
4. B. and P. मेध्यतमा for पुण्यतमा

प्रभावादद्भुता भूमेः सलिलस्य च तेजसा ।
परिग्रहान्मुनीनां च तीर्थानां पुण्यता स्मृता ॥
तस्माद्भौमेषु तीर्थेषु मानसेषु च नित्यशः।
उभयेषु च यः स्नाति स याति परमां गतिम् ॥
'सलिलस्य तेजसा' तोयप्रभावेण ।

ब्रह्मपुराणे—

सर्वेण गाङ्गेन जलेन सम्य-
ङ्मृत्पर्वते[1] नाऽप्यथ भावदुष्टः ।
आजन्मनः स्नानपरोऽपि नित्यं
न शुद्ध्यतीत्येव वयं वदामः ॥
गङ्गादितीर्थेषु वसन्ति मत्स्या
देवालये पक्षिसङ्घाश्च नित्यम् ।
भावोज्झितास्ते न फलं लभन्ते
तीर्थाच्च देवायतनाच्च मुख्यात् ॥
भावं ततो हृत्कमले निधाय
तीर्थानि सेवेत समाहितात्मा ।
या तीर्थयात्रा कथिता मुनीन्द्रैः
कृता प्रयुक्ताऽप्यनुमोदिता वा ॥
तां ब्रह्मचारी विधिवत्करोति
सुसंयतो गुरुणा सन्नियुक्तः ।
सर्वस्वनाशेऽप्यथवा[2] नृपस्तु
सद्ब्राह्मणानग्रत एव कृत्वा ॥

1. U. पर्वतान
2. B. सर्वस्वनाथेऽथवा

यज्ञाधिकारेऽप्यथवा निवृत्ते
विप्रस्तु तीर्थानि [1]परिभ्रमेत।
तीर्थेष्वलं यज्ञफले हि यस्मात्
प्रोक्तं मुनीन्द्रैरमलस्वभावैः॥
यस्येष्टि[2] यज्ञेष्वधिकारिताऽस्य
वरं गृहं गृहधर्माश्च सर्वे[3]॥
एवं गृहस्थाश्रमसंस्थितस्य
तीर्थे गतिः पूर्वतरैर्निषिद्धा।
सर्वाणि तीर्थान्यपि चाग्निहोत्र-
तुल्यानि नैवेति वयं वदामः॥
यो यः कश्चित्तीर्थयात्रां तु गच्छेत्
सुसंयतः स च पूर्वं गृहे स्वे[4]।
कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः
सम्पूजयेद्भक्तिनम्रो गणेशम्॥
[5]देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्
[6]भीमान् पितॄन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात्।
प्रत्यागतश्चापि तथा पुनस्तु
देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च।
एवं [illegible]र्वतस्तस्य तीर्थाद्यदुक्तं
फलं तस्मान्नात्र सन्देहमस्ति॥

'भावो' विशुद्धा मनोवृत्तिः। 'देवान् पितॄनि'ति तीर्थयात्रां करिष्यतो देवपितृब्राह्मणपूजनमावश्यकम्। 'पितॄन्

1. P. च परिभ्रमेत्तु for परिभ्रमेत
2. P. यस्येष्टि for यस्येऽपि in U.
3. B. धर्माश्च सर्वान्
4. P. स्वगेहे for गृहे स्वे
5. P. देवानृषीन् for देवान् पितॄन्
6. B. and P. धीमान् for भीमान्

2

वित्तशक्त्या' इत्यनेन च विशेषतो धनवता पितृपूजनं कर्तव्यमिति विधीयते ।

देवीपुराणे—

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कथञ्चन ।
[1]अन्नार्थिनमनुप्राप्तं भोज्यं तं मनुरब्रवीत् ॥

सक्तुभिः[2] पिण्डदानञ्च संयावैः[3] पायसेन तु ।
कर्तव्यमृषिभिः प्रोक्तमेषाकेन[4] गुडेन च ॥
तिलपिण्याकं देयं तु भक्तिमद्भिर्नरैः सदा ।
श्राद्धं तत्र तु कर्तव्य[5]मन्वावाहनवर्जितम्[6] ॥
[7]श्वध्वाङ्क्षगृध्रकाकानां नैव दृष्टिहतं च यत् ।
श्राद्धं तत्तैर्थिकं प्रोक्तं पितॄणां तुष्टिकारकम्[8] ॥
अकालेऽप्यथवा काले तीर्थे श्राद्धं तथा नरैः ।
प्राप्तैरेव सदा कार्यं कर्तव्यं पितृतर्पणम् ॥
[9]पिण्डं दानं तु तच्छस्तं पितॄणां चाऽतिवल्लभम्[10] ।
विलम्बो नैव कर्तव्यो नैव विघ्नं समाचरेत् ॥

1. B. अथोऽर्थिनमनुप्रातम्
2. P. शक्तुभिः
3. B. संयातैः
4. B. and P. पिण्याकेन for एषाकेन
5. B. प्रकर्तव्यं for तु कर्तव्यम्
6. B. and P. मर्घावाहनवर्जितम्
7. B. श्वयक्षां for श्वध्वाङ्क्ष
8. B. पुष्टिहेतुकम्
9. P. च for तु ; B. पिण्डदानं for पिण्डं दानं
10. B. अतिदुर्लभम्

शङ्खः—

तीर्थं प्राप्याऽनुषङ्गेण स्नानं तीर्थे समाचरेत् ।
स्नानजं फलमाप्नोति [1]तीर्थयात्राफलं न तु ॥

तथा—

नृणां पापकृतां तीर्थे भवेत्पापस्य संक्षयः[2] ।
[3][यथोक्तफलदं तीर्थं भवेच्छूद्धात्मनां नृणाम् ॥

पैठीनसिः—

षोडशांशं स लभते यः परार्थेन गच्छति] ।
अर्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥
प्रकृतिं कुशमयीं तीर्थवारिणि मज्जयेत् ।
मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य अष्टभागं लभेत सः ॥

अत्र प्रयागव्यतिरिक्ततीर्थगमने [4]यानिनिषेधप्रमाण-दर्शनान्न[5] तीर्थान्तरे यानगमने विरोधः । तीर्थोपवासश्च फल-विशेषार्थः । "तीर्थमभिगम्य व्रतोपवासनियमयुक्तस्त्र्यह-मवगाहमानस्त्रिरात्रमुषित्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते स्वस्ति-मांश्च भवती"ति देवलवचनात् । एकस्मिन्नपि दिवसे तत्तत्तीर्थविशेषप्राप्तौ बहून्यपि श्राद्धानि कर्तव्यानि ।

अकालेऽप्यथवा काले तीर्थश्राद्धं[6] तथा नरैः ।
प्राप्तैरेव सदा कार्यं कर्तव्यं पितृतर्पणम् ॥

इति देवीपुराणवचनात् ।

1. P. तीर्थयात्रामृतं न तु
2. P. पापस्य शमनं भवेत्
3. Omission supplied by P.
4. P. याननिषेधप्रमाण for यानप्रमाण in U.
5. न supplied by P.
6. B. तीर्थे श्राद्धम्

२

अथ वाराणसीमाहात्म्यम्

तत्र [1]मत्स्यपुराणे—

ईश्वर उवाच—

वाराणसीह[2] भुवनत्रयसारभूता
रम्या सदा मम पुरी गिरिराजपुत्रि ।
अत्राऽऽगता विविधदुष्कृतकारिणोऽपि
पापक्षयाद्विरजसः प्रतिभान्ति मर्त्याः ॥
एवं स्मृतं प्रियतमं मम देवि नित्यं
क्षेत्रं विचित्रतरुगुल्मलतासुपुष्पम् ।
अस्मिन्मृतास्तनुभृतः पदमाप्नुवन्ति
[3]मोक्षाख्यमेव मनसाऽपि न संशयोऽत्र ॥

तथा—

इदं[4] गुह्यतमं क्षेत्रं सदा वाराणसी मम ।
सर्वेषामेव जन्तूनां हेतुर्मोक्षस्य सर्वदा ॥
अस्मिन् सिद्धाः सदा देवि मदीयव्रतमास्थिताः[5] ।
नानालिङ्गधरा नित्यं मम लोकाभिकाङ्क्षिणः ॥
अभ्यस्यन्ति परं योगं युक्तात्मानो जितेन्द्रियाः ।

1. १८०, ७८-७९
2. P. तु for इह
3. P. मूर्खागमेन रहिता न च संशयोऽत्र
4. १८०, ४७, ४९.
5. P. आश्रिताः

'नानालिङ्गधराः' मेखलाजिनादिलिङ्गधारिणश्चत्वार आश्रमिण इत्यर्थः ।

तथा—

[1]मन्मना मम भक्तश्च मयि सर्वार्पितक्रियः ।
यथा मोक्षमिहाऽऽप्नोति अन्यत्र न तथा क्वचित् ॥

तथा—

[2]विमुक्तं न मया यस्मान्मोक्ष्यते वा कदाचन ।
महत्क्षेत्रमिदं तस्मादविमुक्तमिति स्मृतम् ॥
नैमिशे च कुरुक्षेत्रे गङ्गाद्वारे च पुष्करे ।
स्नानात् संसेवनाद्वापि [3][न] मोक्षः प्राप्यते यतः ॥
इह संप्राप्यते येन तत एतद्विशिष्यते ।
प्रयागे वा भवेन्मोक्षो महाकालेऽथवा प्रिये ॥
अमरकण्टके तद्वत्तथा कायावरोहणे ।
कालञ्जरे महाभाग इह[4] वा मत्परिग्रहात् ॥
प्रयागादपि तीर्थाग्र्यादिदमेव महत्स्मृतम् ।

'इदमेव महत्स्मृत'मित्यल्पायासेनैवाऽत्र मोक्षप्राप्तेः ।

तथा—

[5]ध्यायतस्तत्र मां नित्यं योगाग्निर्दीप्यते भृशम् ।
कैवल्यं परमं [6]याति देवानामपि दुर्लभम् ॥
[7]अव्यक्तलिङ्गैर्मुनिभिः सर्वसिद्धान्तवेदिभिः ।
इह संप्राप्यते मोक्षो दुर्लभोऽन्यत्र कर्हिचित् ॥

1. P. जन्मना for मन्मना, १८०, ५१, ५२.
2. १८०, ५४, ५७
3. B. supplies "न" needed by metre and sense
4. P. इति for इह
5. १८०, ५९-७५
6. P. चातिदेवानामपि
7. P. अव्यक्तलिङ्गमुनिभिः

तेभ्यश्चाहं प्रयच्छामि योगैश्वर्यमनुत्तमम् ।
आत्मनश्चैव सायुज्यमीप्सितं स्थानमेव च ॥
[1]कुबेरस्तु महायक्षस्तथा सर्वार्पितक्रियः[2] ।
क्षेत्रसंसेवनादेव गणेशत्वमवाप ह ॥
संवर्तो भविता यश्च सोऽपि भक्त्या ममैव तु ।
इहैवाऽऽराध्य मां देवि सिद्धिं यास्यत्यनुत्तमाम् ॥
पराशरसुतो योगी ऋषिर्व्यासो महातपाः ।
[3]धर्मयुक्तो भविष्यंश्च वेदसंस्थाप्रवर्तकः ॥
[4]वत्स्यते सोऽपि पद्माक्षि क्षेत्रेऽस्मिन् मुनिपुङ्गवः ।
ब्रह्मा देवर्षिभिः सार्धं विष्णुर्वायुर्दिवाकरः ॥
देवराजस्तथा शक्रस्तथाऽन्ये त्रिदिवौकसः ।
उपासते महात्मानः सर्वे मामिह सुव्रताः ॥
अन्ये च योगिनः सिद्धाश्छन्नरूपा महाव्रते[5] ।
अनन्यमनसो भूत्वा मामिहोपासते सदा ॥
अलर्कश्च पुरीमेतां मत्प्रसादादवाप्स्यति ।
स चैनां पूर्ववत्कृत्वा चातुर्वर्ण्याश्रमाकुलाम् ॥
स्फीतां जनपदाकीर्णां भुक्त्वा च सुचिरं नृपः ।
मयि सर्वार्पितप्राणो मामेवं प्रतिपत्स्यते ॥
ततः प्रभृति चार्वङ्गि येऽपि[6] क्षेत्रनिवासिनः ।
गृहिणो लिङ्गिनो वापि मद्भक्ता मत्परायणाः ॥
[illegible]ष्यन्ति मोक्षं परमदुर्लभम् ।
विषयासक्तचित्तोऽपि त्यक्तधर्मरतिर्नरः ॥

1. P. कुबेरः सुमहान् यक्षः
2. B. सर्वार्पितं मयि
3. P. धर्मभक्तो
4. P. रंस्यते ; B. वसते
5. B. महाव्रताः
6. B. ये ये

इह क्षेत्रे मृतः सोऽपि संसारं न पुनर्विशेत् ।
ये पुनर्निर्ममा धीराः सत्त्वस्था विजितेन्द्रियाः ॥
व्रतिनश्च निरारम्भाः सर्वे ते[1] मयि भाविताः ।
देहभेदं समासाद्य दीप्यन्ते सङ्गवर्जिताः ॥
गता एव परं मोक्षं प्रसादान्मम सुव्रताः ।
जन्मान्तरसहस्रेषु युञ्जन् योगी [2]यमाप्नुयात् ॥
तमिहैव परं मोक्षं मरणादधिगच्छति ।
एतत्संक्षेपतो देवि क्षेत्रस्याऽस्य महत्फलम् ॥
अविमुक्तस्य कथितं मया ते गुह्यमुत्तमम् ।

'इहैव' जन्मनीति शेषः ।

तथा—

[3]अविमुक्ते परा सिद्धिरविमुक्ते परा गतिः ।
जप्तं दत्तं हुतं चेष्टं तपस्तप्तं कृतं च यत् ॥
दानमध्ययनं सर्वं यथा भवति चाऽक्षयम् ।
जन्मान्तरसहस्रेण यत्पापं पूर्वसञ्चितम् ॥
अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम् ।
अविमुक्ताग्निना दग्धमग्नौ [4]तूलमिवाऽऽहितम् ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वै वर्णसङ्कराः ।
कृमिम्लेच्छाश्च ये चाऽन्ये सङ्कीर्णाः पापयोनयः ॥
कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये मृगपक्षिणः ।
कालेन निधनं प्राप्ता अविमुक्ते शृणु प्रिये ॥
चन्द्रार्धमौलिनः सर्वे ललाटाक्षा वृषध्वजाः ।
शिवे मम पुरे देवि जायन्ते तत्र मानवाः ॥

1. सर्वतो for सर्वे ते
2. समाप्नुयात्
3. १८१, १६-२३
4. P. जलं for तूलं

अकामो वा सकामो वा अपि तिर्यग्गतोऽपि वा ।
अविमुक्ते त्यजन् प्राणान्मम लोके महीयते ॥
अविमुक्ते यदा गच्छेत्कदाचित्कालपर्ययात् ।
अश्मना[1] चरणौ भित्त्वा तत्रैव निधनं व्रजेत् ॥

तथा[2]—

यानि तीर्थानि श्रूयन्ते त्रिषु लोकेषु विश्रुते ।
अविमुक्तस्य पादे तु नित्यं सन्निहितानि वै ॥

तथा[3]—

आदेहपतनाद्यावत्तत् क्षेत्रं यो न मुञ्चति ।
ब्रह्मचर्यव्रतैः सम्यक् सम्यगिष्टं मखैर्भवेत् ॥

तथा[4]—

यस्तत्र निवसेद्विप्रः संयतात्मा समाहितः ।
त्रैकाल्यमपि भुञ्जानो वायुभक्षः सदा भवेत् ॥
निमेषमात्रमपि यो ह्यविमुक्ते तु भक्तिमान् ।
[ब्रह्मचर्यसमायुक्तः स परं प्राप्नुयात्तपः ॥
तत्र मासं वसेद्धीरो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः[5] ।]
सम्यक् तेन व्रतं चीर्णं दिव्यं पाशुपतं महत् ॥
[6]जपन् मृत्युभयं तीर्त्वा स याति परमां गतिम् ।
नैःश्रेयसीं गतिं पुण्यां तथा योगगतिं भजेत् ॥
न हि [7]योगगतिर्लभ्या जन्मान्तरशतैरपि ।
प्राप्यते क्षेत्रमाहात्म्यात् प्रभावाच्छङ्करस्य च ॥

1. B. अस्मना चरणैर्भित्त्वा
2. १८१, ३१.
3. १८२, ८
4. १८२, १०, २७
5. [ ] supplied by P. only
6. P. and B. जन्ममृत्युभयं for जपन् मृत्युभयं
7. P. योगमतिः for योगगतिः

'नैःश्रेयसी गतिः' विशिष्टदेहप्राप्तिर्मोक्षानुकूला।

ब्रह्महा योऽभिगच्छेत्तु अविमुक्तं कदाचन।
तस्य क्षेत्रस्य माहात्म्याद्ब्रह्महत्त्या निवर्तते॥
[1]आदेहपतनाद्यावत्तत्क्षेत्रं यो न मुञ्चति।
न केवलं ब्रह्महत्त्या प्राकृतश्च निवर्तते॥
[2][प्राप्य विश्वेश्वरं देवं न स भूयो विजायते।]

'प्राकृतः' संसारबन्धः।

अनन्यमानसो भूत्वा योऽविमुक्तं न मुञ्चति।
तस्य देवः सदा तुष्टः सर्वान् कामान् प्रयच्छति॥
द्वारं यत्सांख्ययोगानां स तत्र वसति प्रभुः।
[3]सगुणो हि भवेद्देवो भक्तानामनुकम्पया॥
अविमुक्तं परं क्षेत्रमविमुक्ते परा गतिः।
अविमुक्ते परा सिद्धिरविमुक्ते परं पदम्॥
अविमुक्तं निषेवेत देवर्षिगणसेवितम्।
यदीच्छेन्मानवो धीरो[4] न पुनर्जन्म आत्मनः॥
मेरोः शक्या गुणा वक्तुं द्वीपानां च तथैव च।
समुद्राणां च सर्वेषां नाऽविमुक्ते तु शक्यते॥
अन्तकाले मनुष्याणां छिद्यमानेषु मर्मसु।
वायुना प्रेर्यमाणानां स्मृतिर्नैवोपजायते॥
अविमुक्ते ह्यन्तकाले भक्तानामीश्वरः स्वयम्।
कर्मभिः[5] प्रेर्यमाणानां कर्णजापं प्रयच्छति॥
ईश्वरप्रेरितो याति दुष्प्रापमकृतात्मभिः।
अशाश्वतमिदं ज्ञात्वा मानुष्यं बहुकिल्बिषम्॥

1. B. Omits up to संसारबन्धः
2. [ ] Supplied by P.
3. सगण for सगुण
4. P. धीमान् for धीरः
5. B. Omits all words after प्रेर्यमाणानां to कर्णजापं प्रयच्छति

अविमुक्तं निषेवेत संसारभयमोचनम् ।
भोगमोक्षप्रदं दिव्यं बहुपापविनाशनम् ॥
विघ्नैरालोड्यमानोऽपि योऽविमुक्तं न मुञ्चति ।
स मुञ्चति जरामृत्युं जन्म चैतदशाश्वतम् ॥
अविमुक्तप्रसादात्तु शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।

तथा—

[[1]यदि पापी यदि शवो यदि वा धार्मिको नरः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः अविमुक्तं व्रजेद्यदि ॥

तथा—]

[2]सर्वगुह्योत्तमं स्थानं मम प्रियतमं शुभम् ।
धन्याः प्रविष्टाः सुश्रोणि मम भक्ता द्विजातयः ॥
मद्भक्तिपरमा नित्यं नान्यभक्ताश्च ये नराः ।
अस्मिन्प्राणान्परित्यज्य गच्छन्ति परमां गतिम् ॥
सदा यजति सत्रेण सदा दानं प्रयच्छति ।
सदा तपस्वी भवति अविमुक्ते स्थितो नरः ॥
यो मां [3]प्रयजते नित्यं तस्य तुष्याम्यहं प्रिये ।
सर्वदानानि यो दद्यात्सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥
सर्वतीर्थाभिषेकी च स प्रपद्येत मामिह ।
अविमुक्तं सदा देवि ये व्रजन्ति सुनिश्चिताः ॥
ते तिष्ठन्तीह सुश्रोणि [4]मम भक्तास्त्रिविष्टपे ।
मत्प्रसादात्तु ते देवि दीप्यन्ते शुभलोचने ॥

1. [ ] Omission supplied by P. only
2. १८३, १४—२०.
3. P. पूजयते for प्रयजते
4. P. मद्भक्तास्तु त्रिविष्टपे

दुर्धर्षा दुर्धराश्चैव भवन्ति विगतज्वराः ।

तथा—

[1]अविमुक्ते यजन्ते तु मद्भक्ताः कृतनिश्चयाः ।
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥

[तथा[2]—]

अविमुक्तं गता ये वै महापुण्यकृतो नराः ।
[3]अक्षरा ह्यजराश्चैव अदेयाश्च भवन्ति ते ॥
मत्प्रसादाद्वरारोहे मामेव प्रविशन्ति ते ।
[4]शाकपर्णाशिनो दान्ताः संप्रक्षाला मरीचिपाः ॥
दन्तोलूखलिनश्चैव अश्मकुट्टास्तथा परे ।

'संप्रक्षालाः' सद्यःप्रक्षालकाः श्वस्तनभक्षरहिताः[5] ॥

मासि मासि कुशाग्रेण जलमास्वादयन्ति ये ।
वृक्षमूलनिकेताश्च शिलाशय्यास्तथापरे ॥
आदित्यवपुषः सर्वे जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
एवं [6]बहुविधैरन्यैरन्यत्र चरितव्रताः ॥
त्रैकाल्यमपि भुञ्जाना येऽविमुक्तनिवासिनः ।
तपश्चरन्ति चाऽन्यत्र कलां नाऽर्हन्ति षोडशीम् ॥
येऽविमुक्ते वसन्तीह स्वर्गे च प्रविशन्ति ते ।

1. १८३, २४
2. Supplied by P. and B.
3. B. अक्षया for अक्षराः, १८३, २७
4. १८३, ३१, ३९
5. Two words omitted by P.
6. P. बहुविधैः धर्मैः

मत्समः पुरुषो नास्ति त्वत्समा नास्ति योषिताम्[1] ॥
अविमुक्तसमं क्षेत्रं न भूतं न भविष्यति ।
अविमुक्ते परो योगो ह्यविमुक्ते परा गतिः ॥
अविमुक्ते परो मोक्षः क्षेत्रं नैवाऽस्ति तादृशम् ।
परं गुह्यं प्रवक्ष्यामि तत्त्वेन वरवर्णिनि ॥
अविमुक्ते महाक्षेत्रे यदुक्तं हि मया पुरा ।
जन्मान्तरशतैर्देवि योगोऽयं यदि लभ्यते ॥
मोक्षः शतसहस्रेण जन्मना लभ्यते न वा ।
अविमुक्ते वसेद्देवि[2] मद्भक्तः कृतनिश्चयः ॥
एकेन जन्मना सोऽपि योगं मोक्षं च विन्दति ।

तथा—

क्षेत्रे मूर्तः सदा धर्मस्तस्मिन् सन्निहितः प्रिये ।
चतुर्णामपि वर्णानां गतिस्तु परमा स्मृता ॥

तथा—

[3]स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां [4]चैलकण्ठां पयस्विनीम् ।
वाराणस्यां तु यो दद्यादाकर्णायतलोचने ॥
गां दत्त्वा तु वरारोहे ब्राह्मणे वेदपारगे ।
आसप्तमं कुलं तेन पावितं नात्र संशयः ॥
यो दद्याद्ब्राह्मणे किंचित्तस्मिन् क्षेत्रे वरानने ।
कनकं रजतं वस्त्रमन्नाद्यं बहु विस्तरम् ॥

1. P. योषितः
2. P. वसन् देवि
3. १८३, ६७—७२
4. P. चैलाजिनपयस्विनीम्

अक्षयं चाऽव्ययं चैव [1]स्यात्तत्रस्थं सुलोचने ।
[2]शृणु तत्त्वेन तीर्थस्य विभूतिं [3]व्युष्टिमेव च ॥
तत्र स्नाता[4] महाभागे भवन्ति [5]विरजा जनाः ।
दशानामश्वमेधानां यज्ञानां यत्फलं [6]भवेत् ॥
तदवाप्नोति धर्मात्मा तत्र स्नात्वा वरानने ।
स्वल्पमल्पं च यो दद्याद्ब्राह्मणे वेदपारगे ॥
शुभां गतिमवाप्नोति अग्निवच्चैव दीप्यते ।

तथा—

[7]उपवासं तु यः कृत्वा विप्रान् संतर्पयेन्नरः ।
स सौत्रामणियज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
एकाहारस्तु यस्तिष्ठेन्मासं तत्र वरानने ।
यावज्जीवकृतं पापं मासेनैकेन [8]नश्यति ॥
अग्निप्रवेशं ये कुर्युरविमुक्ते विधानतः ।
प्रविशन्ति सुखं ते मां न पुनर्भाविनो जनाः ॥
कुर्वन्त्यनशनं ये तु मद्भक्ताः कृतनिश्चयाः ।
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥
अर्चयेद्यस्तु मां देवि अविमुक्ते वरानने ।
तस्य धर्मं प्रवक्ष्यामि यावदाप्नोति मानवः ॥
दश सौवर्णिकं पुण्यं योऽविमुक्ते प्रयच्छति ।
अग्निहोत्रफलं धूपे गन्धदानेन तच्छृणु ॥

1. B. स्यात्तस्य शुभलोचने
2. B. शृणु त्वं तीर्थतत्त्वं च विभूतिं पुष्टिमेव च ।
3. P. पुष्टिमेव for व्युष्टिमेव
4. B. and P. स्नात्वा
5. P. निरुजो (रोगरहितः) for विरजा
6. P. लभेत् for भवेत्
7. १८३, ७५—८२, १०१—१०४
8. P. तस्य तत् for नश्यति

भूमिदानेन तत्तुल्यं गोप्रदानफलं स्मृतम् ।
सम्मार्जने पञ्चशतं सहस्रमनुलेपने ॥
मालाशतसहस्रं तु अनन्तं गीतवादनम् ।
ब्रह्महत्त्यापहं तीर्थं क्षेत्रमेतन्मया कृतम् ॥
श्मशानमेतद्भद्रं ते वरं च वरवर्णिनि ।
कालो भूत्वा जगदिदं[1] संहरामि सृजामि च ॥
देवेशि[2] सर्वगुह्यानां स्थानं प्रियतमं मम ।
मद्भक्तास्तत्र गच्छन्ति विष्णुभक्तास्तथैव च ॥
ये भक्ता भास्करे देवि लोकनाथे दिवाकरे ।
अत्रस्थो यस्त्यजेद्देहं मामेव प्रविशेत्तु सः ॥

तथा—

[3]ज्ञाने विहितनिष्ठानां परमानन्दमिच्छताम् ।
या गतिर्विहिता सद्भिः साऽविमुक्ते मृतस्य तु ॥
भवस्य प्रीतिरतुला त्वविमुक्ते ह्यनौपमा ।
असंख्येयं फलं तत्र ह्यक्षया च गतिर्भवेत् ॥
परं गुह्यं समाख्यातं श्मशानमिति संज्ञितम् ।
अविमुक्तं न सेवन्ते वञ्चितास्ते[4] नरा भुवि ॥
अविमुक्ते स्थितैः पुण्यैः पांसुभिर्वायुनेरितैः ।
स्पृष्ट्वा दुष्कृतकर्माणो यास्यन्ति परमां गतिम् ॥
अविमुक्तगुणान् वक्तुं देवदानवमानवैः[5] ।
न [6]शक्यते ह्यमेयत्वात्स्वयं यत्र भवस्थितः ॥

1. P. जगत्सर्वं for जगदिदं
2. P. देवेऽपि
3. १८४, ३—१०
4. B. वनितास्तु
5. P. मानवाः
6. P. न शक्यन्ते

नाऽनाहिताग्निर्नाऽयज्वा नाऽशुचिस्तस्करोऽपि वा ।
अविमुक्ते वसेद्यस्तु स वसेदीश्वरालये ॥
न तत्राऽपुण्यकृत् कश्चित् प्रभावादीश्वरस्य तु ।
अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥
यत्किञ्चिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना ।
अविमुक्ते प्रविष्टस्य तत्सर्वं भस्मसाद्भवेत् ॥

तथा—

[1]दृष्ट्वैतान्दीनकृपणान् पापान् दुष्कृतकारिणः ।
देवोऽनुकम्पया सर्वान्नयत्याशु परां गतिम् ॥
भक्तानुकम्पी भगवांस्तिर्यग्योनिगतानपि ।
भगवांस्तत्र नयति यत्र यान्ति न याज्ञिकाः ॥

तथा—

[2]न सा गतिः कुरुक्षेत्रे गङ्गाद्वारे[3] न पुष्करे ।
या गतिर्विहिता पुंसामविमुक्तनिवासिनाम् ॥
तिर्यग्योनिगताः सत्त्वा येऽविमुक्तकृतालयाः ।
कालेन निधनं प्राप्तास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥
मेरुमन्दरमात्रोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः ।
अविमुक्तं समासाद्य तत्क्षणाद्व्रजति क्षयम् ॥
'श्मशानमि'ति विख्यातमविमुक्तं शिवालयम् ।
तद्गृहं देवदेवस्य तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ॥
तत्र ब्रह्मादयो देवा नारायणपुरोगमाः ।
योगिनश्च तथा साध्या[4] भगवन्तं सनातनम् ॥

1. १८४, १३—१४
2. १८४, १६—२२
3. P. च for न
4. B. सिद्धाः

उपासते शिवं भक्त्या मद्भक्ता मत्परायणाः ।
या गतिर्ज्ञानतपसां या गतिर्यज्ञयाजिनाम् ॥
अविमुक्ते मृतानां तु सा गतिर्विहिता शुभा ।

तथा—

[1]आदित्योपासनं कृत्वा विप्राश्चाऽमरतां गताः ।
अन्येऽपि तत्र ये वर्णा भवभक्ताः समाहिताः ॥
अविमुक्ते विमुक्तास्ते यास्यन्ति परमां गतिम् ।
अष्टौ मासान् विहारस्स्याद्यतीनां संयतात्मनाम् ॥
एकत्र चतुरो मासानर्धं च निवसेत्पुनः ।
अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ॥
न दोषोऽभिभवेत्तत्र दृष्टं शास्त्रे पुरातने ।
मोक्षोऽप्यसंशयस्तत्र पञ्चत्वं तु गतस्य वै ॥
स्त्रियः पतिव्रता याश्च[2] भवभक्ताः समाहिताः ।
अविमुक्ते विमुक्तास्ता यास्यन्ति परमां गतिम् ॥
अन्या याः कामचारिण्यः स्त्रियो भोगपरायणाः ।
कालेन निधनं प्राप्तास्ताश्च यान्ति परां गतिम् ॥
[3]यत्र योगश्च मोक्षश्च प्राप्यते दुर्लभो नरैः ।
अविमुक्तं समासाद्य नान्यद्गच्छेत्तपोवनम् ॥
सर्वात्मना तपः सत्यं प्राणिनां नात्र संशयः ।
अविमुक्ते वसेद्यस्तु मम तुल्यो भवेन्नरः ॥
यतो मया न विमुक्तमविमुक्तं ततः स्मृतम् ।
अविमुक्तं न सेवन्ते मूढा ये तामसा नराः ॥

1. १८४, ३१—४९
2. B. यास्तु
3. B. यो यत्र योगमोक्षश्च

विण्मूत्ररेतसां मध्ये ते वसन्ति पुनः पुनः ।
कामः क्रोधोऽतिलोभश्च दम्भस्तम्भोऽतिमत्सरः[1] ॥
निद्रा तन्द्रा तथाऽऽलस्यं पैशुन्यमिति ते दश ।
अविमुक्ते स्थिता विघ्नाः शक्रेण विहिताः स्वयम् ॥
विनायकोपसर्गैश्च सततं मूर्ध्नि तिष्ठति ।
पुण्यमेतद्भवेत्सर्वं भक्तानामनुकम्पया ॥
परं गुह्यमिति ज्ञात्वा ततः शास्त्रानुदर्शनात् ।
व्याहृतं देवदेवैस्तु मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
मेदसा विप्लुता भूमिरविमुक्ते तु वर्जिता ।
पूता समभवत्[2] सर्वा महादेवेन रक्षिता ॥
संस्कारस्तेन क्रियते भूमेरप्यत्र सूरिभिः ॥

'स्तम्भो' गर्वः । '[3]अतिमत्सरः' अत्यन्ताभ्यसूया । 'पैशुन्यं' अन्यदोषावहम् ? ।

तथा—

[4]तं वै प्राप्य महादेवमीश्वराध्युषितं शुभम् ।
अविमुक्तं कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमुपलक्षयेत् ॥
ऋषिदेवासुरगणै[5]र्जपहोमपरायणैः ।
यतिभिर्मोक्षकामैश्च अविमुक्तं निषेव्यते ॥
नाऽविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं याति किल्बिषी ।
ईश्वरानुगृहीता हि सर्वे यान्ति परां गतिम् ॥

1. P. विमत्सरः
2. B. प्रसन्नवत्
3. P. विमत्सरः
4. १८४, ४७—५०
5. B omits all words of the देवासुरगणैः to यान्ति परां गतिं below

तथा—

[1]भूलोके चाऽन्तरिक्षे च दिवि तीर्थानि यानि च।
अतीत्य वर्तते सर्वाण्यविमुक्तं प्रभावतः॥
ये [2]तु ध्यानं समासाद्य युक्तात्मानः समाहिताः।
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं जपन्ति शतरुद्रियम्॥
अविमुक्ते स्थिता नित्यं कृतार्थास्ते द्विजातयः।

तथा—

[3]हन्यमानोऽपि यो विद्वान् वसेद्विघ्नशतैरपि।
स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति॥
जन्ममृत्युजरायुक्तः परं याति शिवालयम्।
अपुनर्मरणानां या सा गतिर्मोक्षकाङ्क्षिणाम्॥
यां प्राप्य कृतकृत्यः स्यादित्थं[4] मन्यन्ति[5] पण्डिताः।

तथा—

[6]न दानैर्न तपोभिश्च न यज्ञैर्नाऽपि विद्यया।
प्राप्यते गतिरिष्टा हि याऽविमुक्ते तु लभ्यते॥
नानावर्णा विवर्णाश्च चण्डाला ये जुगुप्सिताः।
किल्बिषैः पूर्णदेहाश्च प्रकृष्टैः पातकैस्तथा॥
भेषजं परमं तेषामविमुक्तं विदुर्बुधाः।

1. १८४, ५५—५७
2. B. च for तु
3. १८४, ६३—६५
4. B. इमं
5. P. अमन्यत for मन्यन्ति
6. १८४, ६६—७३

जात्यन्तरसहस्रेषु [1]अविमुक्ते म्रियेत यः ॥
भक्तो विश्वेश्वरे नित्यं[2] न स भूयोऽभिजायते ।
अत्र चेष्टं हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ॥
सर्वमक्षयमेतस्मिन्नविमुक्ते न संशयः ।
कालेनोपरतिं याति भवसायुज्यमक्षयम् ॥
कृत्वा पापसहस्राणि पश्चात्सन्तापमेत्य वै ।
योऽविमुक्तं न विमुञ्चेत्स याति परमां गतिम् ॥
उत्तरं दक्षिणं वाऽपि अयनं न विकल्पयेत् ।
[3]सर्वस्तस्त्र शुभः कालो ह्यविमुक्ते म्रियेत यः ॥
न तत्र कालो मीमांस्यः शुभो वा यदि वाऽशुभः ।
तस्य देवस्य माहात्म्यात् [4]स्थाणोर्वाऽद्भुतकर्मणः ॥
सर्वेषामेव नाथस्य सर्वेषां च विभोः स्वयम् ।

तथा—

[5]न हि योगादृते मोक्षः प्राप्यते भुवि मानवैः ॥
अविमुक्ते तु वसतां योगो मोक्षश्च सिद्ध्यति ।
अनेन जन्मनैवेह प्राप्यते गतिरुत्तमा ॥
एष एव प्रभावोऽस्ति क्षेत्रस्य परमेश्वरि ।
एकेन जन्मना देवि मोक्षं यास्यत्यनुत्तमम् ॥
अविमुक्तेन वसता व्यासेनाऽमिततेजसा ।
नैव लब्धा क्वचिद्भिक्षा भ्राम्यमाणेन यत्नतः ॥

1. B omits all words form अविमुक्ते to अविमुक्ते न संशयः three lines below
2. P. देवे for नित्यं
3. B. सर्वदास्य शुभः कालः अविमुक्ते म्रियते यः
4. P. ज्ञानमत्यद्भुतं महत्
5. P. १८५, १५—२४, ३३—४५

क्षुधाविष्टस्ततः क्रुद्धोऽचिन्तयच्छापमुत्तमम् ।
"[1]मा भूत्त्रिपुरुषी विद्या मा भूत्त्रिपुरुषं धनम् ॥
मा भूत्त्रिपुरुषं राज्यं व्यासो वाराणसीं शपत् ।
अविमुक्तेन वसतां जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥
विघ्नं सृजामि सर्वेषां येन सिद्धिर्न विद्यते" ।
व्यासचि[त्तं] तदा ज्ञात्वा देवदेव उमापतिः ॥
व्यासस्य दर्शनं दत्त्वा कृत्वा वेषन्तु मानुषम् ।
[[2]"एह्येहि भगवन् साधो भिक्षां ग्राहय सत्तम ॥
अस्मद्गृहे कदाचित्त्वं नाऽऽगतोऽसि महामुने" ।
एतच्छ्रुत्वा प्रीतमना भिक्षां ग्रहीतुमुद्यतः ॥]
भिक्षां दत्त्वा तु व्यासाय षड्सामममृतोपमाम् ।
अनास्वादितपूर्वा सा भक्षिता मुनिना ततः ॥
भिक्षां व्यासस्ततो भुक्त्वा चिन्तयन् हृष्टमानसः ।
व्यासः कमलपत्राक्षि इदं वचनमब्रवीत् ॥
देवो देवी नदी गङ्गा मिष्टमन्नं शुभा मतिः ।
वाराणस्यां विशालाक्ष वासः कस्य न रोचते ॥
एवमुक्त्वा ततो व्यासो नगरीमवलोकयन् ।
चिन्तयंश्चापि तां भिक्षां हृदयानन्दकारिणीम् ॥
अपश्यत्पुरतो देवं देवीं च गिरिजां तदा ।
गृहाङ्गणस्थितं व्यासं देवदेवोऽब्रवीदिदम् ॥
"इह क्षेत्रे न वस्तव्यं क्रोधनस्त्वं महामुने" ।
एवं समयमापन्नो देवं व्यासोऽब्रवीद्वचः ॥

व्यास उवाच—

चतुर्दश्यां तथाऽष्टम्यां प्रवेशं दातुमर्हसि ।

1. P omits the line
2. [ ] Omission supplied by P and B

एवमस्त्वित्यनुज्ञाय तत्रैवाऽन्तरधीयत ॥
न तद्गृहं न सा देवी न देवो ज्ञायते क्वचित् ।
एवं त्रैलोक्यविख्यातः पुरा व्यासो महातपाः ॥
ज्ञात्वा क्षेत्रगुणान्सर्वान् स्थितस्तस्यैव पार्श्वतः ।
एवं व्यासं स्थितं ज्ञात्वा क्षेत्रं शंसन्ति पण्डिताः ॥

तथा—

[1]तपांसि यानि पठ्यन्ते व्रतानि नियमाश्च ये ।
सर्वतीर्थाभिषेकं तु सर्वदानफलानि च ॥
सर्वयज्ञेषु यत्पुण्यमविमुक्ते तदाप्नुयात् ।
अतीतं वर्तमानं च ज्ञानादज्ञानतोऽपि वा ॥
सर्वं तस्य च यत्पापं क्षेत्रं दृष्ट्वा विनश्यति ।
शान्तैर्दान्तैस्तपस्तप्तं यत्किंचिद्धर्मसंज्ञितम् ॥
सर्वं चैतदवाप्नोति अविमुक्ते जितेन्द्रियः ।
अविमुक्तं समासाद्य लिङ्गमर्चयते नरः ॥
[2][कल्पकोटिशतैश्चाऽपि नास्ति तस्य पुनर्भवः ।
अमरा ह्यक्रियाश्चैव क्रीडन्ति भवसन्निधौ ॥
क्षेत्रं तीर्थोपनिषदमविमुक्तं न संशयः ।

'तीर्थोपनिषदम्' तीर्थानां रहस्यमेतत् इत्यर्थः ।

अविमुक्ते महादेवमर्चयन्ति स्तुवन्ति वै ।
सर्वपापविमुक्तास्तु ते तिष्ठन्त्यजरामराः ॥
सर्वकामस्य ये यज्ञाः पुनरावर्तकास्स्मृताः ।
अविमुक्ते मृता ये च सर्वे ते ह्यनिवर्तकाः ॥
ग्रहनक्षत्रताराणां कालेन पतनाद्भयम् ।
अविमुक्ते मृतानान्तु पतनं नैव विद्यते ॥]

1. ११५, ५३—६६
2. [ ] supplied by P only

कल्पकोटिसहस्रैस्तु कल्पकोटिशतैरपि ।
न तेषां पुनरावृत्तिर्ये मृताः क्षेत्र उत्तमे ॥
संसारसागरे घोरे भ्रमन्तः कालपर्ययात् ।
अविमुक्तं समासाद्य गच्छन्ति परमां गतिम् ॥
ज्ञात्वा कलियुगे घोरं हाहाभूतमचेतनम् ।
अविमुक्तं न मुञ्चन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि ॥
अविमुक्तं प्रविष्टस्तु यदि गच्छेत्ततः पुनः ।
तदा हसन्ति भूतानि अन्योन्यकरताडनैः ॥
कामक्रोधेन लोभेन ग्रस्ता ये भुवि मानवाः ।
निष्क्रमन्ते नरा देवि दण्डनायकमोहिताः ॥

तथा—

[1]उद्देशमात्रं कथिता अविमुक्तगुणास्तथा[2] ।
समुद्रस्येव रत्नानामविमुक्तस्य विस्तरः ॥

ब्रह्मपुराणे—

ब्रह्मोवाच—

अविमुक्तं च भवतः स्थानं यद्वै पुरातनम् ।
कपालमोचनं तीर्थं तत्र तत्र भविष्यति ॥
अहं च त्वं स्थितस्तत्र विष्णुश्चाऽपि गमिष्यति ।
दर्शनाद्भवतस्तत्र महापातकिनश्च ये ।
तेऽपि भोगं समश्नन्ति विशुद्धा भवने मम ।
वरणा चाऽप्यसिश्चैव द्वे नद्यौ सुरवल्लभे ।
अन्तराले तयोः क्षेत्रं धरण्यां न विशेत् क्वचित् ।

1. १८४, ६१.
2. B. भुवि P. तव for तथा

तीर्थानां प्रथमं तीर्थं क्षेत्राणां प्रथमं तव ।
आदेहपतनाद्ये तु क्षेत्रं सेवन्ति मानवाः ।
ते मृता हंसयानेन दिव्यं यान्त्यकुतोभयाः ।
पञ्चक्रोशप्रमाणं तु क्षेत्रं दत्तं मया तव ।
क्षेत्रमध्ये यदा गङ्गा गमिष्यति सरित्पतिम् ।
तेन सा महती पुण्या पुरी रुद्र भविष्यति ॥
पुण्या चोदङ्मुखी गङ्गा प्राची चैव सरस्वती ।
उदङ्मुखी योजने द्वे गच्छते जाह्नवी नदी ॥
तत्र ते विबुधाः सर्वे मया सह सबान्धवाः ।
तत्रैव वस्तुमेष्यन्ति कपालं तत्र मोचय ॥
तस्मिंस्तीर्थे तु मे गत्वा पिण्डदानेन वै पितॄन् ।
श्राद्धैस्तु प्रीणयिष्यन्ति तेषां लोकोऽक्षयो दिवि ।
वाराणस्यां महातीर्थे नरः स्नात्वा विमुच्यते ॥
[सप्तजन्मकृतात् पापाद्गमनादेव मुच्यते ।][1]
तत्तीर्थं सर्वतीर्थानामुत्तमं परिकीर्तितम् ॥
त्यजन्ति तत्र ये प्राणान् प्राणिनः संयतास्तथा ।
रुद्रवत्ते समासाद्य मोदन्ते भवता सह ।
तत्र चाण्वपि यद्दत्तं दानं रुद्ररतात्मनाम् ।
महाफलं च तत्तेषां कुरुते भावितात्मनाम् ॥
खण्डस्फुटितसंस्कारं तत्र कुर्वन्ति ये नराः ।
ते रुद्रलोकमासाद्य मोदन्ते सुखिनः सदा ।
तत्र पूजा जपो होमः कृतो भवति देहिनाम् ॥
अनन्तफलदाः सर्वे रुद्रभक्तिसमन्वितैः ।
तत्र दीपप्रदानेन ज्ञानचक्षुरतीन्द्रियम् ॥
[प्राप्नोति धूपदानेन स्थानं रुद्रनिषेवितम् ।
सुश्वेतं तरुणं सौम्यं रूपवत्सुरभीयुतम् ॥

1. P only supplies the line [ ]

कल्पकोटिसहस्रैस्तु कल्पकोटिशतैरपि ।
न तेषां पुनरावृत्तिर्ये मृताः क्षेत्र उत्तमे ॥
संसारसागरे घोरे भ्रमन्तः कालपर्ययात् ।
अविमुक्तं समासाद्य गच्छन्ति परमां गतिम् ॥
ज्ञात्वा कलियुगे घोरं हाहाभूतमचेतनम् ।
अविमुक्तं न मुञ्चन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि ॥
अविमुक्तं प्रविष्टस्तु यदि गच्छेत्ततः पुनः ।
तदा हसन्ति भूतानि अन्योन्यकरताडनैः ॥
कामक्रोधेन लोभेन ग्रस्ता ये भुवि मानवाः ।
निष्क्रमन्ते नरा देवि दण्डनायकमोहिताः ॥

तथा—

[1]उद्देशमात्रं कथिता अविमुक्तगुणास्तथा[2] ।
समुद्रस्येव रत्नानामविमुक्तस्य विस्तरः ॥

ब्रह्मपुराणे—

ब्रह्मोवाच—

अविमुक्तं च भवतः स्थानं यद्वै पुरातनम् ।
कपालमोचनं तीर्थं तत्र तत्र भविष्यति ॥
अहं च त्वं स्थितस्तत्र विष्णुश्चाऽपि गमिष्यति ।
दर्शनाद्भवतस्तत्र महापातकिनश्च ये ।
तेऽपि भोगं समश्नन्ति विशुद्धा भवने मम ।
वरणा चाऽप्यसिश्चैव द्वे नद्यौ सुरवल्लभे ।
अन्तराले तयोः क्षेत्रं धरण्यां न विशेत् क्वचित् ।

1. १८४, ६१.
2. B. भुवि　　P. तव for तथा

तीर्थानां प्रथमं तीर्थं क्षेत्राणां प्रथमं तव ।
आदेहपतनाद्ये तु क्षेत्रं सेवन्ति मानवाः ।
ते मृता हंसयानेन दिव्यं यान्त्यकुतोभयाः ।
पञ्चक्रोशप्रमाणं तु क्षेत्रं दत्तं मया तव ।
क्षेत्रमध्ये यदा गङ्गा गमिष्यति सरित्पतिम् ।
तेन सा महती पुण्या पुरी रुद्र भविष्यति ॥
पुण्या चोदङ्मुखी गङ्गा प्राची चैव सरस्वती ।
उदङ्मुखी योजने द्वे गच्छते जाह्नवी नदी ॥
तत्र ते विबुधाः सर्वे मया सह सबान्धवाः ।
तत्रैव वस्तुमेष्यन्ति कपालं तत्र मोचय ॥
तस्मिंस्तीर्थे तु मे गत्वा पिण्डदानेन वै पितॄन् ।
श्राद्धैस्तु प्रीणयिष्यन्ति तेषां लोकोऽक्षयो दिवि ।
वाराणस्यां महातीर्थे नरः स्नात्वा विमुच्यते ॥
[सप्तजन्मकृतात् पापाद्गमनादेव मुच्यते ।][1]
तत्तीर्थं सर्वतीर्थानामुत्तमं परिकीर्तितम् ॥
त्यजन्ति तत्र ये प्राणान् प्राणिनः संयतास्तथा ।
रुद्रवत्ते समासाद्य मोदन्ते भवता सह ।
तत्र चाण्वपि यद्दत्तं दानं रुद्ररतात्मनाम् ।
महाफलं च तत्तेषां कुरुते भावितात्मनाम् ॥
खण्डस्फुटितसंस्कारं तत्र कुर्वन्ति ये नराः ।
ते रुद्रलोकमासाद्य मोदन्ते सुखिनः सदा ।
तत्र पूजा जपो होमः कृतो भवति देहिनाम् ॥
अनन्तफलदाः सर्वे रुद्रभक्तिसमन्वितैः ।
तत्र दीपप्रदानेन ज्ञानचक्षुरतीन्द्रियम् ॥
[प्राप्नोति धूपदानेन स्थानं रुद्रनिषेवितम् ।
सुश्वेतं तरुणं सौम्यं रूपवत्सुरभीयुतम् ॥

1. P only supplies the line [ ]

पश्वांकिचा (?) मोचयति स याति परमां गतिम् ॥][1]
पितृभिः सहितो मोक्षं गच्छत्यत्र न संशयः।
अथ किं बहुनोक्तेन यद्दानं क्रियते नरैः॥
[2]धर्मकामार्थमुद्दिश्य तदनन्तफलं भवेत्।
स्वर्गापवर्गयोर्हेतुस्तद्धि तीर्थतमं भुवि॥
स्नानं जप्यं तथा होमं ह्यनन्तफलसाधनम्।
गत्वा वाराणसीतीर्थे यस्तु चान्द्रायणं चरेत्॥
यस्तत्र पञ्चतां याति मोक्षं याति न संशयः।
वसवः पितरो ज्ञेया रुद्राश्चैव पितामहाः॥
आदित्यास्तु तथा तेषां विहिताः प्रपितामहाः।
त्रिविधपिण्डदानाय विधिरुक्तो मयाऽनघ॥
मनुष्यैः पिण्डदानादि [3]कार्यमत्राऽऽगतैः सदा।
पिण्डदानं च तत्रैव सुपुत्रैः कार्यमादरात्॥
सुपुत्राश्च पितॄणां तु भवन्ति सुखदायकाः।
आदितीर्थं भव मया दर्शनात्तव मुक्तिदम्॥
स्नातस्तु सलिले तत्र मुच्यते [4]भवबन्धनात्।
विमुक्तो ब्रह्महत्त्यायास्तिष्ठ रुद्र यथासुखम्॥
अविमुक्ते मया दत्ते तिष्ठ त्वं भार्यया सह।

लिङ्गपुराणे—

ईश्वर उवाच—

अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि उपायज्ञानसाधनम्।
यानि तीर्थानि चोक्तानि व्योमतन्त्रे पुरा मया॥
तेषामप्यधिकं तीर्थमविमुक्तं महामुने।

1. [ ] supplied only by P
2. B. सर्वधर्मार्थमुद्दिश्य
3. B. कार्यमात्रगतैः for कार्यमत्रागतैः
4. B. जन्मबन्धनात्

सर्वतीर्थानि च मया तस्मिन् स्थाने प्रतिष्ठिताः ॥
न कदाचिन्मया मुक्तं स्थानं च सततं मुने ।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं गुह्याद्गुह्यतरं महत् ॥
स्थानानां चैव सर्वेषामादिभूतं महेश्वरम् ।
यत्र सिद्धिं परां प्राप्ता मुनयो[1] मुनिसत्तम ॥
अनेनैव शरीरेण प्राप्ता निर्वाणमुत्तमम् ।
तत्र चैव तु सम्भूतो ज्ञानं प्राप्नोति[2] मानवः ॥

तथा[3]—

गच्छ वाराणसीं शीघ्रं यत्र देवः सनातनः ।
देवताभिः समस्ताभिस्तत्र देवः पिनाकधृक् ॥
स्तूयते वरदो देवैर्ब्रह्मादिभिरभीक्ष्णशः[4] ।
तत्राऽसिर्वरणा चैव निम्नगे सिद्धसेविते ॥
बहुजन्माप्तपापानां दुष्टानां देहिनां भुवि ।
क्षालनं कुरुते देवि सा नदी यत्र जाह्नवी ॥
[या दृशा सर्वथा स्वर्गे सा नदीनां सरिद्वरा ।
या माता सर्वभूतानां सा गङ्गा यत्र निम्नगा[5] ॥]

'दृशा' दृष्टिः ।

अविमुक्तं परं क्षेत्रं शङ्करस्य सदैव हि ।
तत्र स्थानं प्रसिद्धं च त्रैलोक्ये शूलपाणिनः ॥
निम्नगाभ्यां पुरी सा च नाम्ना वाराणसी मुने ।
कृतस्नानेन देवेन ओङ्कारे संस्थितेन वा ॥

1. B. मुनीनां
2. B. चाप्नोति for प्राप्नोति
3. P supplies तथा
4. B. अभीषणैः
5. B supplies an omission; both U and P omit all words between दृशा and सर्वभूतानाम्

तस्मिन् काले वरो दत्तो देवदेवेन शम्भुना ।

देवदेव उवाच—

ये स्मरिष्यन्ति तत्स्थानमविमुक्तं सदा नराः ।
निर्धूतसर्वपापास्ते भविष्यन्ति गणोपमाः[1] ॥
[2]आगमिष्यन्ति ये द्रष्टुं ये जना योजनेन तु ।
ते ब्रह्महत्त्यां मोक्ष्यन्ति भविष्यन्ति ममाऽनुगाः ॥
विदित्वा भङ्गुरं लोकं येऽस्मिन्वत्स्यन्ति मे पुरे ।
अन्तकालेऽपि वत्स्यन्ति तेषां भवति मोक्षदम् ॥
मोक्षः सुदुर्लभो यस्मात् संसारश्चाऽतिभीषणः ।
अश्मना चरणौ भित्त्वा वाराणस्यां वसेन्नरः ॥
सर्वावस्थोऽपि यो मर्त्यो वाराणस्यां वसेत्सदा ।
स यां गतिमवाप्नोति पुण्यदानैर्न सा गतिः ॥
दुर्लभा तपसा सा च मर्त्यानां मुनिसत्तम ।
तत्र विप्र व्रज शीघ्रं मनस्स्थैर्यं यदीच्छसि ॥
मनसः स्थैर्यहेतुत्वं शृणुष्व गदतो मम ।
दक्षिणं चोत्तरं चैव तस्मिन् स्थाने स्थितं सदा ॥
विषुवं चैव मध्यस्थं देवानामपि दुर्लभम् ।
कलौ युगे तु मर्त्यानां स्थानं मोक्षावहेतुकम् ॥
भक्तिमाराधनेनैव स्नानपूजनतर्पणैः ।
चातुर्वर्ण्यविभागस्य शरीरं वैश्वरं पदम् ॥
पिङ्गला नाम या नाडी आग्नेयी सा प्रकीर्तिता ।
शुष्का सरिच्च सा ज्ञेया लोलार्को यत्र तिष्ठति ॥
इडानाम्नी च या नाडी सा सौम्या सम्प्रकीर्तिता ।
वरणा नाम सा ज्ञेया केशवो यत्र संस्थितः ॥

1. B. गणोत्तमाः
2. P. आगमिष्यति तद्द्रष्टुं

[1]आभ्यां मध्ये तु या नाडी सुषुम्ना च प्रकीर्तिता।
मत्स्योदरी च सा ज्ञेया विषुवं[2] तत्प्रकीर्तितम् ॥

तथा—

श्रुत्वा कलियुगं घोरमल्पायुषमधार्मिकम् ।
सिद्धक्षेत्रं न सेवन्ते जायन्ते च म्रियन्ति च ॥
लिङ्गरूपधरास्तीर्थे हगि[3]चण्डेश्वरादयः ।
अविमुक्ते स्थिताः सर्वे शुद्ध्यन्ते पापकर्मिणः ॥

तथा—

अविमुक्तं परं क्षेत्रमविमुक्ते परा गतिः ।
अविमुक्ते परा सिद्धिरविमुक्ते परं पदम् ॥
अन्तकाले मनुष्याणां भिद्यमानेषु मर्मसु ।
वायुना प्रेर्यमाणानां स्मृतिर्नैवोपजायते ॥
येऽविमुक्ते स्थिता रुद्रा भक्तानां प्रीतिदायकाः ।
कर्णजापं प्रयच्छन्ति हगि[4]चण्डेश्वरादयः ॥

तथा—

अविमुक्तं महत्क्षेत्रं पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् ।
सर्वपापक्षयकरं साक्षाच्छिवपुरं महत् ॥
श्मशानं परमं विद्धि क्षेत्राणां परमं तथा ।
पाप्मानमुत्सृजत्याशु प्रविष्टस्तत्र वै पुमान् ॥

1. P. आसां for आभ्यां
2. P. विष्णुवं
3. P. प्रमि (?) or इमि for हगि ; B. इमि
4. B. इमि

तथा—

वाराणस्यां तु यः कश्चित् प्रविष्टो ब्रह्मघातकः ।
तिष्ठते क्षेत्रबाह्ये तु [1]निर्गते गृह्यते पुनः ॥

'तिष्ठते' ब्रह्महत्त्येति शेषः ।

तथा—

लिङ्गरूपधरा मूर्ताः सप्तकोट्यस्तु सर्वतः ।
अविमुक्ते स्थिता रुद्रा भक्तानां सिद्धिदायकाः ॥

स्कन्दपुराणे—

तामुवाच सुरश्रेष्ठस्तदा देवीं गिरीन्द्रजाम् ।
मदीयं व्रतमास्थाय भक्तिमद्भिर्द्विजोत्तमैः ॥
यैर्यैर्योग इहाऽभ्यस्त[2]स्तेषामेकेन जन्मना ।
क्षेत्रस्याऽस्य प्रभावेण भक्त्या च मम भावतः ॥
अनुग्रहो मया ह्येवं क्रियते मुक्तिदः सदा ।
तस्मादिदं महत्क्षेत्रं ब्रह्माद्यैः सेव्यते मम ॥
श्रुतिमद्भिश्च विप्रेन्द्रैः संसिद्धैश्च तपस्विभिः ।
अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पक्षयोरुभयोरपि ॥
शशिभानूपरागेषु कार्त्तिक्यां च विशेषतः ।
सर्वपर्वसु पुण्येषु विषुवेष्वयनेषु च ॥
पृथिव्याः सर्वतीर्थानि वाराणस्यां तु जाह्नवी ।
उत्तरप्रवहां पुण्यां मम मौलिविनिर्गताम् ॥
पितुस्ते गिरिराजस्य शुभां हिमवतः सुताम् ।
भजन्ते सर्वतोऽभ्येत्य तां शृणुष्व वरानने ॥
[illegible] कुरुक्षेत्रं सार्द्धं तीर्थशतैस्तथा ।

1. P. निर्गतं
2. P. इहा सत (?)

नैमिशं पुष्करं चैव प्रयागं सपृथूदकम् ॥
सन्ध्या सप्तऋचं चैव सर्वा नद्यः सरांसि च ।
समुद्राः सप्त चैवाऽत्र देवतीर्थानि कृत्स्नशः ॥
भागीरथीं समेष्यन्ति सर्वपर्वसु काशिगाम् ।
अविमुक्तेश्वरं मां च काशिस्थमचलात्मजे ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च[1] ।
प्रविशन्ति सदाऽभ्येत्य पुण्येऽस्मिन्सर्वपर्वसु ॥
केदारे चैव यल्लिङ्गं यच्च लिङ्गं महालये ।
मध्यमेश्वरसंज्ञं च तथा पशुपतीश्वरम् ॥
शङ्कुकर्णेश्वरं चैव गोकर्णौ च तथा शुभौ ।
[2]द्रुमिचण्डेश्वरं चैव भद्रेश्वरमथैव च ॥
स्थानेश्वरमथैकाम्रं [3]कामेश्वरमजेश्वरम् ।
भैरवेश्वरमीशानं तथा कायावरोहणे ॥
यानि चान्यानि पुण्यानि स्थानानि मम भूतले ।
तानि सर्वाण्यनेकानि काशीपुर्यां विशन्ति माम् ॥
सर्वपर्वसु पुण्येषु गुह्यं चैतदुदाहृतम् ।
तेनेह लभ्यते जन्तोर्विपन्नस्याऽमृतं पदम् ॥
स्नातस्य चैव गङ्गायां दृष्टेन च मया शुभे ।
सर्वयज्ञफलैस्तुल्यमिष्टैः शतसहस्रशः ॥
सद्य एवमवाप्नोति किं ततः परमुत्तमम् ।
सर्वायतनमुख्यानां दिवि भूमौ गिरिष्वपि ॥
नाऽतः परतरं देवि बुद्ध्यस्वाऽस्तीति कृत्स्नशः ।

1. P. तु for च
2. B. P. द्रुमि (?) or द्रुगि
3. B. P. कालेश्वरं for कामेश्वरं

ब्रह्मार्कवैश्वानरशक्रचन्द्रै-
जलेन्द्रवित्ताधिपवायुभिश्च ।
गन्धर्वयक्षोरगसिद्धसङ्घैः
सार्धं सदा सेवितमेतदग्र्यम् ॥

स्थानं ममेदं हिमशैलपुत्रि
गुह्यं सदा क्षेत्रमिदं सुपुण्यम् ।
विमोक्षसिद्धिं च फलं हि तत्त्वं
[1]सिद्धाः प्रबुद्धा मुनयो वदन्ति ॥

क्षेत्रेऽस्मिन्निह सन्ति ये सुकृतिनो भक्ताः सदा मानवाः[2]
पश्यन्तो द्व्यमादरेण शुचयः सन्तः सदा मत्पराः ।
ते मर्त्या भयदुःखपापरहिताः[3] संशुद्धकर्मक्रियाः
भित्त्वा[4] सम्भवबन्धजालगहनं विन्दन्ति मोक्षं परम् ॥
एवमेतत् सुविस्तीर्णं नानावनलताकुलम् ।
जाह्नव्याऽलङ्कृतं पुण्यं क्षेत्रं प्रियतमं मम ॥
भागीरथीमिहाऽऽसाद्य वाराणस्यां ममाऽऽस्पदे[5] ।
अश्वमेधशतं प्राप्य ब्रह्मलोकं च विन्दति ॥
नाऽतः पुण्यतरं देवि नाऽतो गुह्यतमं क्वचित् ।
नाऽतः शुभतरं किंचिन्नाऽतः परतरं मम ॥

क्षेत्रं ममेदं सुरसिद्धजुष्टं
सम्प्राप्य मर्त्यः सुकृतप्रभावात् ।
ख्यातो भवेत्सर्वसुरासुराणां
मृतश्च यायात्परमं पदं च ॥

1. B. सिद्धाश्च बद्धा
2. P. मां नराः B. मामकाः
3. B. पाशरहिताः for पापरहिताः
4. P. कृत्वा
5. B. इहाऽऽददे

तथा—

ब्रह्मघ्नगोघ्नगुरुतल्पगभिन्नवृत्ति[1]-
न्यासापहारिकुहकादिनिषिद्धवृत्तिः ।
संसारभूतदृढपाशविमुक्तदेहो
वाराणसीं भवपुरीं समुपैति लोकः ॥

ब्रह्मपुराणे—

वरणा चाऽप्यसिश्चैव द्वे नद्यौ सुरवल्लभे ।
अन्तराले तयोः क्षेत्रं धरण्यां न विशेत् क्वचित् ॥

मत्स्यपुराणे—

[2]द्वियोजनमथाऽर्द्धं च तत्क्षेत्रं पश्चिमे स्मृतम् ।
अर्धयोजनविस्तीर्णं दक्षिणेऽन्तरतः स्मृतम् ॥
वरणा च नदी यावद्यावच्छुष्कनदी भवेत् ।
एष क्षेत्रस्य विस्तारः प्रोक्तो देवेन धीमता ॥

तथा—

[3]द्वियोजनं तु तत्क्षेत्रं पूर्वपश्चिमतः स्मृतम् ।
अर्धयोजनविस्तीर्णं दक्षिणेऽन्तरतः स्थितम् ॥
वरणा च नदी यावद्यावच्छुष्कनदी तथा ।
भीष्मचण्डीकमारभ्य पर्वतेश्वरमन्तिके ॥

ब्रह्मपुराणे—

पञ्चक्रोशप्रमाणं तु क्षेत्रं दत्तं मया तव ।

1. P. मित्रवृत्ति for भिन्नवृत्ति
2. १८४, ५०—५२
3. १८३, ६१—६२

[1]यत्र चोदङ्मुखी गङ्गा प्राची वाऽपि सरस्वती ॥
उदङ्मुखी[2] योजने द्वे गच्छते जाह्नवी नदी ।

स्कन्दपुराणे—

चतुःक्रोशं चतुर्दिक्षु क्षेत्रमेतत् प्रकीर्तितम् ।
योजनं विद्धि चार्वङ्गि मृत्युकालेऽमृतप्रदम् ॥

लिङ्गपुराणे—

कृत्तिवाससमारभ्य क्रोशं क्रोशं चतुर्दिशम् ।
योजनं तत्र तत्क्षेत्रं गणै रुद्रैश्च संवृतम् ॥
तस्य मध्ये यदा लिङ्गं भूमिं भित्त्वा समुत्थितम् ।
मध्यमेश्वरनामाख्यं ख्यातं सर्वसुरासुरैः ॥
अस्मादारभ्य लिङ्गात्तु क्रोशं क्रोशं चतुर्ष्वपि ।
योजनं विद्धि तत्क्षेत्रं मृत्युकालेऽमृतप्रदम् ॥
एवं क्षेत्रस्य सन्न्यासः पुराणे परिकीर्तितः ।
अस्मात्तु परतो देवि विहारो नैव विद्यते ॥

तथा लिङ्गपुराणे—

देव्युवाच—

वाराणस्यां तु किं गुह्यं स्थानं किं च तव प्रिये ।
किं रहस्यं च लिङ्गानां के ह्रदास्तत्र विश्रुताः ॥
के कूपाः कानि कुण्डानि लिङ्गानां स्थापकाश्च के ।
कस्मिन् स्थाने कृतं कर्म ज्ञाननिष्ठं प्रजायते ॥

1. P. पुण्या for यत्र
2. B omits all words after उदङ्मुखी up to मृत्युकाले below

[1]एतदाचक्ष्व मे सर्वं यद्यनुग्रहभागहम् ।

देवदेव उवाच—

रुचिरं स्थानमासाद्य अविमुक्तं तु मे[2] गृहम् ।
न कदाचिन्मया मुक्तमविमुक्तं ततः स्मृतम् ॥
अनेनैव प्रकारेण अविमुक्तं तु कथ्यते ॥
अविशत्तेन पापं तु कथ्यते वेदवादिभिः ॥
तेन पापेन तत् क्षेत्रं वर्जितं वरवर्णिनि ।
सिद्धाः पाशुपताः श्रेष्ठास्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥
उपासते च मां नित्यं तस्मिन् स्थाने स्थितास्सदा ।
पूर्वोत्तरे दिग्विभागे तस्मिन् क्षेत्रे तु सुन्दरि ॥
सुरासुरैः स्तुतश्चाऽहं तत्र स्थाने यशस्विनि[3] ।
[4]दिव्यं वर्षसहस्रं तु स्तुतोऽहं विविधैः स्तवैः ॥
उत्पन्नं मम लिङ्गं तु भित्त्वा भूमिं यशस्विनि ।
तेषामनुग्रहार्थाय लोकानां भक्तिभावतः[5] ॥
वाराणस्यां महादेवि तत्र स्थाने स्थितो ह्यहम् ।
तं दृष्ट्वा मनुजो देवि पशुपाशैर्विमुच्यते[6] ॥
कूपस्तत्रैव संलग्नो महादेवस्य चैव हि[7] ।
तत्रोपस्पर्शनाद्देवि लभेद्वागीश्वरीं गतिम् ॥
तत्र वाराणसी देवी स्थिता विग्रहरूपिणी ।

1. B omits this half-verse
2. B. ते
3. P. सुदुर्भितम् for यशस्विनि
4. B omits this line and the next
5. P. भावितः
6. B. प्रमुच्यते
7. B. P. चोत्तरे

मानवानां हितार्थाय स्थिता कूपस्य[1] पश्चिमे ॥
वाराणसीं तु यो दृष्ट्वा भक्त्या चैव नमस्यति ।
तस्य तुष्टा च सा देवी वसतिं च प्रयच्छति ॥
महादेवस्य पूर्वेण [2]गोप्रेक्षमिति विश्रुतम् ।
तेन दृष्टेन सुश्रोणि पूर्वोक्तं फलमाप्नुयात् ॥

'पशुपाशैः' संसारबन्धैः । 'उपस्पर्शनात्' स्नानात् । 'वागीश्वरीगतिः' [3]सारस्वतलोकप्राप्तिः । 'पूर्वोक्तं फलम्' पशुपाशच्छेदलक्षणम् ।

स्कन्दपुराणे—

गोप्रेक्षेश्वरमाहात्म्यं[4] दृष्ट्वाऽभ्यर्च्य च मानवः ।
न दुर्गतिमवाप्नोति कल्मषैश्च विमुच्यते ॥

लिङ्गपुराणे—

ईश्वर उवाच—

गोप्रेक्षस्योत्तरेणाऽथ अनसूयाख्यलिङ्गकम् ।
तं दृष्ट्वा मानवो देवि गतिं च लभते पराम् ॥
पश्चान्मुखं च तल्लिङ्गमनसूयाप्रतिष्ठितम् ।
अनसूयेश्वरस्याऽग्रे गणेश्वरमिति स्मृतम् ॥
तेन दृष्टेन लभते गणेशस्य सलोकताम्[5] ।

1. P. देवस्य for कूपस्य
2. B. गोक्षेत्रं for गोप्रेक्षम्
3. B. क्षात्त्ररतमलोकप्राप्तिः
4. B. आगत्य for माहात्म्यं B. आसाद्य
5. P supplies words in brackets. Udaipur Ms. reads पावकीव गणेशताम् and B यावत्कालं गणेशताम्

गणेश्वरात् पश्चिमेन हिरण्यकशिपुः पुरा ॥

स्थापयामास मे लिङ्गं [1]कूपस्यैव समीपतः ।
तस्यैव पश्चिमे देवि लिङ्गं सिद्धेश्वरं स्मृतम् ॥

दर्शनादेव मे लिङ्गं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।
अन्यदायतनं भद्रे शृणुष्व गदतो मम ॥
वृषभेश्वरनामानं लिङ्गं तत्रैव तिष्ठति ।
पूर्वामुखं [2]महेशानि गोप्रेक्षस्य तु नैर्ऋते ॥
तेन दृष्टेन सुश्रोणि अभीष्टं फलमाप्नुयात् ।

तथा—

गोप्रेक्षस्य दक्षिणतः स्थापितं लिङ्गमुत्तमम् ।
दधीचेश्वरनामानं सर्वकामफलप्रदम् ॥
दधीचेश्वरसामीप्ये दक्षिणे वरवर्णिनि ।
अत्रिणा स्थापितं लिङ्गं दैवमार्तिहरं शुभम् ॥
[3]अत्रीश्वराद्दक्षिणतः सूर्यखण्डमुखेऽपि च ।
मधुकैटभाभ्यां सुश्रोणि लिङ्गसंस्थापनं कृतम् ॥
तत्र पश्चान्मुखो देवि विसमन्धाः[4] ? प्रपद्यते ।
पूर्वामुखं कैटभस्य लिङ्गं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥
गोप्रेक्षकस्य पूर्वेण लिङ्गं वै बालकेश्वरम् ।
बालकेश्वरसामीप्ये विज्वरेश्वरसंज्ञितम् ॥

1. B omits all words up to सर्वसिद्धिप्रदायकम् two lines below
2. P. श्रुतं भद्रे for महेशानि
3. B omits two lines from here
4. B and P समधोः

तेन दृष्टेन सुश्रोणि [1]ज्वरो नश्यति तत्क्षणात् ।
[2]विज्वरेश्वरपूर्वेण देवेश्वरमिति श्रुतम् ॥
[3]ईशानाभिमुखं लिङ्गं कोणे तस्य मुखानि वै ।
तेन दृष्टेन सुश्रोणि चतुर्वेदो भवेद्द्विजः[4] ॥
[5]वेदेश्वरस्योत्तरतः स्वयं तिष्ठति केशवः ।
[6]क्षेत्रस्य कारणं चाऽस्य क्षेत्रज्ञ इति चोच्यते ॥
तेन दृष्टेन सुश्रोणि सर्वं दृष्टं चराचरम् ।
तत्समीपे तु सुश्रोणि लिङ्गं मे सङ्गमेश्वरम् ॥
तेन दृष्टेन सुश्रोणि शिष्टैः सह समागमः ।

स्कन्दपुराणे—

नदी वाराणसी चेयं पुण्या पापप्रमोचनी ।
क्षेत्रमेतदलङ्कृत्य जाह्नव्या सह सङ्गता ॥
[7]स्थापितं सङ्गमे चास्मिन् ब्रह्मणा लिङ्गमुत्तमम् ।
सङ्गमेश्वरनामानं ख्यातं जयति दृश्यताम् ॥
सङ्गमे देवनद्याश्च यः स्नात्वा मनुजः शुचिः ।
अर्चयेत् सङ्गमेशं तु तस्य जन्मभयं कुतः ॥

लिङ्गपुराणे—

1. P. सर्वं दृष्टं चराचरम्
2. P substitutes केशवस्य पूर्वेण विश्रुतं सङ्गमेश्वरम्, and the line is given after तेन च दृष्टेन below
3. P omits this line
4. P has ज्वरो नश्यति तत्क्षणात् for the second quarter
5. P omits the line
6. P omits the line
7. B omits two lines from here

सङ्गमेशस्य पूर्वेण लिङ्गं चैव चतुर्मुखम् ।
ब्रह्मणा स्थापितं भद्रे प्रयागमिति कीर्त्यते ॥

तेन दृष्टेन लभते ब्रह्मणः पदमुत्तमम् ।
तत्र सा शाङ्करी देवी [1]ब्रह्मवृक्षेऽवतिष्ठते ॥
शान्तिं करोति सर्वेषां ये च तीर्थनिवासिनः ।
अतः परं तु संवेद्यं गङ्गावरणसङ्गमम् ॥

श्रवणद्वादशीयोगो बुधवारे यदा भवेत् ।
तदा तस्मिन्नरः स्नात्वा सन्निहत्या फलं लभेत् ॥
श्राद्धं कृत्वा तु यस्तत्र तस्मिन् काले यशस्विनि ।
तारयित्वा पितॄन् सर्वान् विष्णुलोकं स गच्छति ॥

मत्स्यपुराणे—

[2]वाराणसीजाह्नवीभ्यां सङ्गमे लोकविश्रुते ।
दत्त्वाऽन्नं च विधानेन स भूयो नाऽभिजायते ॥

लिङ्गपुराणे—

वरणायास्तटे पूर्वे कुम्भीश्वरमिति स्मृतम् ।
कुम्भीश्वरात्तु पूर्वेण कालेश्वरमिति स्मृतम् ॥
कालेश्वरस्योत्तरतो महातीर्थं वरानने ।
कपिलाह्रदनामानं ख्यातं सर्वसुरासुरैः ॥
तस्मिन् ह्रदे तु यः स्नानं कुर्याद्भक्तिपरायणः ।
वृषध्वजं च वै दृष्ट्वा राजसूयफलं लभेत् ॥
नरकस्थास्ततो देवि पितरः सपितामहाः ।

1. B. बिल्ववृक्षे for ब्रह्मवृक्षे
2. १८३, ७३.

पितृलोकं प्राप्नुवन्ति तस्मिन् श्राद्धे कृते तु वै[1] ॥
गयायां चाऽष्टगुणितं पुण्यं प्रोक्तं महर्षिभिः ।
तस्मिन् श्राद्धे कृते भद्रे पितॄणामनृणो भवेत् ॥

स्कन्दपुराणे—

कपिलाह्रदतीर्थेऽस्मिन् स्नात्वा संयतमानसः ।
वृषध्वजमिमं दृष्ट्वा सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥

लिङ्गपुराणे—

पश्चिमे तु दिशाभागे महादेवस्य भामिनि ।
स्कन्देन स्थापितं लिङ्गं मम भक्त्या सुरेश्वरि ॥
तेन दृष्टेन गच्छन्ति स्कन्दस्यैव सलोकताम् ।
तत्र शाखैर्विशाखैश्च नैगमीयैश्च सुन्दरि ॥
स्थापितानि च लिङ्गानि गणैः सर्वैर्बहूनि च[2] ।

'शाखा-विशाख-नैगमीयाः' गणविशेषाः ।

स्कन्देश्वरस्योत्तरतो बलभद्रप्रतिष्ठितम् ।
तेन दृष्टेन देवेशि अनन्तफलमाप्नुयात् ॥
स्कन्देश्वराद्दक्षिणतो महालिङ्गं प्रतिष्ठितम् ।
पश्चिमाभिमुखं लिङ्गं स्थापितं नन्दिना पुरा ॥
तं दृष्ट्वा मनुजो देवि [3]नन्दिलोकमवाप्नुयात् ।
नन्दीश्वरात् पश्चिमतो लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ॥
स्वर्लीनसदृशं भद्रे नन्दिपित्रा प्रतिष्ठितत् ।
शिलाक्षेश्वरनामानं सुरसङ्घैः प्रपूजितम् ॥

1. B. भुवि
2. P. महात्मभिः for बहूनि च
3. P. नान्दीशं for नन्दि

अन्यत्तत्र तु विख्यातं हिरण्याक्षेश्वरं विभुम् ।
हिरण्याक्षेण दैत्येन स्थापितं मम भक्तितः ॥
हिरण्याख्यस्य सामीप्ये अन्यैर्देवैः सहस्रशः ।
स्थापितानि च लिङ्गानि भक्त्या चैव फलार्थिभिः ॥
अन्यद्वै देवदेवस्य स्थितं पश्चान्मुखं स्मृतम्[1] ।
तत्र स्थाने वरारोहे हिरण्याक्षस्य दक्षिणे ॥
तेषां पश्चिमदिग्भागे अट्टहासं स्थितं शुभम् ।
मुखं लिङ्गं तु तद्देवि पश्चिमाभिमुखं स्थितम् ॥
प्रसन्नवदने देवि सर्वपातकनाशकम् ।
तं दृष्ट्वा मानवो देवि ऐशानं लोकमाप्नुयात् ॥
अट्टहाससमीपेन पश्चिमेन यशस्विनि ।
[2]मित्रावरुणनामानौ पूर्वद्वारे व्यवस्थितौ ॥
मित्रावरुणलोकस्तु तयोः सन्दर्शनाद्भवेत् ।
अन्यत्तत्रैव विख्यातं वसिष्ठेशमिति स्थितम्[3] ॥
स्थापितं तत्र तल्लिङ्गं याज्ञवल्क्येन वै पुरा ।
चतुर्मुखं च तल्लिङ्गं सर्वपापक्षयकरम् ।
अन्यत्तत्रैव संलग्नं मैत्रेय्या स्थापितं शुभम् ॥

1. P. श्रुतम्
2. Folio 11 in the Bhonsle Ms. which should begins here is lost
3. P. स्मृतम्
P adds here :—
पूर्वामुखं स्थितं लिङ्गं अट्टहासस्य नैर्ऋते ।
तेन दृष्टेन लभते गतिमिष्टां च शाश्वतीम् ॥
तस्यै देवसमीपस्थं मुखलिङ्गं च तिष्ठति ।
भक्त्या प्रतिष्ठितं साध्व्या अरुन्धत्या शुभार्थदम् ॥
तस्य पश्चिमदिग्भागे नाम्ना कृष्णेश्वरं स्मृतम् ।

तेन दृष्टेन लभते परं ज्ञानं सुदुर्लभम् ।
याज्ञवल्क्येश्वरस्याऽपि पश्चिमे पश्चिमाननम् ॥
प्रह्लादेश्वरनामानमद्वैतफलदायकम् ।
प्रह्लादेश्वरात् पुरतः स्वयंलीनं तु तिष्ठति ॥
[1]स्वर्लीनेश्वरनामानं सुमहाफलदायकम् ।
ज्ञानविज्ञाननिष्ठानां परमानन्दमिच्छताम् ॥
या गतिर्विहिता तेषां स्वर्लीने तु मृतस्य च ।
स्वर्लीनात् पुरतो लिङ्गं स्थितं पूर्वमुखं शुभम् ॥
वैरोचनेश्वरं नाम स्थापितं दैत्यसूनुना ।
तस्य चैवोत्तरे देवि लिङ्गं पश्चान्मुखं स्मृतम् ॥
बलिना स्थापितं तत्तु शिवालोकपरायणम् ।
अन्यचैतत् स्थिरं लिङ्गं बाणेश्वर[2] इति स्थितम् ॥
राक्षसी तु महाभीमा[3] नाम्ना शालकटंकटा ।
तया च स्थापितं भद्रे तस्य चोत्तरतः शुभम् ॥
अन्यदायतनं पुण्यं तस्मिन्स्थाने यशस्विनि ।
हिरण्यगर्भं विख्यातं पुण्यं तस्याऽपि दर्शनम् ॥
मोक्षेश्वरं तु तत्रैव स्वर्गेश्वरमतः परम् ।
एतौ दृष्ट्वा सुरेशानि स्वर्गं मोक्षं च विन्दति ॥
वासुकीश्वरनामानं तयोश्चोत्तरतः शुभम् ।
चतुर्मुखं तु तल्लिङ्गं सर्वकामफलप्रदम् ॥
तस्यैव पूर्वखण्डे तु वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ।
तत्र स्नातो वरारोहे रोगैर्नैवाऽभिभूयते ॥

1. P omits three lines below
2. P. बालेश्वर
3. P महाभागा

तस्यैव च समीपे तु चन्द्रेण स्थापितं शुभम् ।
चन्द्रेश्वरस्य पूर्वेण लिङ्गं विद्येश्वरं शुभम् ॥
लभेद्वैद्याधरं लोकं तस्य लिङ्गस्य दर्शनात् ।
॥ इति लिङ्गपुराणे तृतीयोऽध्यायः ॥

[तथा—]

देव्युवाच—

कथं वीरेश्वरो देव एतदिच्छामि वेदितुम् ।
कथयस्व प्रसादेन देवदेव महेश्वर ॥

ईश्वर उवाच—

इह आसीत्पुरा राजा नियुक्तिर्नाम विश्रुतः ।
तस्य भार्या महादेवि अरजा नाम विश्रुता ॥
एकः पुत्रस्तया जातः कालेन बहुना तदा ।
पादे द्वितीये सम्भूते मूलनक्षत्रसंज्ञके ॥
मन्त्रिभिश्च तदा देवि उक्ता तत्रेशभामिनी ।
जातोऽयं दारको देवि पापनक्षत्रसंभवः ॥
तस्मात्त्याज्यस्तु बालोऽयं राज्ञा चैव हितार्थिना ।
एवमुक्ता तु सा देवि मन्त्रिभिर्हितकाम्यया ॥
ध्यात्वा चाऽधोमुखी दीना प्रतिपेदे महेश्वरीम् ।
प्रोवाचेदं तदा धात्रीं बालं गृह्णीष्व मा चिरम् ॥
स्वर्लीनस्योत्तरे पार्श्वे मातृभ्यश्च समर्पितम् ।
'रक्षतामिति बालोऽयं मम पुत्र' इति ब्रवीत् ॥
राज्ञ्यास्तु वचनं सर्वं कृतं धातृकया तदा ।
मातॄणां हि तदा बालं निक्षेप्तुमुपचक्रमे ॥
कदाचित्कालपर्याये मातृभिः परिचिन्तितम् ।
अस्माकं पुत्रतां प्राप्त एष बालो न संशयः ॥

अस्माभिर्गन्तुमारब्धं खेचरीचक्रमुत्तमम् ।
ब्रह्माणी चाऽब्रवीद्देवि योगपीठं तु नीयताम् ॥
योगपीठेन दृष्टेन बालो राज्यक्षमो भवेत् ।
सर्वाभिर्मातृभिश्चाऽथ तद्वाक्यमभिनन्दितम् ॥
नीतो विद्याधरं लोकं योगपीठं च दर्शितम् ।
आश्वासितो मातृगणैः स्पृष्टः[1] तत्र स बालकः ।
'कथ्यतां पूर्ववृत्तान्तः पुत्र बालकुमारक ॥
कस्य त्वं पूर्णचन्द्राभ कथं प्राप्तोऽसि नो गृहम्? ॥'
एवमुक्तस्तदा बालो न किंचित्प्रत्यभाषत ।

पञ्चमुद्रोवाच—

यथा राज्यक्षमो बालस्तथा त्वं कर्तुमर्हसि ।
एवं श्रुत्वा तु तत्सर्वा मातरोऽभिमुखाऽभवन् ॥
एवं भविष्यतीत्युक्त्वा तुष्टो वै खेचरीगणः ।
'गच्छ पुत्र स्वयं[2] राज्यं पालयस्व यथासुखम् ॥
बालेन प्रार्थिताः सर्वाः प्रजाकामेन सुन्दरि ॥
यदाऽहं भविता चोर्व्यां सर्वलोकेषु पार्थिवः ।
अवतारस्तदा कार्यो मद्भक्त्या परया तदा ।
एवं वै प्रार्थिताः सर्वा मातरो लोकमातरः ॥
अवतेरुर्यथायोगं कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।
पञ्चमुद्रा तु बालं तमनयन्नगरं पुनः ॥
आगत्य च यथायोगमर्धरात्रे व्यवस्थितम् ।
अवतेरुस्तदा हृष्टाः पञ्चमुद्रा विमातरः ॥
बालेन पूजिताः सर्वाः प्रतिष्ठाप्य यथाविधि ।
पूजां गृहीत्वा बालस्य आकाशं तु पुनर्गताः ॥

1. P. दृष्टः
2. P. स्वकं

अद्याऽपि दृश्यते व्योम्नि मातॄणां गणमण्डलम् ।
निरीक्ष्यते पुण्यकर्मा उत्तराभिमुखं स्थितम् ॥
यदेतद्दृश्यते व्योम्नि मातॄणां तु समीपतः ।
आकाशलिङ्गमित्युक्तमयं स्वर्लीन उच्यते ॥
यथाऽऽकाशे तथा भूमौ एवं सर्वत्र दृश्यते ।
एवमालोक्य तं सर्वं गमने मातृमण्डलम् ॥
मातॄणां तु प्रभावेण नरो भवति सिद्धिभाक् ।
ततः प्रभृति देवेशि अस्मिन् क्षेत्रे व्यवस्थिता ॥
विपद्धियाऽऽगता यस्माद्विकटा प्रोच्यते बुधैः ।
बालो वीरत्वमापन्नो मत्प्रसादाद्यशस्विनि ॥
बालेन चाऽप्यहं देवि अस्मिन् देशे सुखोषितः ।
॥ इति श्रीलिङ्गपुराणे गुह्यायतनवर्णने चतुर्थोऽध्यायः ॥

ईश्वर उवाच—

वायव्ये तु दिशाभागे तस्य पीठस्य सुन्दरि ।
सगरेण पुरा देवि तस्मिन् देशे प्रतिष्ठितम् ॥
चतुर्मुखं तु तल्लिङ्गं सर्वपापप्रणाशनम् ।
तस्यैवोत्तरपूर्वेण नाम्ना वालीश्वरं शुभम् ॥
वालिना स्थापितं लिङ्गं कपिना सुमहात्मना ।
तं दृष्ट्वा मानवो देवि तिर्यग्योनिं न गच्छति ।
[1]तस्य चोत्तरदिग्भागे सुग्रीवस्य महात्मनः ॥
लिङ्गं तस्य[2] शुभं भद्रे सर्वकिल्बिषनाशनम् ।
तथा हनुमताऽत्रैव स्थापितं लिङ्गमुत्तमम् ॥

1. Folio 12 of Bhonsle Ms. begins here
2. P. तत्र

सगरात्पश्चिमेनैव लिङ्गं तत्र प्रतिष्ठितम् ।
मम भक्त्या च सुश्रोणि अश्विभ्यां परमेश्वरि ॥
तस्यैवोत्तरपार्श्वे तु भद्रदोहमिति स्मृतम् ।
गवां क्षीरेण सञ्जातं सर्वपातकनाशनम् ॥
कपिलानां सहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
तत्फलं लभते मर्त्यः स्नातस्तत्र न संशयः ॥
पूर्वभाद्रपदायुक्ता पौर्णमासी यदा भवेत् ।
तदा पुण्यतमः कालो ह्यश्वमेधफलप्रदः ॥
ह्रदस्य पश्चिमे तीरे भद्रेश्वरमिति स्थितम् ।
तं दृष्ट्वा मानवो भद्रे गोलोकं लभते ध्रुवम् ॥
भद्रेश्वरस्य दिग्भागे नैर्ऋते तु यशस्विनि ।
उपशान्तशिवं नाम ख्यातं सर्वसुरासुरैः ॥
उपशान्तस्य देवस्य उत्तरे वरवर्णिनि ।
चक्रेश्वरमिति ख्यातं सर्वदेवनमस्कृतम् ॥
पश्चिमाभिमुखं देवि ह्रदस्तस्यैव चाऽग्रतः ।
तस्मिन् ह्रदे नरः स्नात्वा [पूजयित्वा[1]] महेश्वरम् ॥
शिवलोकमवाप्नोति भावितेनाऽन्तरात्मना ।
तस्य पश्चिमदिग्भागे शूलेश्वरमिति स्थितम् ॥
शूलयन्त्रं पुरा न्यस्तं स्नानार्थं वरवर्णिनि ।
ह्रदस्तत्र समुत्पन्नो देवदेवस्य चाऽग्रतः ॥
स्नानं कृत्वा ह्रदे तस्मिन् दृष्ट्वा शूलेश्वरं प्रभुम् ।
रुद्रलोकमवाप्नोति त्यक्त्वा संसारसागरम् ॥
शूलेश्वरस्य पूर्वेण अन्यदायतनं शुभम् ।
तप्तं तत्र तपस्तीव्रं नारदेन सुरर्षिणा ॥

1. [ ] Lacuna supplied by P

स्थापितं मम लिङ्गतु कुण्डस्य पुरतः शुभम् ।
तस्मिन् कुण्डे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा वै नारदेश्वरम् ॥

[1]संसारमाया या घोरा तां तरेन्नाऽत्र संशयः ।
नारदेशस्य पूर्वेण नाम्ना धर्मेश्वरं शुभम् ॥

स्थापितं मम लिङ्गं तु कुण्डस्य पुरतः शुभे ।
वायव्ये तु दिशाभागे तस्य देवस्य सुन्दरि ॥
विनायकमिति ख्यातं कुण्डं तत्र शुभोदकम् ।
तस्मिन् कुण्डे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा चैव विनायकम् ॥
सर्वविघ्नविनिर्मुक्तो ह्यस्मिन् क्षेत्रे वसेच्चिरम् ।
विनायकस्य संलग्न उत्तरेण यशस्विनि ॥
ह्रदस्तत्र सुविख्यातोऽमरको नाम नामतः ।
दक्षिणेन तु कुण्डस्य मुखलिङ्गं तु तिष्ठति ॥
तस्मिन् कुण्डे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा [2]चामरकेश्वरम् ।
अज्ञानाच्चैव यत्किञ्चिदिह क्षेत्रे तु यत्कृतम् ॥
विलयं याति तत्सर्वं दृष्ट्वा तल्लिङ्गमुत्तमम् ।
तस्य चोत्तरदिग्भागे नाऽतिदूरे यशस्विनि ॥
वरणायास्तटे शुद्धे लिङ्गं तत्रैव संस्थितम् ।
वरणेश्वरं तु विख्यातं पश्चिमाभिमुखं स्थितम् ॥
तस्मिन् पाशुपतः सिद्ध अश्वपादो यशस्विनि ।
अनेनैव शरीरेण शाश्वतीं सिद्धिमागतः ॥

1. P omits these two ślokas
2. P. चैव विनायकम्

ममाऽपि तत्र सान्निध्यं तस्मिँल्लिङ्गे यशस्विनि।
तेन दृष्टेन सुश्रोणि गन्धर्वत्वं च विन्दति॥
तस्य पश्चिमदिग्भागे नाम्ना शैलेश्वरं शुभम्।
तं दृष्ट्वा मानवो देवि पूर्वोक्तं लभते फलम्॥
दक्षिणे चाऽपि तस्यैव कोटीश्वरमिति स्थितम्।
यत्र सा दृश्यते देवि [1]विश्रुता भीष्मचण्डिका॥
बीभत्सविकृते भीमे श्मशाने वसते सदा।
तेन सा प्रोच्यते देवि विश्रुता भीष्मचण्डिका॥
कोटितीर्थेषु यः स्नात्वा कोटीश्वरमथाऽर्चयेत्।
गवां कोटिप्रदानेन यत्फलं लभते नरः॥
तत्फलं सकलं तस्य स्नानेनैकेन सुन्दरि।
कोटीश्वरस्य पूर्वेण ऋषिसङ्घैः प्रतिष्ठितम्॥
तेन लिङ्गेन दृष्टेन दृष्टं स्यात् सचराचरम्।
॥ इति श्रीलिङ्गपुराणे गुह्यायतनवर्णने पञ्चमोऽध्यायः॥

ईश्वर उवाच—

कोटीश्वरस्य देवस्य आग्नेय्यां दिशि संस्थितः।
श्मशानस्तम्भसंज्ञेति विख्यातः सुप्रतिष्ठितः॥
मानवास्तत्र पात्यन्ते इह यैर्दुष्कृतं कृतम्।
यत्र स्तम्भे सदा देवि अहं तिष्ठामि भामिनि॥
तत्र गत्वा तु यः पूजां मम देवि करिष्यति।
सर्वपापविनिर्मुक्तो गच्छेच्च परमां गतिम्॥

1. B. भीष्मचण्डिकविश्रुता

अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि महातीर्थं यशस्विनि ।
कपालमोचनं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
कपालं पतितं तत्र स्नातस्य मम सुन्दरि ।
तस्मिन् स्नातो वरारोहे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
कपालेश्वरनामानं तस्मिंस्तीर्थे व्यवस्थितम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति दर्शनात्तस्य सुन्दरि ॥
[1]तस्यैव चोत्तरे पार्श्वे तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
तत्र स्नात्वा वरारोहे ऋणैर्मुक्तो भवेन्नरः ॥
ऋणमोचनकं नाम्ना विख्यातं भुवि सुन्दरि ।
त्रीणि लिङ्गानि तिष्ठन्ति तत्रैव मम सुन्दरि ॥
तानि दृष्ट्वा तु सुश्रोणि नश्यति त्रिविधम् ऋणम् ।
दक्षिणे तु दिशाभागे तस्य तीर्थस्य सुन्दरि ॥
अङ्गारेश्वरनामानं मुखलिङ्गं व्यवस्थितम् ।
पश्चिमाभिमुखं देवि कुण्डस्य पुरतः स्थितम् ॥
अङ्गारेण यदा योगश्चतुर्थ्यामष्टमीषु वा ।
तीर्थे तस्मिन्नरः स्नात्वा दृष्ट्वा वै मङ्गलेश्वरम् ॥
व्याधिभिश्च विनिर्मुक्तो यत्र तत्राऽभिजायते ।
तस्यैव च समीपस्थमुत्तरेण यशस्विनि ॥
लिङ्गं तु सुमहत् पुण्यं विश्वकर्मप्रतिष्ठितम् ।
पश्चिमाभिमुखं दृष्ट्वा सर्वज्ञत्वमवाप्नुयाम् ॥
बुधेश्वरं तु तत्रैव दृष्ट्वा भक्त्या दृढव्रतः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति दृष्ट्वा देवं बुधेश्वरम् ॥

1. B omits this line and the next two lines

बुधेश्वराद्दक्षिणतो लिङ्गं चैव चतुर्मुखम् ।
महामुण्डेश्वरं नाम सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥
तस्य देवस्य पुरतः कूपस्तिष्ठति वै शुभः ।
तस्य कूपस्य सा देवी उपरिष्टात् स्थिता शुभा ॥
स्नानार्थं तत्र सा क्षिप्ता माला मुण्डमयी मया[1] ।
तेन संप्रोच्यते देवि महामुण्डेति मानवैः ॥
खट्वाङ्गं[2] तत्र वै क्षिप्तं स्नानार्थं वरवर्णिनि ।
खट्वाङ्गेश्वर[3]नाम्ना तु स्थितं तत्रैव सुव्रते ॥
भुवनेश्वरनाम्ना तु लिङ्गं देवि फलप्रदम् ।
उत्तराभिमुखं लिङ्गं कुण्डाद्वै दक्षिणे तटे ॥
तस्मिन् कुण्डे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा वै भुवनेश्वरम् ।
न दुर्गतिमवाप्नोति कल्मषैश्च विमुच्यते ॥
दक्षिणे भुवनेशस्य कुण्डमन्यच्च तिष्ठति ।
नाम्ना विमलमीशं च लिङ्गं तस्यैव पूर्वतः ॥
वैमल्यं तु नरा यान्ति तस्य लिङ्गस्य दर्शनात् ।
तत्र स्नात्वा वारारोहे मोदते दिवि दैवतैः ॥
तस्मिन् पाशुपतः सिद्धस्त्र्यम्बको नाम वै मुनिः ।
अनेनैव शरीरेण रुद्रलोकमवाप्नुयात् (?) ॥
तस्याऽङ्गारककुण्डस्य पश्चिमेन यशस्विनि ।
महदायतनं पुण्यं भृगुणा स्थापितं पुरा ॥

1. B. ग्रीवामुण्डमयी शुभा
2. B. श्रृङ्गाङ्गम्
3. B. श्रृङ्गाङ्गश्वेर

यस्तदायतनं दृष्ट्वा अर्चितं स्तुतिपूर्वकम् ।
शिवलोकाच्च ते पुण्यान्न च्यवन्ति कदाचन ॥
दक्षिणेन तु तस्यैव अन्यदायतनं शुभम् ।
नन्दीशेश्वरनामानं देवानामपि दुर्लभम् ॥
तस्य दर्शनमात्रेण व्रतं पाशुपतं लभेत् ।
तत्र सिद्धो महात्मा वै कपिलर्षिर्महातपाः ॥
त्रिकालमार्चयद्देवं गुहाशायी यतात्मवान् ।
एवं वर्षसहस्रेण तस्य तुष्टोऽस्म्यहं प्रिये ॥
मम देवि प्रसादेन साङ्ख्यवेत्ता महायशाः ।
कपिलेश्वरस्याऽधस्ताद्गुहा तत्रैव संस्थिता ॥
तां गुहां वीक्षते यो वै न स पापेन लिप्यते ।

देव्युवाच—

कपिलेश्वरं कथं देवमोङ्कारेश्वरसंज्ञितम् ।
कथयस्व प्रसादेन देवदेवं महेश्वरम् ॥

ईश्वर उवाच—

त्रीणि लिङ्गानि गुह्यानि वाराणस्यां मम प्रिये ।
येषां चैव तु सान्निध्यं मम चैव सुरेश्वरि ॥
एवं चाऽन्यप्रकारेण ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
क्रमान्मात्रा समुद्दिष्टा नन्दीशस्य तु सुन्दरि ॥
अकारे च स्थितो विष्णुः पञ्चायतनसंस्थितः ।
उकारो ब्रह्मणो रूपं तस्य दक्षिणतः प्रिये ॥
नन्दीशेश्वरनामाऽहमुत्तरेण व्यवस्थितः ।
तं च देवि तदोङ्कारं मम रूपं सुरेश्वरि ॥

मानवानां हितार्थाय तत्र स्थाने स्थितो ह्यहम् ।
मत्स्योदर्यास्तु कूलेऽहमुत्तरे चोत्तरे प्रिये ॥
नन्दीशेश्वरनामाऽहमुत्तरेण व्यवस्थितः ।
नन्दीशं परमं ब्रह्म नन्दीशं परमा गतिः ॥
नन्दीशं परमं स्थानं दुःखसंसारमोचनम् ।
अप्रकाश्यमिदं कान्ते तव स्नेहात् प्रकाशितम् ॥
अन्यथा गोपनीयं तु मम भक्तिविवर्जिते ।
युगे सप्तदशे देवि कृत्वा चैकां वसुन्धराम् ॥
संहारं तु तपः कृत्वा अस्मिन् देशे समागतः ।
ओङ्कारमूर्तिमास्थाय त्रिभेदेन स्थितो ह्यहम् ॥
सर्वेषामेव सिद्धानां तत् स्थानं परिकीर्तितम् ।
तस्मिँल्लिङ्गे शिवः साक्षात् स्वयमेव व्यवस्थितः ॥
पूर्वामुखं तु तं देवं सिद्धसङ्घैः प्रपूजितम् ॥
ओङ्कारेश्वरनामानं देवानामपि दुर्लभम् ।
वामदेवस्तु सावर्णिरघोरः कपिलस्तथा ।
तत्र सिद्धिं परां प्राप्ता योगे पाशुपते स्थिताः ॥
अन्ये च ऋषयो देवा यक्षगन्धर्वगुह्यकाः ।
युगे युगे गमिष्यन्ति तस्मिन् स्थाने स्थितः सदा ॥
दिव्या हि सा परा मूर्तिः कपिलेश्वरसंज्ञिता ।
कदाचिदस्य देवस्य दर्शने जाह्नवी प्रिये ॥
मत्स्योदरीं समायाति तत्र स्नानं तु मोक्षदम् ।
आराध्य कपिलेशं तु त्रैलोक्यपालनक्षमाः ॥
भवन्ति पुरुषा देवि मम नित्यं च वल्लभाः ।
ओङ्कारं तत्परं ब्रह्म सकलं निष्कलं स्थितम् ॥
रुद्रलोकस्य तद्द्वारं रहस्यं परिकीर्तितम् ।
कपिलेश्वरस्याऽधस्ताद्दक्षिणे वरवर्णिनि ॥

मत्स्योदरीं समेष्यन्ति तीर्थानि सह सागरैः ।
षष्टिकोटिसहस्राणि षष्टिकोटिशतानि च ॥
पक्षे पक्षे समेष्यन्ति चतुर्दश्यष्टमीषु च ।
मत्स्योदर्यां यदा गङ्गा पश्चिमे कपिलेश्वरे ॥
समायाति महादेवि स च योगः सुदुर्लभः ।
तस्मिन् स्नानं महाभागे अश्वमेधसहस्रदम् ॥
तस्य लिङ्गस्य माहात्म्यं कपिलेशस्य कीर्तितम् ।
न कस्यचिददेयं गोपनीयं प्रयत्नतः ॥
तत्रैव अक्षरं ब्रह्म नादेयं परिकीर्तितम् ।

॥ इति श्रीलिङ्गपुराणे कपिलेश्वरमाहात्म्ये ओङ्कार-
निर्णयो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

ईश्वर उवाच—

तत्र स्थाने तु ये सिद्धास्तान् प्रवक्ष्याम्यहं पुनः ।
महापाशुपता श्रेष्ठा मम पुत्रा महौजसः ॥
अनन्यमनसः शुद्धाः सेवितोऽहं पुरा सदा ।
शीतातपविनिर्मुक्तं प्रासादैरुपशोभितम् ॥
कैलासपृष्ठे देवस्य यादृग्देवि गृहं शुभम् ।
तदभ्यधिकरूपं तु कृत्वा देवस्य मन्दिरम् ॥
सेव्यते सिद्धतुल्यैस्तु सर्वसिद्धानुकम्पिभिः ।
तदा सिद्धिरनुप्राप्ता निर्वाणाया गतिः पुरा ॥
कपिलेश्वरस्य चैवाऽग्रे लिङ्गं पश्चान्मुखं स्मृतम् ।
उद्दालक ऋषिस्तत्र सिद्धिं परमिकां गतः ॥
अन्यत् पश्चान्मुखं लिङ्गं स्थितं तत्र तथोत्तरे ।
तस्मिँल्लिङ्गे तु संसिद्धः पाराशर्यो महामुनिः ॥

अन्यत्तत्रैव संलग्ने स्थितं पश्चान्मुखं शुभम् ।
तस्मिन्नायतने सिद्धो महाज्ञानी हि बाष्कलिः ॥
तस्यैव तु समीपस्थं स्थितं पूर्वामुखं प्रिये ।
तत्र पाशुपतः सिद्धो भाववृत्तस्तु वै मुनिः ॥
तस्यैव पश्चिमे देवि मुखलिङ्गं तु तिष्ठति ।
तत्र सिद्धिं परां प्राप्त अरुणिर्नाम नामतः ॥
पश्चिमे अरुणीशस्य अन्यल्लिङ्गं तु तिष्ठति ।
अस्मिन् पाशुपताचार्यो योगसिद्धो महामुनिः ॥
अन्यत्तत्रैव संलग्नं दक्षिणे लिङ्गमुत्तमम् ।
तत्र सिद्धिं गतो देवि कौस्तुभो नाम वै ऋषिः ॥
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु लिङ्गं पूर्वामुखं स्थितम् ।
महापाशुपतः सिद्धः सावर्णिस्तत्र वै मुनिः ॥
तस्याऽग्रे तु महल्लिगं स्थितं पूर्वामुखं शुभम् ।
अस्मिँल्लिङ्गे शिवः साक्षात् स्वयमेव व्यवस्थितः ॥
ओङ्कारमूर्तिमास्थाय स्थितोऽहं तत्र सुव्रते ।
चत्वारो मुनयः सिद्धास्तस्मिँल्लिङ्गे यशस्विनि ॥
वामदेवस्तु सावर्णिरघोरः कपिलस्तथा ।
तस्मिँल्लिङ्गे तु संसिद्धा नन्दीशस्य प्रभावतः ॥
तस्य देवस्य चाऽधस्ताद् गुहा सिद्धैस्तु वन्दिता ।
श्रीमुखी नाम सा ज्ञेया योगसिद्धैस्तु सेविता ॥
तत्र पाशुपताः श्रेष्ठा मम लिङ्गार्चने रताः ।
तेषां चैव निवासार्थं सा गुहा निर्मिता मया ॥
तस्य द्वारे तु सुश्रोणि सिद्ध अघोरो महामुनिः ।
अनेनैव शरीरेण रुद्रत्वं गतवान् मुनिः ॥

तत्र गत्वा त्रिरात्रं तु क्षपयेदेकमानसः ।
नरो वा यदि वा नारी संसारं न विशेत् पुनः ॥
अघोरेश्वरदेवस्य चोत्तरे कूपमुत्तमम् ।
तस्योपस्पर्शनाद्देवि वाजपेयं च विन्दति ॥
॥ इति श्रीलिङ्गपुराणे गुह्यायतनवर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

ईश्वर उवाच—

अन्यदायतनं वक्ष्ये वाराणस्यां सुरेश्वरि ।
यत्र साक्षात्स्वयं भद्रे रममाणं तु सर्वदा ॥
मत्स्योदरीतटे रम्ये सुरसिद्धनमस्कृते ।
रोचते मे सदा वासस्तस्मिन्नायतने शुभे ॥
स्थानानामेव सर्वेषामतिरम्यं मम प्रियम् ।
यत्र पाशुपता देवि मम लिङ्गार्चने रताः ॥
मम पुत्रास्तु ते सर्वे ब्रह्मचर्येण संयुताः ।
शान्ता दान्ता जितक्रोधा सिद्धास्तत्र न संशयः ॥
लोभादिविषयासक्तो नरकाच्च निवर्तते ।
मम लिङ्गानि पुण्यानि पूजयन्ति सदाऽत्र ये ॥
तेषां मध्ये तु तत्रैव लिङ्गं वै पश्चिमामुखम् ।
श्रीकण्ठनामविख्यातं कपिलेश्वरदक्षिणे ॥
तस्मिन् पाशुपतः सिद्धः क्रतुध्वज इति स्मृतः ।
मम चैव प्रसादेन योगैश्वर्यमवाप्नुयात् ॥
तस्यैव चाऽग्रतो भद्रे लिङ्गं पूर्वमुखं स्थितम् ।
तस्मिँल्लिङ्गे तु जाबालः सिद्धिं परमिकां गतः ॥
अपरं चैव लिङ्गं तु तस्य दक्षिणतः स्थितम् ।
ओङ्कारेश्वरनामानं देवानामपि दुर्लभम् ॥

तत्र सिद्धिं परां प्राप्तो मुनिः कालिकवृक्षियः ।
सर्वेषामेव सिद्धानामुत्तमोत्तमसंस्थितः ॥
तस्यैव दक्षिणे भद्रे लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ।
तस्मिँल्लिङ्गे तु संसिद्धो गार्ग्यश्च सुमहातपाः ॥
पञ्चायतनमेतं ते मया च कथितं शुभे ।
न कस्यचिन्मयाऽऽख्यातं रहस्यं परमाद्भुतम् ॥
पञ्चब्रह्मेति विख्यातमेतदद्याऽपि सुन्दरि ।
एतस्मात्कारणाद्देवि पञ्चायतनमुच्यते ॥
चतुराश्रमिणां पुण्यं यत्फलं प्रतिपद्यते ।
तत्फलं सकलं प्रोक्तं पञ्चायतनदर्शनात् ॥
इदं पाशुपतं श्रेष्ठं मदीयव्रतचारिणाम् ।
योगिनां मोक्षलिप्सूनां संसारभयनाशनम् ॥
नराणामल्पबुद्धीनां पापोपहतचेतसाम् ।
भेषजं परमं प्रोक्तं पञ्चायतनमुत्तमम् ॥
तस्माद्यत्नं सदा कुर्यात्पञ्चायतनदर्शने ।
पञ्चायतनसामीप्ये कूपस्तिष्ठति सुन्दरि ॥
तस्मिन् कूप उपस्पृश्य दीक्षाफलमवाप्नुयात् ।
तस्मिन् दक्षिणदिग्भागे रुद्रवासः प्रकीर्तितः ॥
रुद्रस्योत्तरपार्श्वे तु पञ्चायतनदक्षिणे ।
तत्र कुण्डं महत् प्रोक्तं महापातकनाशनम् ॥
तस्मिन् कुण्डे नरः स्नात्वा अभीष्टं फलमाप्नुयात् ।
चतुर्दश्यां यदा योग आर्द्रानक्षत्रसंयुतः ॥
तदा पुण्यतमः कालस्तस्मिन् स्नाने महाफलम् ।
तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा रुद्रं च भामिनि ॥
यत्र तत्र मृतो देवि रुद्रलोकं तु गच्छति ।
पूर्वामुखस्थितश्चाऽहं तस्मिँल्लिङ्गे महेश्वरि ॥

[1]रुद्राणां कोटिजप्येन यत्फलं प्रतिपद्यते।
तत्फलं लभते भद्रे तस्य लिङ्गस्य दर्शनात् ॥
रुद्रस्य च समीपे तु ऋषिभिः स्थापितानि च ।
लिङ्गानि मम सुश्रोणि सर्वकामफलानि च ॥
रुद्रस्य नैर्ऋते भागे महालयमिति स्मृतम् ।
दर्शनाच्च पदं तस्य महाभाग्यस्य सुन्दरि ॥
तत्र स्थाने शुभे रम्ये स्वयं तिष्ठति पार्वती ।
तस्यैव चाऽग्रतो देवि कूपस्तिष्ठति निर्मलम् ॥
पितरस्तत्र तिष्ठन्ति ये दिव्या ये च मानुषाः।
तस्मिन् कूप उपस्पृश्य जलं संगृह्य भामिनि ॥
पिण्डस्तत्र प्रदातव्यो मम देवि पदस्पृहः।
श्राद्धं तत्र प्रकुर्वीत अन्नाद्येनोदकेन च ॥
पिण्डः कूपे तु तत्रैव प्रक्षेप्तव्यः शुभानने ।
एवं कृत्वा तु यस्तस्मिंस्तीर्थे रुद्रमहालये ॥
एकविंशकुलोपेतो रुद्रलोकं स गच्छति ।
तत्र वैतरणी नाम दीर्घिका पश्चिमामुखी[2] ॥
तस्यां स्नात्वा वरारोहे नरकं न च पश्यति ।
खण्डस्फुटितसंस्कारं यस्तत्र कुरुते शुभे ॥
रुद्रलोकोऽक्षयस्तस्य सर्वकालं यशस्विनि ।
महालयस्योत्तरेण लिङ्गानि सुमहान्ति च ॥
देवैः सर्वैर्महाभागैः स्थापितानि शुभार्थिभिः ।
पश्चिमे तु दिशाभागे रुद्रकुण्डस्य भामिनि ॥
[3]लिङ्गं तत्र स्थितं शुभ्रं देवाचार्य प्रतिष्ठितम् ।
बृहस्पतीश्वरं नाम सर्वदुःखविनाशनम् ॥

1. B. रुद्रायतनजप्येन
2. B. दक्षिणामुखी
3. B omits two lines from here upto पितृभिः स्थापितं लिङ्गम्

पितृभिः स्थापितं लिङ्गं तटे कूपस्य दक्षिणे ।
तेन पूजितमात्रेण पितरस्तृप्तिमाप्नुयुः ॥

॥ इति श्रीलिङ्गपुराणे गुह्यायतनवर्णनेऽष्टमोऽध्यायः ॥

ईश्वर उवाच—

अन्यदायतनं श्रेष्ठं कालिपुर्यां सुरेश्वरि ।
दक्षिणेन स्थितं देवं रुद्रवासस्य सुन्दरि ॥
कामेश्वरमिति ख्यातं सर्वकामफलप्रदम् ।
तप्तं तत्र तपस्तीव्रं कामदेवेन वै पुरा ॥
कुण्डं तदुद्भवं देवि पद्मोत्पलसमन्वितम् ।
कुण्डस्यैव तटे रम्ये उत्तमे वरवर्णिनि ॥
लिङ्गं तत्र स्थितं दिव्यं पश्चिमाभिमुखं प्रिये ।
गन्धधूपनमस्कारैर्मुखवाद्यैश्च सर्वशः ।
यो मामर्चयते तत्र तस्य तुष्याम्यहं [सदा] ॥
तुष्टे तु मयि देवेशि सर्वान् कामाँल्लभेत सः ।
ततः प्रभृति वै तस्मिन्नन्येऽपि सुरपुङ्गवाः ।
आराधयन्तो मां तस्मिंस्तीर्थे वक्तुं महातपाः ॥
यस्य यस्य यदा कामस्तत्र तं तं ददाम्यहम्[1] ।
ददामि सर्वकामांश्च धर्मं मोक्षं तथैव च ॥
तस्मादन्येऽपि ये केचित्तीर्थे तस्मिन् जनाः स्थिताः ।
आराधयन्ते देवेशं कामेशं चैव सर्वदा ॥
यो यस्य मनसः कामः तं तमाप्नोति निश्चितम् ।
कामेश्वरसमीपे तु दक्षिणे वरवर्णिनि ॥
तत्र स्नात्वा वरारोहे रुद्रस्याऽनुचरो भवेत् ।
चैत्रे मासि सिते पक्षे त्रयोदश्यां तु मानवः ॥

1. B. वसाम्यहम्

स्नानं ये च प्रकुर्वन्ति ते कामसदृशा नराः ।
कामेश्वरं सदा लिङ्गं योऽर्चयतीह मानवः ॥
लभेद्विद्याधरं लोकमेवमेव न संशयः ।
कामेश्वरस्य पूर्वेण नाम्ना पञ्चालकेश्वरम् ॥
धनदस्य तु पुत्रेण पूजितोऽहं सुरेश्वरि ।
क्षेत्रं मम प्रियं ज्ञात्वा तस्मिन् देशे व्यवस्थितः ॥
आराधयति मां नित्यं मम पूजारतः सदा ।
पञ्चालेश्वरनामाऽहं तस्मिन् देशे व्यवस्थितः ॥
नराणां धनदानं तु करिष्यामि यशस्विनि ।
तत्र पूर्वमुखं देवि मुखलिङ्गं तु तिष्ठति ॥
पञ्चकेश्वरनामाऽहं तत्र देवि प्रतिष्ठितः ।
कूपस्तस्यैव चाऽग्रे तु पावनः सर्वदेहिनाम् ॥
तस्मिन् स्थाने स्थिता देवि अघोरेशेति नामतः ।
मानवानां हितार्थाय स्वयं तत्र व्यवस्थिता ॥
नव लिङ्गानि गुह्यानि स्थापितानि तु किन्नरैः ।
पञ्चकेश्वरपूर्वेण दिवाकरनिशाकरौ ॥
लिङ्गानि तानि पुण्यानि सर्वपापहराणि च ।
दक्षिणेन तु तस्यैव अन्धकेशेति नामतः ॥
तत्र लिङ्गं महत्पुण्यमन्धकेन प्रतिष्ठितम् ।
मम चैव प्रसादेन गतोऽसौ परमां गतिम् ॥
पश्चिमे तु दिशाभागे तस्य देवस्य सुन्दरि ।
नाम्ना देवेश्वरं लिङ्गं[1] कामकुण्डस्य दक्षिणे ॥

1. B. पुण्यं

अहमेव सदा भद्रे तस्मिन् स्थाने व्यवस्थितः ।
भीष्मेश्वरं तु तत्रैव सिद्धेश्वरमतः परम् ॥
गङ्गेश्वरं तु तत्रैव यमुनेश्वरमेव च ।
मण्डलेश्वरं तु तत्रैव ऊर्वशीलिङ्गमुत्तमम् ॥
अन्यानि तत्र लिङ्गानि स्थापितानि महात्मभिः ।
तानि दृष्ट्वा तु मनुजः सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥
मण्डलेश्वरसामीप्ये मुखलिङ्गं च तिष्ठति ।
शान्तेन स्थापितं लिङ्गं सर्वपापहरं शुभम् ॥
वायव्ये तु दिशाभागे द्रोणेश्वरसमीपतः ।
वालखिल्येश्वरं नाम सुखदं सर्वदेहिनाम् ॥
तच्च पश्चान्मुखं लिङ्गं कामकुण्डस्य पश्चिमे ।
वालखिल्येश्वरं दृष्ट्वा सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥
तस्यैव चाऽग्रतो भद्रे मुखलिङ्गं च तिष्ठति ।
वाल्मीकेश्वरनामानं तं च दृष्ट्वा न शोचति ॥
तस्यैव कामकुण्डस्य पुरा संस्थापितं तटे ।
लिङ्गं तत्र महापुण्यं च्यवनेन प्रतिष्ठितम् ॥
तस्य दर्शनमात्रेण ज्ञानवान् जायते नरः ।
वालखिल्येश्वरस्यैव दक्षिणे वरवर्णिनि ॥
नाम्ना वातेश्वरं देवं सर्वपातकनाशनम् ।
तं दृष्ट्वा मानवो देवि वायुलोकं च गच्छति ॥
अग्नीश्वरं तु तत्रैव भरतेशं तथैव च ।
वरुणेशं तथा चैव सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥
एतान् दृष्ट्वा महादेवि यथेष्टां गतिमाप्नुयात् ।
अन्यदायतनं पुण्यं सनकेन प्रतिष्ठितम् ॥

सनकेश्वरनामानं सर्वसिद्धामरार्चितम् ।
तेन दृष्टेन देवेशि राजसूयफलं लभेत् ॥
धर्मेश्वरं तु तत्रैव दक्षिणे वरवर्णिनि ।
नाम्ना धर्मेश्वरं देवं सर्वकामफलप्रदम् ॥
अन्यत्तत्रैव लिङ्गं तु ऋषिभिः स्थापितं पुरा ।
सनकेश्वरस्योत्तरतो नाम्ना गरुडकेश्वरम् ॥
सिद्धिकामेन सुश्रोणि स्थापितं गरुडेन तु ।
गरुडेश्वरस्य पुरतः स्थापितं ब्रह्मसूनुना ॥
भक्त्या सनत्कुमारेण स्थापितोऽहं वरानने ।
तेन दृष्टेन देवेशि ज्ञानवान् जायते नरः ॥
तस्यैव चोत्तरे पार्श्वे सनन्देन प्रतिष्ठितम् ।
तस्य दर्शनमात्रेण प्राप्यते सिद्धिरुत्तमा ॥
तस्यैव दक्षिणे पार्श्वे स्थापितं ह्यासुरीश्वरम्[1] ।
तथैव पञ्चशिखिना स्थापितं च महात्मना ॥
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु नाऽतिदूरे व्यवस्थितम् ।
शनैश्चरेण तत्रैव मुखलिङ्गं प्रतिष्ठितम् ॥
शनैश्चरेश्वरं नाम सर्वलोकनमस्कृतम् ।
तं दृष्ट्वा मानवो देवि रोगैर्नैवाऽभिभूयते ॥
अन्यच्चैव महापुण्यं काशीपुर्यां महालये ।
मार्कण्डेयस्तु विख्यातो मम चैव सदा प्रियः ॥
तस्य लिङ्गस्य चाऽग्रे तु पश्चिमेन सुहासिनि ।
मार्कण्डेयह्रदो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥

1. P. ह्यवरीश्वरम्

गार्कण्डेय ह्रदे स्नात्वा किं भूयः परिशोचति ।
स्नानं दानं जपो होमः श्राद्धं च पितृतर्पणम् ॥
तत्सर्वमक्षयं तत्र भवतीति न संशयः ।
तस्मिन् कुण्डे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा चैव चतुर्मुखम् ॥
रुद्रलोकः सदा तस्य पुनरावृत्तिदुर्लभः ।
मार्कण्डेश्वरसामीप्ये उत्तरेण यशस्विनि ॥
कूपो वै तिष्ठते तत्र सर्वतीर्थवरोऽनघे ।
कूपस्य चोत्तरेणैव कुण्डमध्ये यशस्विनि ॥
कुण्डेश्वरमिति ख्यातं सर्वसिद्धैस्तु वन्दितम् ।
दीक्षां पाशुपतीं तीर्त्वा द्वादशाक्षरेण यत्फलम् ॥
तत्फलं लभते देवि ब्राह्मणस्तु न संशयः ।
कुण्डस्य पश्चिमे तीरे लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ॥
स्कन्देन स्थापितं देवि ब्रह्मलोकगतिप्रदम् ।
मार्कण्डेयस्य पूर्वेण नाऽतिदूरे व्यवस्थितम् ॥
शाण्डिल्येश्वरनामानं[1] स्थितं तत्रैव सुन्दरि ।
मुखलिङ्गं तु तं भद्रे पश्चिमाभिमुखं स्थितम् ॥
[2]तं दृष्ट्वा मानवो देवि पशुपाशैः प्रमुच्यते ।
अस्यैव दक्षिणे पार्श्वे नाम्ना भद्रेश्वरं स्मृतम् ॥
तत्र पश्चान्मुखं लिङ्गं स्थापितं च ब्रह्मर्षिभिः ।
तेन दृष्टेन सुश्रोणि ब्राह्मण्यं लभते नरः ॥
अन्यच्चैव महादेवि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
यो वै पूर्वं मया तुभ्यं कपालीशः[3] प्रवर्तितः ॥

1. P. शाण्डिलेश्वरनामानं
2. B omits this line and the next
3. P. कपालेशः

तस्य दक्षिणदिग्भागे लिङ्गानि कथयाम्यहम् ।
तत्र देवी स्वयं देवी श्रीर्वै तिष्ठति सर्वदा ॥
[1]श्रीकुण्डमिति विख्यातं तत्र कुण्डे वरानने ।
तस्मिन् कुण्डेश्वरी देवी वरदा सर्वदेहिनाः ॥
तत्र कुण्डे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा देवीं महाश्रियम् ।
श्रिया न रहितः सो वै यत्र तत्राऽभिजायते ॥
श्रियश्चोत्तरपार्श्वे तु कपालीशस्य दक्षिणे ।
तत्र लिङ्गं महाभागे महालक्ष्म्या प्रतिष्ठितम् ॥
पूर्वाभिमुखोऽहं तस्मिन् कुण्डस्यैव तु दक्षिणे ।
स्नात्वा कुण्डे तु वै देवि तल्लिङ्गं ह्यर्चयिष्यति ॥
नरो वा यदि वा नारी तस्य पुण्यफलं शृणु ।
चामरासक्तहस्ताभिः स्त्रीभिः परिवृतस्सदा ॥
तिष्ठते सुविमानस्थो यावदाभूतसंप्लवम् ।
इह लोके यदा याति लक्ष्मीवान् रूपसंयुतः ॥
धनधान्यसमायुक्तः कुले महति जायते ।
स्वर्गलोकस्य तद्द्वारं रहस्यं देवनिर्मितम् ॥
यदा मत्स्योदरीं यान्ति देवलोकाद्दिवौकसः ।
तदा तेनैव मार्गेण स्त्रीभिः परिवृतः सुखम् ॥
तेन सा प्रोच्यते देवि महाश्रीर्वरवर्णिनि ।
एतत्तुभ्यं मया देवि रहस्यं परिकीर्तितम् ॥
तस्य विष्णुध्रुवस्यैव पश्चिमाया दिशः स्थितम् ।
स्थापितं मम लिङ्गं तु दधीचेन महर्षिणा ॥

1. Now known as लक्ष्मीकुण्ड

दधीचेश्वरनामानं ख्यातं सर्वसुरासुरैः ।
तं दृष्ट्वा मनुजो देवि ऐश्वरं लोकमाप्नुयात् ॥
दक्षिणे तु तदा तत्र गायत्र्या स्थापितं पुरा ।
गायत्र्या दक्षिणे चैव सावित्र्या स्थापितं पुनः ॥
एतौ पश्चान्मुखौ लिङ्गौ मम देवि प्रियौ सदा ।
अस्य चैव तु पूर्वेण लिङ्गं पूर्वामुखं स्थितम् ॥
मत्स्योदरीतटे रम्ये स्थितं सत्पतयेश्वरम्[1] ।
तेन दृष्टेन सुश्रोणि[2] उत्तमां सिद्धिमाप्नुयात् ॥
लक्ष्मीलिङ्गस्य देवेन लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ।
उग्रेश्वरे महत्पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
तेन दृष्टेन सुश्रोणि भवेज्जातिस्मरो नरः ।
तस्यैव दक्षिणे देवि महत्कुण्डं व्यवस्थितम् ॥
स्नात्वा कनखले यद्वत्पुण्यमुक्तं यशस्विनि ।
तस्मिन् कुण्डे नरः स्नात्वा फलमाप्नोति तत्पदम् ॥
दधीचेशात्पश्चिमतो नाम्ना तु धनदेश्वरम् ।
यत्र देवि तपस्तप्तं धनदेन महात्मना ॥
तत्र कुण्डं महादेवि धनदेशस्य धीमतः ।
तत्र स्नात्वा नरो देवि धनदेशं च पश्यति ॥
तस्य तुष्टः कुबेरस्तु देवत्वं संप्रयच्छति ।
अन्यानि तत्र लिङ्गानि स्थापितानि सुरासुरैः ॥
तानि दृष्ट्वाऽतिपुण्यानि स्वर्गलोकं व्रजेन्नरः ।
धनदेशात् पश्चिमतो नाम्ना तु करवीरकः ॥

1. P. तस्य तटेश्वरम्　　B. तस्य नदेश्वरम्
2. P. देवेशि

तेन दृष्टेन देवेशि सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ।
पुण्यानि तत्र लिङ्गानि स्थितानि परमेश्वरि ॥
तस्य वायव्यकोणे तु लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ।
मारीचेश्वरनामानं सर्वपातकनाशनम् ॥
तस्य चैवाऽग्रतो देवि स्थापितं कुण्डमुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा नरो भक्त्या भ्राजते भास्करो यथा ॥
मारीचेशात्पश्चिमतो लिङ्गमिन्द्रेश्वरं महत् ।
पश्चिमाभिमुखं देवि कुण्डस्य तटसंस्थितम् ॥
इन्द्रेश्वराद्दक्षिणतो वापी कर्कोटकस्य च ।
तत्र वीरजले स्नात्वा दृष्ट्वा कर्कोटकेश्वरम् ॥
नागानां चाऽऽधिपत्यं तु जायते नाऽत्र संशयः ।
कर्कोटकाद्दक्षिणतो[1] नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥
दृमिचण्डेश्वरं नाम ब्रह्महत्त्यापहारकम् ।
तत्र पाशुपतः सिद्धः कौथुमिर्नाम नामतः[2] ॥
ज्ञानं पाशुपतं प्राप्य रुद्रलोकमितो गतः[3] ।
पश्चिमाभिमुखं लिङ्गं कुण्डस्योत्तरतः स्थितम् ॥
तत्र कुण्डे नरः स्नात्वा दृमिचण्डेश्वरस्य तु ।
रुद्रलोकमवाप्नोति त्यक्त्वा संसारसागरम् ॥
तस्य पूर्वेण देवेशि दीर्घिकायास्तटे शुभे ।
अग्नीश्वरं तु नामानं सर्वपापक्षयङ्करम् ॥
तं दृष्ट्वा मानवो देवि अग्निलोकं तु गच्छति ।
तस्यैव पूर्वदिग्भागे नाम्ना ह्याम्नातकेश्वरम् ॥

1. P. and B. पश्चिमतः
2. B. वायुपुरो नाम नामतः
3. P. नरः

तं दृष्ट्वा मनुजो भद्रे रुद्रस्याऽनुचरो भवेत् ।
एकलिङ्गं तु तद्विद्यात् सूक्ष्मं च वरवर्णिनि ॥
तस्यैवाऽऽम्नातकेशस्य दक्षिणे नाऽतिदूरतः ।
कुण्डं तदुद्भवं दिव्यं सुरलोकप्रदायकम् ॥
उर्वशीश्वरनामानं स्थितं पश्चान्मुखं भुवि ।
तं दृष्ट्वा मनुजो देवि गणत्वं लभते ध्रुवम् ॥
कुण्डस्य नैर्ऋते भागे नाऽतिदूरे कथञ्चन ।
उर्वशीशसमीपे[1] तु तालकर्णेश्वरं स्मृतम् ॥
तं दृष्ट्वा मानवो देवि चण्डस्यैति सलोकताम् ।
तस्यैव तु समीपे तु लिङ्गानि स्थापितानि च ॥
गणैस्तु मम धर्मज्ञैः श्रेष्ठानि सुमहान्ति च ।
तस्य पूर्वेण कूपस्तु तिष्ठते सुमहान्[2] प्रिये ॥
तस्मिन् कूपे जलं स्पृश्य पूतो भवति मानवः ।
चण्डेश्वरस्य पूर्वं तु[3] स्थितं चित्रेश्वरं शुभम् ॥
तेन दृष्टेन देवेशि चित्रस्य समतां व्रजेत् ।
चित्रेश्वरसमीपे तु स्थितं कालेश्वरं महत् ॥
तेन दृष्टेन देवेशि कालं वञ्चति[4] मानवः ।

देव्युवाच—

कथं कालेश्वरो देवः केन वा वञ्चितः प्रभुः ।
कस्मिन् स्थाने तु कः सिद्धस्तन्मे ब्रूहि सुरेश्वर ॥

1. P. सामीप्ये
2. P. सुमहत्
3. P. पूर्वेण
4. P. and B. मुञ्चति

ईश्वर उवाच—

तस्मिन् स्थाने पुरा भद्रे पिङ्गाक्षो[1] नाम वै मुनिः ।
ज्ञानस्य वक्ता पश्चार्थे लोके पाशुपतः[2] स्थितः ॥
तेन चैव पुरा भद्रे लिङ्गेऽस्मिन् स प्रसादितः[3] ।
ततो लिङ्गप्रभावेण कालं वञ्चितवान्मुनिः ॥
नान्ततो दृश्यते काल ईश्वरासक्तचेतसः ।
तत्र स्थित्वा तु सुमहत्कालं यः कालयेत्प्रजाः ॥
न तस्य क्रमितुं शक्तः कालो वै घोररूपिणः ।
ततः प्रभृति येऽन्येऽपि तस्मिन्नायतने स्थिताः ॥
तेषां नाऽऽक्रमते[4] कालः वर्षलक्षायुतैरपि ।
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि रहस्यं वरवर्णिनि ॥
तस्य देवस्य चाऽग्रे तु कूपस्तिष्ठति वै श्रुतः[5] ।
तत्र कालोदकं नाम उदकं देवि तिष्ठति ॥
तस्यैव प्राशनाद्देवि पूतो भवति मानवः ।
यैस्तु तत्रोदकं पीतं नरैः स्त्रीभिश्च कर्मभिः ॥
स्वयं देवेन शर्वेण त्रिशूलाङ्केन चाऽङ्कितः ।
न तेषां परिवर्तो वै कल्पकोटिशतैरपि ॥
यत्पीत्वा भवबन्धोत्थभयं मुञ्चन्ति मानवाः ।
एतद्देवि रहस्यं तु कालोदकमुदाहृतम् ॥

1. P. पिङ्गाख्यो
2. P and B. पाशुपते
3. P and B. सम्प्रसादितः
4. P. न क्रमते
5. P. शुभः

दर्शनात्तस्य देवस्य महापातकिनोऽपि ये ।
तेऽपि भोगान् समश्नन्ति न तेषां क्रमते भवः ॥
तल्लिङ्गं सर्वलिङ्गानामुत्तमं परिकीर्तितम् ।
दर्शनात्तस्य लिङ्गस्य रुद्रत्वं याति मानवः ॥
तत्र वाऽपि हि यद्दत्तं दानं रुद्ररतात्मनाम्[1] ।
तद्वै महाफलं तेषां यच्छते भावितात्मनाम् ॥
खण्डस्फुटितसंस्कारं तत्र कुर्वन्ति ये नराः ।
रुद्रलोकं समासाद्य मोदन्ते सुखिनः[2] सदा ॥
सिद्धिलिङ्गाश्रमं[3] भग्नं दृष्ट्वा राज्ञे निवेदयेत् ।
स्वतो वा परतो वाऽपि ये कुर्वन्ति यथा तथा ॥
ते भोगानां नराः पात्रमन्ते मोक्षस्य भाजनाः ।
मोक्षप्रदायिनं[4] लिङ्गं यत्कार्यार्थस्य लिप्सया ॥
राजप्रतिग्रहासक्ताः कृतकान् पूजयन्ति ये ।
ते रुद्रशापनिर्दग्धाः पतन्ति नरके ध्रुवम् ॥
ये पुनः [5]सिद्धिलिङ्गानां प्रासादानां स्वशक्तितः ।
कुर्वन्ति पूजां सत्कारं[6] ते मुक्ता नाऽत्र संशयः ॥
कालेश्वरे तु यो देवि नरः कारयते पुरम् ।
एकविंशकुलोपेतो रुद्रलोके वसेच्चिरम् ॥
तत्र पूजा जपो होमः कालेशे क्रियते हि यत् ।
तत्र दीपप्रदानेन ज्ञानचक्षुर्भवेन्नरः ॥
प्राप्नोति[7] धूपदानेन तत्स्थानं रुद्रसेवितम् ।

1. P. रुद्रव्रतात्मनाम्
2. P. मोदते सुखितः
3. P. सिद्धलिङ्गाश्रयं
4. P. मोक्षप्रदायिने
5. P. सिद्धलिङ्गानां
6. P. पूजासत्कारं
7. P. प्राप्तोऽपि

जागरं ये प्रकुर्वन्ति कालेशस्यैव चाऽग्रतः ॥
ते मृता वृषभारूढाः शूलहस्तास्त्रिलोचनाः ।
भूत्वा रुद्रसमा भद्रे रुद्रलोकं तु ते गताः ॥
बहुनाऽत्र किमुक्तेन कालेशे देवि यत्कृतम् ।
तत्सर्वमक्षयं देवि[1] पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं भूयो विस्तरतो[2] मया ।
न कस्यचिदिहाऽऽख्यातं गोपनीयं प्रयत्नतः ॥
कालेश्वरस्य देवस्य शिवस्याऽऽयतनं शुभम् ।
कालेश्वरसमीपे तु दक्षिणे वरवर्णिनि ॥
मृत्युना स्थापितं लिङ्गं सर्वरोगविनाशनम् ।
कूपस्य चोत्तरे भागे महालिङ्गानि सुव्रते ॥
एकं दक्षेश्वरं नाम द्वितीयं कश्यपेश्वरम् ।
पश्चान्मुखं तु यल्लिङ्गं तद्दक्षेश्वरसंज्ञकम् ॥
दक्षेश्वरस्य पूर्वेण महाकालस्तु तिष्ठति ।
कुण्डे स्नानं नरः कृत्वा महाकालं तु योऽर्चयेत् ॥
अर्चितं तेन सुश्रोणि जगदेतच्चराचरम् ।
दक्षिणस्यां दिशि तथा तस्य कुण्डस्य वै तटे ॥
स्थापितं देवलिङ्गं तु अन्तकेन महात्मना ।
महत्फलमवाप्नोति तस्य लिङ्गस्य दर्शनात् ॥
अन्तकेश्वरसामीप्ये लिङ्गं वै दक्षिणे स्थितम् ।
[3]शक्रेश्वरेति नामानं स्थापितं शक्रहस्तिना ॥

1. P. तेषां
2. P. विस्मरतो
3. P and B. सर्वेश्वरं तु

तस्यैव दक्षिणे भागे [1]मातलीश्वरमुत्तमम् ।
संस्थापितं मातलिना सर्वसौख्यप्रदायकम् ॥
देवस्य चाऽग्रतः कुण्डे तत्र तीर्थं वरानने ।
हस्तिपालेश्वरस्याऽग्रे कुण्डे तिष्ठति भामिनि ॥
तप्तं यत्र पुरा भद्रे अन्तकेनाऽन्तकारिणा ।
हस्तीश्वरस्य पूर्वेण लिङ्गं पूर्वामुखं स्थितम् ॥
विजयेश्वरनामानं सुरसिद्धैस्तु पूजितम् ।
महाकालस्य कुण्डं तु उत्तरे वरवर्णिनि ॥
वालिनाऽऽराधितश्चाऽहं तस्मिन् स्थाने तु पार्वति ।
बलिकुण्डं तु विख्यातं वाराणस्यां मम प्रियम् ॥
तस्य कुण्डस्य पूर्वेण लिङ्गं स्थापितवान् बलिः ।

॥ इति श्रीलिङ्गपुराणे गुह्यायतनवर्णनं नाम नवमोऽध्यायः ॥

तथा—

विद्याविघ्नेश्वरा रुद्राः शिवा ये च प्रकीर्तिताः ।
कृत्तिवासेश्वरो यत्र तत्र सर्वे व्यवस्थिताः ॥
तस्मिन् स्थाने महादैत्यो हस्ती भूत्वा ममाऽन्तिकम् ।
तस्य कृत्तिं विदार्याऽऽशु [2]करिणं स्वंजनप्रभम् ॥
वासं तु कृतवान् पूर्वं कृत्तिवासस्ततो ह्यहम् ।
अविमुक्ते स्थितश्चाऽहं तस्मिन् स्थाने महामुने ॥

1. P and B. मातलेश्वरम्
2. B. करिणी त्वञ्जनप्रभम्

लिङ्गं दारुवने गुह्यमृषिसङ्घैस्तु पूजितम् ।
पश्चिमाभिमुखश्चाऽहं तस्मिन्नायतने स्थितः ॥
अन्तकेश्वरलिङ्गं तु मम चाऽग्रे स्थितं शुभम् ।
उत्तरे मम लिङ्गं तु स्थापितं शक्रहस्तिना ॥
मातलीश्वरलिङ्गं तु दक्षिणेन स्थितं मम ।
मम पूर्वेण कूपस्तु नानासिद्धिसमन्वितः ॥
अणिमाद्यास्तथाऽष्टौ च सिद्धयस्तत्र संस्थिताः ।

तथा—

ये ते पाशुपतास्तत्र मध्यमेश्वरसंस्थिताः ।
तेषामनुग्रहार्थं च कृत्तिवासाः स्थितः पुरा ॥
रुद्राणां तु शरीरन्तु मध्यमेश्वरमीश्वरम् ।
कृत्तिवासाः शिवः प्राहुरेतद्गुह्यतरं मम ॥
अन्ये च बहवः सिद्धा ऋषयस्तत्र संस्थिताः ।
उपासन्ति च मां नित्यं मद्भावगतमानसाः[1] ॥
वाराणस्यां प्रमुच्यन्ते ये जनास्तत्र संस्थिताः ।
कृमिकीटाः प्रमुच्यन्ते महापातकिनश्च ये ॥
स्मरणाद्विप्र लिङ्गस्य पापं वै भस्मसाद्भवेत् ।

तथा—

कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं ये यजन्ति शुभान्विताः[2] ।
ते रुद्रस्य शरीरे तु प्रविष्टा अपुनर्भवाः[3] ॥

1. B. गतचेतसः
2. P and B. शुभार्थिनः
3. P and B. प्रविष्टाश्च पुनर्भवाः

तस्यैव दक्षिणे भागे [1]मातलीश्वरमुत्तमम् ।
संस्थापितं मातलिना सर्वसौख्यप्रदायकम् ॥
देवस्य चाऽग्रतः कुण्डे तत्र तीर्थं वरानने ।
हस्तिपालेश्वरस्याऽग्रे कुण्डे तिष्ठति भामिनि ॥
तप्तं यत्र पुरा भद्रे अन्तकेनाऽन्तकारिणा ।
हस्तीश्वरस्य पूर्वेण लिङ्गं पूर्वामुखं स्थितम् ॥
विजयेश्वरनामानं सुरसिद्धैस्तु पूजितम् ।
महाकालस्य कुण्डं तु उत्तरे वरवर्णिनि ॥
वालिनाऽऽराधितश्चाऽहं तस्मिन् स्थाने तु पार्वति ।
बलिकुण्डं तु विख्यातं वाराणस्यां मम प्रियम् ॥
तस्य कुण्डस्य पूर्वेण लिङ्गं स्थापितवान् बलिः ।

॥ इति श्रीलिङ्गपुराणे गुह्यायतनवर्णनं नाम नवमोऽध्यायः ॥

तथा—

विद्याविघ्नेश्वरा रुद्राः शिवा ये च प्रकीर्तिताः ।
कृत्तिवासेश्वरो यत्र तत्र सर्वे व्यवस्थिताः ॥
तस्मिन् स्थाने महादैत्यो हस्ती भूत्वा ममाऽन्तिकम् ।
तस्य कृत्तिं विदार्याऽऽशु [2]करिणं स्वंजनप्रभम् ॥
वासं तु कृतवान् पूर्वं कृत्तिवासस्ततो ह्यहम् ।
अविमुक्ते स्थितश्चाऽहं तस्मिन् स्थाने महामुने ॥

1. P and B. मातलेश्वरम्
2. B. करिणी त्वञ्जनप्रभम्

लिङ्गं दारुवने गुह्यमृषिसङ्घैस्तु पूजितम् ।
पश्चिमाभिमुखश्चाऽहं तस्मिन्नायतने स्थितः ॥
अन्तकेश्वरलिङ्गं तु मम चाऽग्रे स्थितं शुभम् ।
उत्तरे मम लिङ्गं तु स्थापितं शक्रहस्तिना ॥
मातलीश्वरलिङ्गं तु दक्षिणेन स्थितं मम ।
मम पूर्वेण कूपस्तु नानासिद्धिसमन्वितः ॥
अणिमाद्यास्तथाऽष्टौ च सिद्धयस्तत्र संस्थिताः ।

तथा—

ये ते पाशुपतास्तत्र मध्यमेश्वरसंस्थिताः ।
तेषामनुग्रहार्थं च कृत्तिवासाः स्थितः पुरा ॥
रुद्राणां तु शरीरन्तु मध्यमेश्वरमीश्वरम् ।
कृत्तिवासाः शिवः प्राहुरेतद्गुह्यतरं मम ॥
अन्ये च बहवः सिद्धा ऋषयस्तत्र संस्थिताः ।
उपासन्ति च मां नित्यं मद्भावगतमानसाः[1] ॥
वाराणस्यां प्रमुच्यन्ते ये जनास्तत्र संस्थिताः ।
कृमिकीटाः प्रमुच्यन्ते महापातकिनश्च ये ॥
स्मरणाद्विप्र लिङ्गस्य पापं वै भस्मसाद्भवेत् ।

तथा—

कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं ये यजन्ति शुभान्विताः[2] ।
ते रुद्रस्य शरीरे तु प्रविष्टा अपुनर्भवाः[3] ॥

1. B. गतचेतसः
2. P and B. शुभार्थिनः
3. P and B. प्रविष्टाश्च पुनर्भवाः

अनेनैव शरीरेण प्राप्ता निर्वाणमुत्तमम् ।
बहूनि तत्र तीर्थानि संख्या कर्तुं न शक्यते ॥
दशकोटिसहस्राणि तीर्थान्यत्रैव वै मुने ।
कृत्तिवासेश्वरो यत्र तत्र सर्वे व्यवस्थिताः[1] ॥
तस्मिँल्लिङ्गे तु सान्निध्यं त्रिकालं नाऽत्र संशयः ।
ब्रह्मविष्णुसुरेन्द्राणामप्रकाश्यं कृतं मया ॥
यत्र तीर्थान्यनेकानि कृतानि बहुभिर्द्विजैः ।
पुलस्त्याद्यैर्महाभागैर्लोमशाद्यैर्महात्मभिः ॥
कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं[2] न जानन्ति सुरासुराः ।

भृगुरुवाच—

कृते त्रेताद्वापरे च कलौ च परमेश्वरम् ।
महागुह्यातिगुह्यं च संसारार्णवतारकम् ॥
केन कार्येण देवेश त्वयेदं न प्रकाशितम् ।
कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गमविमुक्ते तु संस्थितम् ॥

ईश्वर उवाच—

दशकोटिसहस्राणि आगच्छन्ति दिने दिने ।
धर्मक्रियाविनिर्मुक्ताः सत्यशौचविवर्जिताः ॥
[3]देवद्विजगुरून्नित्यं निन्दन्तो भक्तिवर्जिताः ।
मायामोहसमायुक्ता दम्भमोहसमन्विताः ॥

1. B. व्यपाश्रिताः

2. B. देवं

3. This line is missing in the Udaipur Ms. and is supplied by the Punjab and Bhonsle Mss.

शूद्रान्ननिरता विप्रा विह्वला रतिलालसाः ।
कृत्तिवासेश्वरं प्राप्य ते सर्वे विगतज्वराः ॥
संसारभयनिर्मुक्ताः सर्वपापविवर्जिताः ।
सुखेन मोक्षमायान्ति यथा सुकृतिनस्तथा ॥
दिव्यैर्विमानैरारूढाः किङ्किणीरवकान्वितैः ।
देवानां भुवनं लभ्यं ते यान्ति परमं पदम् ॥
जन्मान्तरसहस्रेण मोक्षो लभ्येत वा न वा ।
एकेन जन्मना तत्र कृत्तिवासे तु लभ्यते ॥
पूर्वजन्मकृतं पापं तस्य लिङ्गस्य दर्शनात्[1] ।
[2]तत्र सिद्धेश्वरं नाम सुखलिङ्गं तु संस्थितम् ॥
अन्तकेश्वरदेवस्य स्थितं चैवोत्तरेण तु ।
आलयं सर्वसिद्धानां[3] तत्स्थानं परमं महत् ॥
अव्ययं शाश्वतं दिव्यं विरजं ब्रह्मणालयम् ।
शक्तिमूर्तिस्थितं शान्तं शिवं परमकारणम् ॥
अव्यक्तं शाश्वतं सूक्ष्मं सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं महत् ।

तथा—

ईश्वर उवाच—

एतद्दारुवनस्थानं[4] कलौ देवस्य गीयते ।
परस्परं तु यज्ज्ञानं मोक्षमार्गप्रदायकम् ॥
प्राप्यते द्विजशार्दूल कृत्तिवासे न संशयः ।
कृते तु त्र्यम्बकं प्रोक्तं त्रेतायां कृत्तिवाससम् ॥

1. P and B. तपसा च विमुञ्चति ।
तत्क्षणात् तस्य ते पापं तस्य लिङ्गस्य दर्शनात् ।
2. Six lines from दर्शनात् are omitted by B.
3. P. सिद्धीनां
4. P and B. वनं ज्ञानं

माहेश्वरं तु देवस्य द्वापरे नाम गीयते ।
हस्तिपालेश्वरं नाम कलौ सिद्धैस्तु गीयते ॥
दण्डिरूपधरेणैव देवदेवेन शम्भुना ।
द्विजेष्वनुग्रहश्चाऽत्र तत्र स्थाने कृतः पुरा ॥
युगे युगे तु तत्त्वज्ञा ब्राह्मणाः शान्तचेतसः ।
उपासते च मां नित्यं जपन्ति शतरुद्रियम् ॥
आदेहपतनाद्विप्रास्तस्मिन् क्षेत्र उपासकाः ।
जपन्ति रुद्राध्यायं ते स शिवः कृत्तिवाससम् ॥
तेषां देवः सदा तुष्टो दिव्यान् लोकान्[1] प्रयच्छति ।
ये ते जप्ता[2] मया रुद्राः शङ्कुकर्णालये पुरा ॥
तेऽविमुक्ते तु तिष्ठन्ति कृत्तिवासे न संशयः ।
द्वारं यत् सांख्ययोगानां सा[3] तेषां वसतिः स्मृता ॥

तथा—

श्यामास्तु पुरुषा रौद्रा वैद्युता हरिपिङ्गलाः ।
अशरीराः शरीरा ये ते च सृष्टा मया पुरा ॥
नीलकण्ठाः श्वेतमुखा बिम्बोष्ठाश्च कपर्दिनः ।
हरित्केशाः शृङ्गिणश्च लम्बोष्ठास्तिग्महेतयः ॥
[4]असंख्याः परिसंख्यातास्तथाऽन्ये च सहस्रशः ।
तेऽविमुक्ते तु तिष्ठन्ति कृत्तिवाससमीपतः ॥
रुद्राणां तु शिवो[5] ज्ञेयं कृत्तिवासेश्वरं परम् ।
तेन तैः प्रेरिता यान्ति दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥

1. P. कामान् for लोकान् B. सर्वान् कामान्
2. B. यष्टा
3. B and P. स स्मृतः for सा स्मृता
4. P. B. संख्याताः
5. P. B. शिरो

अशाश्वतमिदं ज्ञात्वा मानुष्यं बहुकिल्बिषम् ।
अविमुक्ते तु वस्तव्यं जप्तव्यं शतरुद्रियम् ॥
कृत्तिवासेश्वरो देवो द्रष्टव्यश्च पुनः पुनः ।
यदीच्छेत्तारकं ज्ञानं शाश्वतं चाऽमृतप्रदम् ॥
[1]एतत्सर्वं प्रकर्तव्यं यदीच्छेन्मामकं पदम् ।

तथा—

गजवक्त्रः स्वयंभूतस्तिष्ठत्यत्र विनायकः[2] ।
कूष्माण्डराजशम्भुश्च जयन्तश्च मदोत्कटः[3] ॥
सिंहव्याघ्रमुखाः केचिद्विकटाः कुब्जवामनाः ।
यत्र नन्दी महाकालः चित्रघण्टो महेश्वरः ॥
दमिचण्डेश्वरश्चैव घण्टाकर्णो महाबलः[4] ।
एते चाऽन्ये च बहवो गणा [5]रुद्रेश्वराय वै ॥
रक्षन्ति सततं सर्वे अविमुक्तं हि मे गृहम् ।
अयनं तूत्तरं ज्ञेयं दमिचण्डेश्वरं मम ॥
दक्षिणं शङ्कुकर्णं तु ओङ्कारं विषुवं मम ।
दशकोट्यस्तु तीर्थानां संविशन्त्यथ पर्वणि ।
रहस्यं विप्रमन्त्राणां गोपनीयं प्रयत्नतः ॥
यच्च पाशुपतं प्रोक्तं पदं सम्यङ्निषेवितम् ।
पूजनात्तदवाप्नोति षण्मासाभ्यन्तरेण तु ॥

1. P and B. एतत्सदैव कर्तव्यं
2. B. तिष्ठत्यग्रविनायकः
3. B. कटोत्कटः
4. B. महेश्वरः
5. B. रुद्रस्य ये स्मृताः

ममैव प्रीतिरतुला तस्मिन्नायतने सदा।
अन्ये च बहवस्तत्र सिद्धलिङ्गाश्च सुव्रते ॥
सर्वेषामेव स्थानानां तत्स्थानं [1]तु ममाऽधिकम्।
ज्ञात्वा कलियुगं घोरमप्रकाश्यं कृतं मया ॥

न सा गतिः प्राप्यते यज्ञदानै-
स्तीर्थाभिषेकैर्न तपोभिरुग्रैः।
अन्यैश्च धर्मैर्विविधैः शुभैर्वा
या कृत्तिवासे तु जितेन्द्रियैश्च ॥

तथा—

दर्शनाद्देवदेवस्य ब्रह्महाऽपि प्रमुच्यते।
स्पर्शने पूजने चैव सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥
श्रद्धया परया देवं येऽर्चयन्ति सनातनम्।
फाल्गुनस्य चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहिताः ॥
पुष्पैः फलैस्तथाऽन्यैश्च भक्ष्यैरुच्चावचैस्तथा।
क्षीरेण मधुना चैव तोयेन सह सर्पिषा ॥
तर्पयन्ति परं लिङ्गमर्चयन्ति देवं[2] शुभम्।
हुडुङ्कारनमस्कारैः नृत्यगीतैस्तथैव च ॥
मुखवाद्यैरनेकैश्च स्तोत्रमन्त्रैस्तथैव च।
उपोष्य रजनीमेकां भक्त्या परमया हरम् ॥
ते यान्ति परमं स्थानं सदाशिवमनामयम्।
भूता हि चैत्रमासस्य अर्चयेत्परमेश्वरम् ॥

1. B. मम चाधिकम्
2. B. परं

स वित्तेशपुरं प्राप्य क्रीडयेत् यक्षराडिव ।
वैशाखस्य चतुर्दश्यां योऽर्चयेत्प्रयतः शिवम् ॥
वैशाखं लोकमासाद्य तस्यैवाऽनुचरो भवेत् ।
ज्येष्ठे मासि चतुर्दश्यां योऽर्चयेच्छ्रद्धया हरम् ॥
सोऽग्निलोकमवाप्नोति यावदाचन्द्रतारकम् ।
चतुर्दश्यां शुचौ मासि योऽर्चयेत्तु सुरेश्वरम् ॥
सूर्यस्य लोके सुसुखी क्रीडते यावदीप्सितम् ।
श्रावणस्य चतुर्दश्यां कामलिङ्गं समर्चितम् ॥
स याति वारुणं लोकं क्रीडते चाऽप्सरैः सह ।
मासि भाद्रपदे युक्तमर्चयित्वा तु शङ्करम् ॥
पुष्पैः फलैश्च विविधै रुद्रस्यैति सलोकताम् ।
पितृपक्षे चतुर्दश्यां पूजयित्वा महेश्वरम् ॥
प्राप्यते पितृलोकं तु क्रीडते पूजितस्तु तैः ।
प्रबोधमासे[1] देवेशमर्चयित्वा महेश्वरम् ॥
स चन्द्रलोकमाप्नोति क्रीडते यावदीप्सितम्[2] ।
बहुले मार्गशीर्षस्य अर्चयित्वा पिनाकिनम्[3] ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति [क्रीडते][4]कालमक्षयम् ।
अर्चयित्वा तथा पुष्ये स्थाणुं तुष्टेन चेतसा ॥
प्राप्नोति नैरृतं स्थानं तेन वै[5] सह मोदते ।
माघे समर्चयित्वा वै पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥

1. B. प्रबोधमाने
2. B. कालमक्षयम्
3. Two lines omitted by B.
4. [ ] supplied by P.
5. B and P तेनैव

प्राप्नोति शिवलोकं तु त्यक्त्वा संसारसागरम्।
कृत्तिवासेश्वरं देवमर्चयेत्तु प्रयत्नतः ॥
अविमुक्ते च वस्तव्यं यदीच्छेन्मामकं पदम्।
गायन्ति सिद्धाः किल गीतकानि
धन्याऽविमुक्ते तु नरा वसन्ति।
स्वर्गापवर्गस्य पदस्य लिङ्गं
ये कृत्तिवासं शरणं प्रपन्नाः ॥

तथा—

ईश्वर उवाच—

अन्यदायतनं पुण्यं काशिपुर्यां वरानने।
धन्वन्तरिः पुरा जातः काशिराजगृहे शुभे ॥
तेन भद्रे तथा काले अहमाराधितः शुभे।
भृङ्गीशेश्वरनामानं[1] लिङ्गं तत्र स्थितं मम ॥
पश्चान्मुखः स्थितश्चाऽहं कूपस्तु मम चाऽग्रतः।
तिष्ठन्त्योषधयस्तत्र सर्वा ह्यमृतसंभवाः ॥
क्षिप्तास्तस्मिन् पुरा काले वैद्यराजेन सुन्दरि।
तेन तत्प्रोच्यते स्थानं वैद्यनाथं महेश्वरि ॥
तस्मिन् कूपे तु ये देवि पानीयं पिबते नरः।
व्याधिभिः संप्रमुच्यन्ते[2] वैद्यनाथ[3]प्रभावतः ॥
कूपस्य चोत्तरे भागे हरिकेश्वरसंज्ञकम्[4]।
रोगैश्चाऽपि प्रमुच्यन्ते हरिकेश्वरदर्शनात् ॥

1. B and P. तुङ्गाशेश्वरनामानं
2. B and P. प्रमुच्यते
3. B and P. तुङ्गनायक
4. B and P. हरीशेश्वरसंज्ञितम्

तुङ्गेशस्य समीपे तु दक्षिणे वरवर्णिनि।
शैवं तडागमाख्यातं[1] शिवेनाऽधिष्ठितं शुभम्॥
पश्चिमे तु तटे रम्ये स्थितोऽहं तत्र सुव्रते[2]।
पश्चिमाभिमुखो भद्रे तस्मिन् स्थाने व्यवस्थितः॥
शिवेश्वर[3] इति ख्यातो भक्तानां वरदायकः।
शिवेश्वराद्दक्षिणतो नाऽतिदूरे व्यवस्थितम्॥
पश्चिमाभिमुखं लिङ्गं स्थापितं जमदग्निना।
जमदग्निलिङ्गात्पश्चिमतो नाऽतिदूरे व्यवस्थितम्॥
भैरवेश्वरविख्यातं सुरासुरनमस्कृतम्।
तत्र दुर्गा स्थिता भद्रे ममाऽपि हि भयंकरा॥
नृत्यमाना तु सा देवी लिङ्गस्यैव समीपतः।
भैरवेशं तु तं दृष्ट्वा संसारे न पतेत्पुनः॥
तस्यैव भैरवेशस्य कूपस्तिष्ठति चोत्तरे।
तस्योपस्पर्शनं कृत्वा सर्वयज्ञफलं लभेत्॥
कूपस्य पश्चिमे भागे लिङ्गं तिष्ठति भामिनि।
शुकेश्वरमिति ख्यातं स्थापितं व्याससूनुना॥
तं दृष्ट्वा मानवो देवि वैराग्यमपि विन्दति।
तस्यैव चोत्तरे पार्श्वे तडागं यत्र तिष्ठति॥
तत्र स्नात्वा वरारोहे कृतकृत्यो भवेन्नरः।
नैर्ऋते तु दिशाभागे शुकेशस्य तु सुन्दरि॥
स्थापितं मुखलिङ्गं तु व्यासेनाऽपि महर्षिणा।
व्यासेश्वरं तु विख्यातमृषिसङ्घैस्तु वन्दितम्॥

1. P. तदागमाख्यातं
2. B. सुन्दरि
3. P. शिवेश्वरेति विख्यातो

व्यासकुण्डे नरः स्नात्वा अर्चयित्वा सुरान् पितॄन् ।
अक्षयाँल्लभते लोकान् यत्र तत्राऽभिकाङ्क्षितान् ॥
व्यासतीर्थसमीपे तु पश्चिमेन यशस्विनि ।
घण्टाकर्णह्रदं नाम सर्वसौख्यप्रदायकम् ॥
स्नानं कृत्वा ह्रदे तस्मिन् व्यासस्यैव तु दर्शनात् ।
यत्र तत्र मृतो वाऽपि वाराणस्यां मृतो भवेत् ॥
तत्र देवि तनुं त्यक्त्वा लभेद्बाणेश्वरीं गतिम् ।
घण्टाकर्णसमीपे तु उत्तरेण यशस्विनि ॥
पुण्यमप्सरसां ख्यातं पञ्चचूडाविनिर्मितम् ।
पञ्चचूडाह्रदे स्नात्वा दृष्ट्वा चैव तमीश्वरम् ॥
स्वर्गलोकं नरो याति पञ्चचूडाप्रियः सदा ।
तस्य चोत्तरदेशे तु अशोकवनसंस्थितम् ॥
अशोकवनमध्यस्थं तत्र कुण्डं शुभोदकम् ।
तस्मिन् कुण्डे नरः स्नात्वा विलोकश्चैव जायते ॥
विलोकाचोत्तरे भागे नाम्ना मन्दाकिनी शुभा ।
स्वर्गलोके तु सा पुण्या किं पुनर्मानुषे शुभे ॥
यत्र वै देवदेवस्य सान्निध्यं देवि सर्वदा ।
लिङ्गं तत्र स्वयं भूतं क्षेत्रमध्ये तु सुन्दरि ॥

तथा—

ईश्वर उवाच—

मन्दाकिनीजले स्नात्वा दृष्ट्वा वै मध्यमेश्वरम् ।
एकविंशकुलोपेतो रुद्रलोके वसेच्चिरम् ॥

एतत्किल सदा प्राहुः पितरः सपितामहाः ।
योऽपि चाऽस्मत्कुले जातो मन्दाकिन्या जलोद्गतः[1] ॥
भोजयेच्च यतो विप्रान् यतीन् पाशुपतान् बुधः ।
स्नानं दानं तपो[2] होमः स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥
पिण्डनिर्वापणं चैव सर्वं भवति चाऽक्षयम् ।
क्षेत्रस्य चाऽस्य संक्षेपान्मया ते कथितं स्फुटम्[3] ॥
दक्षिणं भूमिभागं तु मध्यमेशस्य यद्भवेत् ।
तत्र पूर्वामुखं लिङ्गं विश्वेदेवैः प्रतिष्ठितम् ॥
पश्चान्मुखं तु देवेशं[4] वीरभद्रप्रतिष्ठितम् ।
[5]पश्चान्मुखेन दृष्टेन वीरभद्रसलोकताम् ॥
तयोस्तु दक्षिणे देवि भद्रकालीहृदं स्मृतम् ।
कुण्डस्य पश्चिमे तीरे शौनकेन प्रतिष्ठितम् ॥
मतङ्गेश्वरनामानं लिङ्गं तत्रैव तिष्ठति ।
पूर्वामुखं तु तल्लिङ्गं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।
मतङ्गेश्वरकोणे तु वायव्ये तु यशस्विनि ।
प्रतिष्ठितानि लिङ्गानि नरैस्तत्र महात्मभिः ॥
तस्यैव दक्षिणे भागे जयन्तेन प्रतिष्ठितम् ।
[6][देवराजस्य पुत्रेण आत्मनो जयमिच्छता ॥

1. P. जले प्लुतः
2. P. जपो
3. B. शुभम्
4. B. देवेशि
5. B. पूर्वामुखेन
6. P and B add [ ]

ब्रह्मतारेश्वरं चैवं तस्मिन् स्थाने सुरेश्वरि ।
पितृभिः याज्ञवल्क्येन तत्र लिङ्गं प्रतिष्ठितम् ॥]
तस्य दक्षिणदिग्भागे सिद्धिकूटः प्रकीर्तितः[1] ।
सिद्धाः पाशुपतास्तत्र मम लिङ्गार्चने रताः ॥
तेषां वै तत्र कूटोऽयं सिद्धकूटः स सिध्यते ।
तत्र ध्यानरताः केचिज्जपं कुर्वन्ति चाऽपरे ॥
स्वाध्यायमन्ये कुर्वन्ति तपः कुर्वन्ति चाऽपरे ।
[2]आकाशशयनं केचित्केचिद्भावं समाश्रिताः ॥
अधोमुखास्तथैवाऽन्ये धूमपेयास्तथाऽपरे ।
प्रदक्षिणान्ये कुर्वन्ति काष्ठमौनं तथाऽपरे ॥
कुर्वन्ति पुष्पाहरणं गडूकानां तथा परे ।
तैः सर्वैः स्थापितं लिङ्गमर्चापूजनतत्परैः[3] ॥
तेषां तत्र तदा भक्तिं ज्ञात्वा देवे हि सुव्रते ।
सान्निध्यं कृतवानस्मिंस्तदनुग्रहकाम्यया ॥
सिद्धेश्वरं तु विख्यातं सर्वपापहरं शुभम् ।
पूर्वामुखं तु तल्लिङ्गं सिद्धकूटे व्यवस्थितम् ॥
मानवानां हितार्थाय तत्र स्थाने स्थितो ह्यहम् ।
देवस्य पश्चिमे भागे वापी तिष्ठति सुन्दरि ॥
तत्र वापीजले स्नात्वा दृष्ट्वा सिद्धेश्वरं नरः ।
अस्मिन् क्षेत्रे तु निर्माल्यं पापं संक्रमते तु यत् ॥

1. B. प्रतिष्ठितः
2. P omits these two lines
3. P and B. तर्पणैः

तत् सर्वं विलयं याति सिद्धेश्वरस्य दर्शनात् ।

॥ इति श्रीलिङ्गपुराणे[1] वाराणसीमाहात्म्ये गुह्यायतन-
वर्णनं नाम दशमोऽध्यायः ॥

ईश्वर उवाच—

सिद्धकूटस्य पूर्वेण देवं पश्चान्मुखं स्थितम् ।
व्याघ्रेश्वरेति विख्यातं सर्वदेवैस्स्तुतं शुभे ॥
तेन दृष्टेन लभते उत्तमं पदमव्ययम् ।
व्याघ्रेश्वराद्दक्षिणे च स्वयंभूस्तत्र तिष्ठति ॥
दिव्यं लिङ्गं तु तत्रस्थं देवानामपि दुर्लभम् ।
रहस्यं सर्वदेवानां भूमिं भित्त्वा तु चोत्थितम् ॥
तेन लिङ्गेन दृष्टेन पूजितेन स्तुतेन च ।
कृतकृत्यो भवेद्देवि संसारे न पुनर्विशेत् ॥
पूर्वामुखं तु तल्लिङ्गं ज्येष्ठस्थानमिदं शुभम् ।
मानवानां हितार्थाय तत्र स्थाने स्थितो ह्यहम् ॥
अस्याऽग्रे देवदेवेशि मुखलिङ्गं च तिष्ठति ।
पश्चान्मुखं तु तं देवि पञ्चचूडा शुभेक्षणा ॥
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु नाम्ना [illegible]सितेश्वरम् ।
तं दृष्ट्वा लभते देवि आनन्दं ब्रह्मणः पदम् ॥
तस्योत्तरे तु देवेशि पुण्यं लिङ्गं त्वया कृतम् ।
निवासेति च विख्यातं सर्वेषामेव योगिनाम् ॥
तेन दृष्टेन देवेशि योगं विन्दति शाङ्करम् ।
चतुःसमुद्रविख्यातः कूप[illegible]ति सुन्दरि ॥

1. P omits लिङ्गपुराणे

चतुःसमुद्रस्नानेन यत्फलं लभते नरः ।
तत्फलं सकलं तस्य उदकस्पर्शनाच्छुभे ॥
तत्रैव त्वं महादेवि रममाणा मया सह ।
ये च त्वां पूजयिष्यन्ति भक्तियुक्ताश्च मानवाः ॥
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ।

ईश्वर उवाच—

कूपस्य उत्तरे देवि व्याघ्रेशस्य तु दक्षिणे ।
तिष्ठते तत्र वै लिङ्गं पूर्वामुखं च सुन्दरि ॥
दण्डीश्वरमिति ख्यातं वरदं सर्वदेहिनाम् ।
तेन दृष्टेन लभ्येत ऐश्वरं पदमव्ययम् ॥
तस्योत्तरे तडागं च देवि सर्वत्र विश्रुतम् ।
सन्ध्याप्रणामकुपिता[1] यदा तस्मिन् सुरेश्वरि ॥
बहुरूपं समास्थाय देवदेवः स्वयं हरः ।
दण्डकश्च तदा क्षिप्तो देवाग्रे स प्रभाकरः ॥
तेन तत्र कृतं दिव्यं तडागं लोकविश्रुतम् ।
क्रोधेन प्रस्थिता देवि तुहिनाचलसंमुखम् ॥
तावदस्य तदग्रे वै तडागं महदद्भुतम् ।
तं दृष्ट्वा तु तदा देवि निवृत्ता पुनरेव वा[2] ॥
वेश्म प्रविश्य देवेशि स्थिता तत्रैव भामिनि ।
दण्डेन देवदेवस्य स्थितेन सुमहत्सरः ॥
दण्डखातमिति प्राहुर्ये पुराणविदो जनाः ।

1. P. B. मध्याप्रणामकुपिता (?)
2. P. B. सा for वा

तस्मात्स्नानं तु कर्तव्यं तत्रैव श्रेय इच्छया ॥
तत्र स्नाने कृते देवि कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
दण्डखाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा स्वकान् पितॄन् ॥
नरकस्थास्तु ये देवि पितृलोके वसन्ति ते ।
पिशाचत्वं गता ये च नराः पापेन कर्मणा ॥
तेषां पिण्डप्रदानेन देहस्योद्धरणं स्मृतम् ।
दण्डखाते नरः स्नात्वा किं भूयः परिशोचति ॥
यस्य स्मरणमात्रेण पापसङ्घातपञ्जरम् ।
नश्यते शतधा देवि दण्डखातस्य दर्शनात् ॥
तस्य दण्डस्य माहात्म्यं पुण्यं श्रृणु महायशः ।
सूर्योपरागे देवेशि नरा आयान्ति सुव्रते ॥
कुरुक्षेत्रं महत्पुण्यं[1] सर्वदेवनमस्कृतम् ।
निवृत्ते ग्रहणे[2] देवि कुरुक्षेत्रात्परं पदम् ॥
दण्डखातं समायान्ति आत्मशुद्ध्यर्थकारणम् ।
दर्शनात्तस्य खातस्य कृतकृत्योऽभिजायते ॥
अन्यदायतनं तत्र मम देवि महेश्वरि ।
जैगीषव्येश्वरं नाम स्थापितं सुमहात्मना ॥
जैगीषव्यगुहा तस्मिन् देवदेवस्य सन्निधौ ।
त्रिकालमर्चयँल्लिङ्गं भक्त्या तद्भावितात्मना[3] ॥
एवमाराधितो देवि जैगीषव्येण धीमता ।
तस्य पृष्टश्चाऽहं देवि सर्वान् कामान् प्रदत्तवान् ।

1. P. B. कुरुक्षेत्रस्य माहात्म्यं
2. P. B. निवृत्तिग्रहणे
3. B omits this line

तस्मात्तु सुकृतं लिङ्गं पूजयिष्यन्ति ये नराः ॥
ज्ञानं तेषां ध्रुवं देवि अचिराज्जायते भुवि ।
त्रिरात्रं तत्र कृत्वा वै यो नरः पूजयिष्यति ॥
गुह्यं प्रविश्यते चैव ज्ञानयुक्तो भवेन्नरः ।
तस्य वै पश्चिमे भागे सिद्धकूपस्तु[1] दक्षिणे ॥
पूर्वामुखं तु तल्लिङ्गं देवलेन प्रतिष्ठितम् ।
तेन दृष्टेन देवेशि ज्ञानवान् जायते नरः ॥
तस्यैव च समीपस्थं शतकालप्रतिष्ठितम् ।
तस्य दक्षिणदिग्भागे नाऽतिदूरे तपस्विनि[2] ॥
मुखलिङ्गं [3]तु तद्भद्रे पश्चिमाभिमुखं शुभे ।
शातातपेश्वरं नाम स्थापितं च महर्षिणा ॥
तेन दृष्टेन लभते गतिमिष्टाञ्च शाश्वतीम् ।
तस्य पश्चिमदिग्भागे महालिङ्गं[4] च तिष्ठति ॥
हेतुकेश्वरनामानं सर्वसिद्धिफलप्रदम् ।
तस्यैव दक्षिणे भागे मुखलिङ्गं च तिष्ठति ॥
कणादेश्वरनामानं पश्चिमाभिमुखं स्थितम् ।
सिद्धस्तत्र महाभागे कणादस्तु ऋषिः पुरा ॥
कूपस्तत्र समीपस्थः पुण्यदः सर्वदेहिनाम् ।
कणादेशाद्दक्षिणेन अन्यदायतनं शुभम् ॥
पश्चान्मुखन्तु भूतीशं सर्वपापप्रणाशनम् ।
तस्यैव पश्चिमे भागे लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ॥

1. P. B. कूपतु
2. P. B. यशस्विनि B. व्यवस्थितः
3. P. B. स्थितं भद्रे
4. P. महल्लिङ्गं

चतुर्मुखं तु तल्लिङ्गमाषाढं नाम विश्रुतम् ।
अन्यानि तत्र लिङ्गानि स्थापितानि महान्ति च ॥
तेषां पूर्वेण लिङ्गं तु दैत्येन स्थापितं पुरा ।
तेन दृष्टेन देवेशि पुत्रवान् जायते नरः ॥
भारभूतेश्वरं देवं तत्र[1] दक्षिणतः स्थितम् ।
पश्चान्मुखं तु तल्लिङ्गं भारभूतेश्वरं प्रिये ॥
व्यासेश्वरस्य पूर्वेण लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ।
पराशरेण मुनिना स्थापितं मम भक्तितः[2] ॥
पश्चान्मुखं तु तद्देवि मुखलिङ्गं च तिष्ठति ।
अत्रिणा स्थापितं भद्रे मम भक्तिपरेण च ॥
पश्चान्मुखं तु तल्लिङ्गं सर्वशास्त्रप्रदायकम् ।
व्यासेश्वरस्य पूर्वेण द्वौ लिङ्गौ तत्र सुव्रते ॥
स्थापितौ देवदेवेशि शङ्खेन लिखितेन च ।
तौ दृष्ट्वा मानवो भद्रे ऋषिलोकमवाप्नुयात् ॥
अन्यच्च देवदेवस्य स्थानं गुह्यं यशस्विनि ।
लिङ्गं विश्वेश्वरं नाम सर्वदेवैस्तु वन्दितम् ॥
तेन दृष्टेन लभ्येत व्रतात्पाशुपतात्फलम् ।
पूर्वोत्तरदिशाभागे तस्य देवस्य सुन्दरि ॥
अवधूतं महत्तीर्थं सर्वपापापनुत्तमम् ।
तस्य पूर्वेण सँल्लग्नं नाम्ना पशुपतीश्वरम्[3] ॥

1. P. दैवं तस्य
2. P. B. मुनिसत्तम (?)
3. P. B. पाशुपतीश्वरं

तस्य दर्शनमात्रेण पशुयोनिं न गच्छति ।
चतुर्मुखं तु तल्लिङ्गं पश्चिमाभिमुखं स्थितम् ॥
तस्य दक्षिणदिग्भागे लिङ्गं पश्चमुखं स्थितम् ।
ऋषिणा स्थापितं भद्रे गोभिलेन महात्मना ॥
तं दृष्ट्वा मानवो देवि ऋषिलोकं स गच्छति ।
तस्यैव पश्चिमे देवि लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ॥
विद्याधराधिपतिना कृतं जीमूतवाहिना ।

॥ इति श्रीलिङ्गपुराणे गुह्यायतनवर्णनं नामैकादशोऽध्यायः ॥

ईश्वर उवाच—

अन्यदायतनं देवि वाराणस्यां मम प्रिये ।
गभस्तीश्वरनामानं लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ॥
सूर्येण स्थापितं भद्रे मम भक्तिपरेण वै ।
तस्मिन्ममापि सान्निध्यं नित्यमेव यशस्विनि ॥
ऐशानीं मूर्तिमास्थाय तत्र स्थाने स्थितो ह्यहम् ।
तं दृष्ट्वा मानवो देवि ऐशानं लोकमाप्नुयात् ॥
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु दधिकर्णह्रदं स्थितम् ।
उत्तरे कूपमेवं तु तस्य नामस्य सुन्दरि ॥
दधिकर्णेश्वरं देवं मुखलिङ्गं च तिष्ठति ।
पूर्वामुखं तु देवेशि गभस्तीशस्य चोत्तरे ॥
दक्षिणेन गभस्तीशाद्वारुणस्यां तु सुव्रते ।
मानवानां[1] हितार्थाय त्वं च तत्र व्यवस्थिता ॥

1. P. B. मनुष्याणां

आराधयन्ति देवि त्वामुत्तराभिमुखीं स्थिताम्।
ये च त्वा पूजयिष्यन्ति तस्मिन् स्थाने स्थितो ह्यहम्॥
तेषां त्वं विविधाँल्लोकान् संप्रदास्यसि मोदते।
जागरं ये प्रकुर्वन्ति तवाऽग्रे दीपधारिणः॥
तेषां त्वमक्षयाँल्लोकान् वितरिष्यसि भामिनि[1]।
आलयं ये प्रकुर्वन्ति तवाऽर्थे वरवर्णिनि[2]॥
तेषां त्वमक्षयाँल्लोकान् प्रयच्छसि न संशयम्।
आलयं ये प्रकुर्वन्ति भूमिं सम्मार्जयन्ति च॥
तेषामष्टसहस्रस्य सुवर्णस्य फलं लभेत्।
त्वामुद्दिश्य तु यो देवि ब्राह्मणान् ब्राह्मणीश्च ह॥
भोजयिष्यति यो देवि तस्य पुण्यफलं शृणु।
तव लोके वसेत्कल्पमिहैवाऽऽगच्छते पुनः॥
नरो वा यदि वा नारी सर्वभोगसमन्वितौ।
धनधान्यसमायुक्तौ जायेते च महाकुले॥
सुभगौ दर्शनीयौ च रूपयौवनदर्पितौ।
भवेतामीदृशौ देवि सर्वसौख्यस्य भाजने॥
मानुषं दुर्लभं प्राप्य विद्युत्संपातचञ्चलम्।
येन दृष्टाऽसि सुश्रोणि तस्य जन्मभयं कुतः॥
मायापुर्यां तु ललितां दृष्ट्वा यल्लभते फलम्।
तत्फलं तस्य देवेशि यस्त्वां तत्र निरीक्षयेत्॥
पृथ्वीं प्रदक्षिणं कृत्वा यत्फलं लभते नरः।
तत्फलं ललितायां च वाराणस्यां न संशयः॥

1. B omits this line
2. P omits this line and the next

तेन ते नाम विख्यातं तथा मुखनिरीक्षिणी[1] ।
मुखप्रेक्षणिकां दृष्ट्वा सौभाग्यं चोत्तमं लभेत् ॥
माघे मासि चतुर्थ्यां तु तस्मिन्काल उपोषितः ।
अर्चयित्वा तु यो देवि जागरं तत्र कारयेत् ॥
तस्यर्द्धिमत् कुलं देवि त्रैलोक्ये याति दुर्लभम् ।
मुखप्रेक्षा चोत्तरतो द्वौ लिङ्गौ तत्र विश्रुतौ[2] ॥
पश्चान्मुखौ तु तौ देवि वृत्रत्वाष्ट्रेश्वरावुभौ ।
काञ्चनीं पृथिवीं दत्त्वा यत्पुण्यं लभते नरः ॥
सुवर्णस्य च यत्पुण्यं लिङ्गयोर्दर्शनेन तत् ।
त्रिरात्रं यः प्रकुरुते तत्रैव वरवर्णिनि ॥
गौरीलोकोऽक्षयस्तस्य पुनरावृत्तिदुर्लभः ।
तस्माद्यत्नः सदा कार्यस्सर्वदर्शनकाङ्क्षया ॥
ललितायाश्चोत्तरेण [3]चर्चिकाऽधिष्ठिता शुभा ।
मानवानां हितार्थाय वरदा सर्वदेहिनाम् ॥
चर्चिकायास्तथैवाऽग्रे तिष्ठते लिङ्गमुत्तमम् ।
पूर्वामुखं तु तद्देवि[4] रेवन्तेन प्रतिष्ठितम् ॥
तस्याऽग्रतो वरारोहे लिङ्गं पञ्चनदीश्वरम् ।
पश्चान्मुखं तु तद्देवि सर्वस्नानफलप्रदम् ॥
ललितायाश्च संलग्नं पूर्वे कूपस्तु तिष्ठति ।
तस्मिन् कूपे जलं स्पृष्ट्वा अतिरात्रफलं लभेत् ॥
ततो दक्षिणतो देवि तीर्थं पञ्चनदं स्मृतम् ।
नरः पञ्चनदे स्नात्वा दृष्ट्वा लिङ्गं गभस्तिनः ॥

1. P. निरीक्षणम्
2. P. सुव्रते B. सुन्दरि
3. B. विविधाष्ठिता
4. B. तल्लिङ्गं रैवतेन [one of the fourteen Manus]

अनन्तं फलमाप्नोति यत्र तत्राऽभिजायते ।
उपमन्युश्च सुश्रोणि लिङ्गं स्थापितवांस्तथा ॥
मुखानि[1] तस्य तिष्ठन्ति तस्मिँल्लिङ्गे यशस्विनि ।
तच्च पश्चान्मुखं देवि ललितादक्षिणेन तु ॥
तेन दृष्टेन देवेशि न पुनर्जन्मभाग्भवेत् ।
तस्यैव तु समीपे तु पश्चिमे वरवर्णिनि ॥
अन्यल्लिङ्गं तु सुश्रोणि व्याघ्रपादप्रतिष्ठितम् ।
तस्य स्पर्शनाद्देवि[2] सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
गभस्तीशाग्रतो देवि विश्वकर्मप्रतिष्ठितम् ।
अन्यानि तत्र लिङ्गानि स्थापितानि महात्मभिः ॥
गभस्तीशस्य लिङ्गस्य नैर्ऋते वरवर्णिनि ।
शशाङ्केश्वरनामानं लिङ्गं पूर्वामुखं स्थितम् ॥
गन्धर्वनगरं गत्वा राज्ञा चित्ररथेन हि ।
तेन दृष्टेन देवेशि ईप्सितं फलमाप्नुयात् ॥
चित्रेश्वरात् पश्चिमतो लिङ्गं पश्चान्मुखं[3] स्थितम् ।
जैमिनिस्थापितं पूर्वं महापातकनाशनम्[4] ॥
अग्रे तु जैमिनीशस्य कृतं लिङ्गं सुमन्तुना ।
अन्यैश्च ऋषिभिस्तत्र लिङ्गानि सुबहूनि च ॥
तेषां तु दक्षिणे भागे लिङ्गं पश्चान्मुखस्थितम् ।
बुधेश्वरं तथा कोणे सर्वसौख्यप्रदायकः ॥

1. U reads सुखाति
2. P. सन्दर्शनादेव
3. P and B पूर्वामुखं
4. P and B omit this line and the next four

बुधेश्वारात्तु कोणेन वायव्ये नातिदूरतः ।
रावणेश्वरनामानं[1] स्थापितं राक्षसेन तु ॥
[1]रावणेश्वरपूर्वे तु लिङ्गं देवि चतुर्मुखम् ।
तेन दृष्टेन देवेशि यातुधानैर्न हन्यते ॥
रावणेशाद्दक्षिणतो लिङ्गं पूर्वामुखं स्थितम् ।
वराहेश्वरनामानं सर्वपातकनाशनम् ॥
वराहेशाद्दक्षिणतो लिङ्गं पूर्वामुखं स्थितम् ।
तस्यैवाऽऽराधनाद्देवि षण्मासाद्योगमाप्नुयात् ॥
तस्य दक्षिणदिग्भागे लिङ्गं वै दक्षिणामुखम् ।
गालवेश्वरनामानं गुरुभक्तिप्रदायकम् ॥
गालवेश्वरदेवस्य लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ।
अयोगसिद्धिनामानं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥
तस्यैव दक्षिणे देवि नाम्ना वातेश्वरं शुभम्[2] ।
तस्यैव चाऽग्रतो देवि मुखलिङ्गं च तिष्ठति ॥
सोमेश्वरेति विख्यातं लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ।
तं दृष्ट्वा देवदेवेशं सर्वव्याधिक्षयो भवेत् ।
तस्यैव नैर्ऋते भागे लिङ्गं पूर्वामुखं[3] स्थितम् ॥
अङ्गारेश्वरनामानं सर्वसिद्धैर्नमस्कृतम् ।
पूर्वेण तस्य देवस्य लिङ्गमन्यच्च तिष्ठति ॥
कुक्कुटेश्वरनामानं गतिसौख्यप्रदायकम् ।
तस्यैव चोत्तरे देवि पाण्डवैः सुमहात्मभिः ॥

1. B, वारणेश्वरनामानम् ?
2. B omits this line
3. B. पश्चान्मुखं

पञ्च लिङ्गानि पुण्यानि पश्चिमाभिमुखानि तु ।
तेषामेते तु देवेशि लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ॥
संवर्तेश्वरनामानं स्थापितं यन्महर्षिणा ।
ममैवाऽत्यन्तसान्निध्यं तस्मिँल्लिङ्गे सुरेश्वरि ॥
तल्लिङ्गमर्चयेद्यो वै तस्य सिद्धिः करे स्थिता ।
संवर्तेशात् पश्चिमतो लिङ्गं पूर्वामुखं[1] स्थितम् ॥
श्वेतेश्वरं तु विख्यातं श्वेतेन स्थापितं पुरा ।
तेन दृष्टेन लिङ्गेन गाणपत्यं लभेद्ध्रुवम् ॥
पश्चिमे तस्य दिग्भागे कलशेश्वरसंज्ञितम् ।
कलशादुत्थितं लिङ्गं कालस्य भयदायकम् ॥

सूर्य उवाच—

कथं कालस्य भयदं कलशादुत्थितः कथम् ।
एतद्देव समाचक्ष्व यदाऽनुग्रहवान् मयि ॥

विष्णुरुवाच—

तस्यैव देवदेवस्य प्रभावं शृणु भास्कर ।
श्वेतो नाम महातेजा ऋषिः परमधार्मिकः ॥
पूजयामास सततं लिङ्गं त्रिपुरघातिनः ।
तस्य पूजाप्रसक्तस्य कदाचित्कालपर्यये ॥
आजगाम[2] तमुद्देशं कालः परमदारुणः ।
रक्तान्तनयनो घोरः [3]सर्पयष्टिकरो महान् ॥

1. B. पश्चान्मुखं
2. B. आजगाममनुद्देशं
3. P and B सार्पियष्टिकरो

दंष्ट्राकरालो विकृतो भिन्नाञ्जनसमप्रभः[1]।
रक्तवासा महाकायः सर्वाभरणभूषितः ॥
पाशहस्तस्तदाऽभ्येत्य श्वेते पाशमवासृजत्।
कण्ठार्पितेन पाशेन श्वेतः कालमथाऽब्रवीत् ॥
क्षणमात्रं प्रतीक्षस्व मम त्रिभुवनान्तक।
निवर्तयाम्यहं यावत् पूजनं मन्मथद्विषः ॥
तमब्रवीत्तदा कालः प्रहसन् वै सुरेश्वर।
न श्रुतं तत्त्वया मन्ये वृद्धानां ज्ञातजन्मनाम्[2] ॥
श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चाऽपराह्णिकम्।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वाऽस्य न वा कृतम् ॥
गर्भे वाऽप्यथवा बाल्ये वार्द्धके यौवने तथा[3]।
आयुष्ये कर्मणि क्षीणे लोकोऽयं लीयते मया ॥
नौषधानि न मन्त्राश्च न होमा न पुनर्जयः।
त्रायन्ते मृत्युनोपेतं जरया वाऽपि मानवाः ॥
बहूनीन्द्रसहस्राणि पितामहशतानि च।
मयाऽतीतानि कर्तव्यो नाऽत्र मन्युस्त्वयाऽनघ ॥
विधत्स्व पूजनं चाऽस्य महादेवस्य शूलिनः।
देहन्यासो बहुविधो मया वै श्वेत कारितः ॥
स्वयं प्रभुर्न चैवाऽहं कर्मायत्तगतिर्मम।
कर्मणा हि तथा नाशो नाऽस्ति भूतस्य कस्यचित् ॥
कर्ममार्गानुसारेण धात्राऽहं संप्रयोजितः।

1. B. भिन्नाञ्जनचयप्रभः
2. P and B तात जल्पताम्
3. B. यौवनेऽथवा

नयामि सर्वमाक्रम्य नीयमानस्त्रिलोचने[1] ॥
एवमुक्तस्तु कालेन नीयमानस्त्रिलोचनम् ।
जगाम सर्वभावेन शरणं भक्तवत्सलम् ॥
श्वेते तु शरणं प्राप्ते लिङ्गं सत्रिपुरान्तकम् ।
चिन्तयामास कालस्य वधोपायं सुरेश्वरः ॥
कलशं यत् स्थितं तस्य उदकेन प्रपूरितम् ।
तं भित्त्वा तु समुत्तस्थौ क्रोधविस्फारितेक्षणः ॥
तृतीयलो[illegible]ज्वालाप्रकाशितजगत्त्रयः ।
दृष्ट[illegible] तस्य कालो वीक्षणतेजसः ॥
सहसा भस्मभूतः[2] स सर्वभूतनिबर्हणः ।
श्वेतस्य गत्वा सामीप्यं गणेशत्वं तथैव च ॥
कृत्वा विनिग्रहं कालं तत्रैवाऽन्तरधीयत ।
ततः प्रभृति देवेशि कालः [3]सङ्कलयेत् प्रजाः ॥
न कश्चित् पश्यते लोके विदेहत्वाज्जगत्त्रये ।
तस्मात्तत्र स्वयंभूतो देवदेवः सुरारिहा ॥
श्वेतस्य कलशं भित्त्वा कलशेश्वर[illegible] ।
तस्मात्तत्र स्थितं देवं यो निरीक्षति मानवः ॥
जन्ममृत्युजराव्याधिर्नश्यते तस्य भामिनि ।
यत्र श्वेतकृतं लिङ्गं भक्त्या योऽर्चयते नरः ॥
जन्ममृत्युभयं भित्त्वा संसारं न विशेत्पुनः ।
॥ इति श्री[illegible]पुराणे व[illegible]माहात्म्ये गुह्यायतनवर्णने
द्वादशोऽध्यायः ॥

1. B. त्रिलोचनः
2. B. भस्मसाद्भूतः
3. B. सङ्कालयत्

ईश्वर उवाच—

उत्तरे तस्य देवस्य चित्रगुप्तेश्वरं स्थितम् ।
पश्चिमाभिमुखं देवं वाराणस्यां सुरेश्वरि ॥
चित्रगुप्तं न पश्येत योऽत्र द्रक्ष्यति मानवः ।
पश्चिमे चित्रगुप्तस्य अन्यल्लिङ्गं स्थितं शुभे ॥
छायया स्थापितं लिङ्गं तं दृष्ट्वा नाऽऽतपं भवेत् ।
विनायकश्च तत्रैव पश्चिमेन यशस्विनि ॥
तस्य दर्शनमात्रेण विघ्नैर्नैवाऽभिभूयते ।
कुण्डं तस्य तु पूर्वेण लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ॥
मुखलिङ्गं तु तद्देवि विरूपाक्षं स्वयं प्रिये ।
दक्षिणेन तु तस्यैव कूपस्तिष्ठति भामिनि ॥
दर्शनात्तस्य कूपस्य [illegible] न पश्यति ।
कूपं चाऽपि स्थितं तत्र उपस्पर्शनपुण्यदम् ॥
अन्यानि तत्र लिङ्गानि सुरैः संस्थापितानि च ।
दक्षिणे कलशेशस्य लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ॥
गुहेश्वरेति नामानं सर्वपुण्यफलप्रदम् ।
तस्यैव दक्षिणे पार्श्वे द्वावेतौ तत्र संस्थितौ[1] ॥
उत्तमेश्वरनामानं वामदेवमतः परम् ।
तस्यैव पश्चिमे देवि लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ॥
कम्बलाश्वतराक्षं तु गन्धर्वपददायकम् ।
अपरं तस्य देवस्य लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ॥
नलकूबरेश्वरं नाम सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।

1. B omits this line and the next

तस्यैव दक्षिणे देवि मणिकर्णी[1] च विश्रुता ॥
तस्य चाऽग्रे महत्तीर्थं सर्वपातकनाशनम् ।
मणिकर्णीश्वरं देवं कुण्डमध्ये च तिष्ठति ॥
अनेनैव तु देहेन सिध्यते तस्य दर्शनात् ।
तस्य चोत्तरदिग्भागे लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ॥
परिमेश्वरनामानं पूजनादजरो भवेत् ।
तस्यैव च समीपस्थं लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ॥
धर्मराजेन सुश्रोणि स्थापितं पापनाशनम् ।
तस्यैव पश्चिमे देवि लिङ्गमन्यच्चतुर्मुखम् ॥
निर्जरेश्वरनामानं व्याधीनां नाशनं परम् ।
तस्य नैर्ऋतकोणे तु लिङ्गं पूर्वामुखं स्थितम् ॥
पितामहाश्चाऽतिकायाः स्नाता ये शुभकर्मिणः ।
पिण्डं दत्त्वा तथोक्तं च दृष्ट्वा देवं नदीश्वरम् ॥
ब्रह्मलोकात्तु ते पुण्या न च्यवन्ति कदाचन ।
दक्षिणे तस्य देवस्य लिङ्गमन्यच्च तिष्ठति ॥
वारुणेश्वरनामानं स्थापितं वरुणेन हि ।
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ॥
बाणेन दैत्यराजेन स्थापितं मम भक्तितः ।
तस्यैव दक्षिणे देवि लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ॥
कूष्माण्डेश्वरनामानं सर्वधर्मफलप्रदम् ।
तस्यैव पूर्वतो देवि राक्षसेन प्रतिष्ठितम् ॥
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु गङ्गया स्थापितेन तु ।

1. P and B मणिकन्या

गङ्गेश्वरेति नामानं सुरलोकप्रदायकम् ॥
तस्योत्तरेण देवेशि निम्नगाभिस्ततः शुभे ।
लिङ्गानि स्थापितानीह गङ्गातीरे यशस्विनि ॥
वैवस्वतेश्वरं नाम दृष्ट्वा मृत्युभयापहम् ।
वैवस्वतात्पश्चिमे तु लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ॥
आदित्यैः स्थापितं भद्रे आत्मनः श्रेयसोऽर्थिभिः ।
तस्यैव चाऽग्रतो भद्रे लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ॥
वज्रेश्वरेति नामाख्यं सर्वपातकनाशनम् ।
तस्यैव चाऽग्रतो भद्रे लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ॥
कनकेश्वरनामानं गुह्यं[1] देवि सनातनम् ।
छायेव दृश्यते लिङ्गे स्थाप्यमाने यशस्विनि ॥
छायां च पश्यते यो वै न स पापेन लिप्यते ।
तस्यैव चाऽग्रतो देवि लिङ्गं पूर्वामुखं स्थितम् ॥
तारकेश्वरनामानं सर्वपापहरं शुभम् ।
पूजनाच्चाऽस्य लिङ्गस्य ज्ञानावाप्तिर्भवेन्नृणाम् ॥
अपरं तत्र देवेशि कनकेश्वरसंज्ञितम् ।
पूजनात्स्वयमेवाऽत्र हिरण्यं संप्रयच्छति ॥
कनकेश्वरस्योत्तरेण नाम्ना [2]च मनुजेश्वरम् ।
मुखलिङ्गं पश्चिमतः सर्वपापप्रणाशनम् ॥
तस्यैव चाऽग्रतो देवि लिङ्गं पूर्वामुखं स्थितम् ।
इन्द्रेण स्थापितं देवि मम भक्त्या प्रतिष्ठितम् ॥

1. P. गुप्तं
2. P. दमवतेश्वरम्

तस्य दर्शनमात्रेण देवि ज्ञानं प्रवर्तते ।
तस्यैव दक्षिणे देवि रम्भया संप्रतिष्ठितम् ॥
मुखलिङ्गं च तं देवि दक्षिणाभिमुखं स्थितम् ।
इन्द्रेश्वरस्योत्तरेण लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ॥
शच्या च स्थापितं भद्रे देवराजस्य भार्यया ।
तस्योत्तरदिशाभागे लोकपालैः प्रतिष्ठितम् ॥
अन्यानि तत्र लिङ्गानि देवासुरमरुद्गणैः ।
यक्षैर्नागैश्च गन्धर्वैः किन्नराप्सरसां गणैः ॥
लोकपालैः सुरैश्चैव लिङ्गानि स्थापितानि तु ।
तस्यैव दक्षिणे लिङ्गं महापातकनाशनम् ॥
पूर्वामुखं तु तं भद्रे फाल्गुनेन प्रतिष्ठितम् ।
तस्य दक्षिणदिग्भागे महापाशुपतेश्वरम् ॥
तेन दृष्टेन देवेशि सर्वज्ञानस्य भाजनम् ।
तस्यैव पश्चिमे देवि समुद्रेण प्रतिष्ठितम् ॥
तस्यैव दक्षिणे पार्श्वे [1]ईशानं लोकविश्रुतम् ।
आत्मानमुद्धरेद्देवि लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ॥
तस्याऽपि देवि पूर्वेण वाराणस्यां तु लाङ्गलिः ।
मोक्षप्रदं तु तल्लिङ्गं सर्वैश्वर्यमयं[2] शुभम् ॥
ज्ञात्वा कलियुगं घोरं हाहाभूतमचेतनम् ।
ब्राह्मणानां हितार्थाय तस्मिन् देशे स्थितो ह्यहम् ॥
दिव्या हि सा परा मूर्तिर्दिव्यज्ञानं हि तत् स्मृतम् ।
अनुग्रहाय विप्राणां योजयिष्ये व्रतेन तु ॥

1. P. ऐशानं .
2. P. सर्वाश्चर्यमयं

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
एतेषां हि विभेदस्तु भिन्नाश्चैव पृथक् पृथक् ॥
ज्ञानेन रहिताः सर्वे पुनरावर्तकाः स्मृताः ।
ब्राह्मणानां हितार्थाय ज्ञानं चैव प्रकाशितम् ॥
वेदाः सर्वे समादाय षडङ्गाः सपदक्रमाः ।
सर्वाणि योगशास्त्राणि दध्ना चैव घृतेन च ॥
तथा वेदे महाभागे व्रतं पाशुपतं प्रिये ।
षण्मासैस्तु महाभागे योगैश्वर्यं प्रवर्तते ॥
[1]यस्य यस्य प्रभावोऽस्ति योगस्यैव व्रतस्य च ।
[2]योगज्ञेषु हि तिष्ठेत [3]धर्मं सुखं हि तेषु च ॥
ब्राह्मणानां समो धर्मो दमो वाऽथ यशस्विनि ।
अहिंसा चैव सत्यं च विद्याभिगम एव च ॥
मैत्रो वै ब्राह्मणो नित्यं गतिं प्राप्नोति चोत्तमाम् ।
भस्मशायी तु तिष्ठेत अन्तस्सवनकृत्तथा ॥
लिङ्गनिर्माल्यधारी च यतिस्स्वायतने वसेत् ।
जपगीतहुडुङ्कारस्तुतिकृत्यपरः सदा ॥
भावनाद्देवदेवस्य दक्षिणां [4]मूर्तिमास्थितः ।
[5]उ[illegible] मूत्रं तु पुरीषं वा न संक्षिपेत् ॥
स्त्रीशूद्रौ नाऽभिभाषेत शूद्रान्नं वर्जयेत् सदा ।
शूद्रान्नरसपुष्टस्य निष्कृतिस्तस्य कीदृशी ॥

1. B. कश्यपस्य
2. P. B. यो यज्ञेषु
3. B. धर्मस्य च हितेषु च
4. B. मतिमाश्रिता
5. आवसं मूत्रमूत्रन्तु

अमृतं ब्राह्मणस्याऽन्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ।
वैश्यान्नमन्नमित्याहुः शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम् ॥
तस्माद्वर्जेत तद्देवि यदीच्छेन्मामकं पदम् ।
श्मशानवासी धर्मात्मा यथा लब्धेन वर्तते ॥
लभेत रुद्रसायुज्यं सदा रुद्रमनुस्मरन् ।
षण्मासाल्लभते [1]ज्ञानमस्मिन् क्षेत्रे विशेषतः ॥
नित्यं पूजयते देवं ध्रुवं मोक्षं न संशयः ।
रागद्वेषविनिर्मुक्ताः सिद्धायतनपूजकाः ॥
तेषां मोक्षो मयाऽऽख्यातस्तत्र यैर्मानुषैः कृताः ।
द्वाविंशे परिवर्ते तु वाराणस्यां महाव्रते ॥
नाम्ना तु नकुलीशेति तस्मिन् स्थाने स्थितो ह्यहम् ।
द्रक्ष्यन्ति मां कलौ त[illegible]कीर्णं दिवौकसः ॥
अत्र स्थानेऽपि देवेशि मम पुत्रा दिवौकसः[2] ।
वक्रानिर्मधुपिङ्गश्च श्वेतकेतुस्तथाऽपरः ॥
अस्मिन् माहेश्वरं योगं प्राप्य योगगतिं पराम् ।
नकुलीशाख्यदेवस्य लिङ्गं पूर्वामुखं स्थितम् ॥
चतुर्भिः पुरुषैर्युक्तं तल्लिङ्गं तच्च संस्थितम् ।
तद्दृष्ट्वा मानवो देवि रुद्रस्यैव सलोकताम् ॥
नकुलीशेश्वरं देवं कपिलेश्वरमेव च ।
पञ्चायतनमेतत्तु यत्तु पूर्वमुदाहृतम् ॥

1. B. लभतेशानम्
2. P. महायशाः B. महौजसः

रहस्यं परमं वेदं[1] मम व्रतनिषेवणम् ।
तेषां न कथनीयोऽहं ये मद्भक्तिविवर्जिताः ॥
शक्रः पाशुपते चोक्तं पदे सम्यङ्‌निषेवितम् ।
तत् पदं विन्दते देवि दृष्टैरेव न संशयः ॥
प्रीतिमान् सततं देवि एभिर्दृष्टैश्च जायते ।
अविमुक्तं महाक्षेत्रं सिद्धसङ्घनिषेवितम् ॥
अत्र पूजयते देवि ध्रुवं मोक्षो न संशयः ।
सिद्धिकामास्तथा सिद्धिं यास्यन्ति द्विजसत्तमाः ॥
इह दत्तं सदाऽक्षय्यं[2] भविष्यति महात्मनाम् ।
द्विजानां धर्मनित्यानां मम व्रतनिषेविणाम् ॥
एकाहमुपवासं यः करिष्यति यशस्विनि[3] ।
फलं वर्षशतस्येह लभते मत्परायणः ॥

॥ इति श्रीलिङ्गपुराणे वाराणसीमाहात्म्ये गुह्यायतन-
वर्णनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥

ईश्वर उवाच—

अन्यदायतनं वक्ष्ये वाराणस्यां सुरेश्वरि ।
यत्र वै देवदेवस्य रुचिरं स्थानमीप्सितः ॥
नीयमानं पुरा देवि तल्लिङ्गं शशिमौलिनः ।
राक्षसैरन्तरिक्षस्थैर्व्रजमानं सुसत्वरः[4] ॥
अस्मिन् देशे यदाऽऽयातास्तदा देवेन चिन्तितम् ।
अविमुक्ते न मोक्षस्तु कथं मे संभविष्यति ॥

1. P. देवि
2. P. सदा ज्यायां B. सदा यायात्
3. P. मनस्विनः
4. P. समन्ततः

इममर्थं तु देवेशो यावच्चिन्तयते प्रभुः ।
तावत् कुक्कुटशब्दस्तु तस्मिन् देशे समुत्थितः ॥
शब्दं श्रुत्वा तु तं देवि राक्षसास्त्रस्तचेतसः ।
लिङ्गमुत्सृज्य भीतास्ते प्रभातसमये गताः ॥
गतैस्तु राक्षसैर्देवि लिङ्गं तत्रैव संस्थितम् ।
स्थाने तु रुचिरे शुभ्रे देवदेवः स्वयं प्रभुः ॥
अविमुक्तस्तत्र मध्ये अविमुक्तं ततः स्मृतम् ।
तदाऽविमुक्ते तु सुरैर्हरस्य
  नाम स्मृतं पुण्यतमाक्षराढ्यम् ।
मोक्षप्रदं स्थावरजङ्गमानां
  ये प्राणिनः पञ्चतां तत्र याताः ॥
कुक्कुटाश्चाऽपि देवेशि तस्मिन् स्थाने स्थिताः सदा ॥
अद्याऽपि तत्र दृश्यन्ते पूज्यमानाः शुभार्थिभिः ।
अविमुक्तं सदा लिङ्गं योऽत्र द्रक्ष्यति मानवः ॥
न तस्य पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ।
देवस्य दक्षिणे भागे वापी तिष्ठति शोभना ॥
तस्यास्तथोदकं पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ।
पीतमात्रेण तेनैव उदकेन यशस्विनि ॥
त्रीणि लिङ्गानि वर्धन्ते हृदये पुरुषस्य तु ।
एतद्गुह्यं महादेवि न देयं यस्य कस्यचित् ॥
दण्डपाणिस्तु तत्रस्थो रक्षते तज्जलं सदा ।
पश्चिमं तीरमासाद्य देवदेवस्य शासनात् ॥
पूर्वेण तारको देवो जलं रक्षति सर्वदा ।

नन्दीशश्चोत्तरेणैव महाकालस्तु दक्षिणे ॥
रक्षते तज्जलं नित्यं मद्भक्तानां तु मोहनम् ।

विष्णुरुवाच—

ममाऽपि सा परा देवि तनुरापोमयी शुभा ॥
अप्राप्या दुर्लभा देवि मानवैरकृतात्मभिः ।
यैस्तु तत्र जलं पीतं कृतार्थास्ते तु मानवाः ॥
तेषां तु तारकं ज्ञानमुत्पत्स्यति न संशयः ।
वापीजले[1] नरः स्नात्वा दृष्ट्वा वै दण्डनायकम् ॥
अविमुक्तं ततो दृष्ट्वा कैवल्यं लभते क्षणात् ।

स्कन्दपुराणे—

अविमुक्तेश्वरं नाम तच्छमशानं विमुक्तये ।
जैगीषव्येण मुनिना यत्र रुद्रोऽभिराधितः ॥
यत्र सन्ध्यामुपासित्वा ब्राह्मणः सकृदेव तु ।
सन्ध्यामुपास्तवानस्माच्च षड्वर्षसमाः समाः (?) ॥
पुरीं वाराणसीं तां तु [illegible] चाऽविमुक्तकं ।
अविमुक्तेश्वरं तं च दृष्ट्वा गणपतिर्भवेत् ॥

मत्स्यपुराणे दण्डपाणिवरप्रदाने—

देवदेव उवाच—

[2]जरामरणसंत्यक्तः सर्वशोकविवर्जितः ।
भविष्यति गणाध्यक्षो वरदः सर्वपूजितः ॥

1. P. जलैः
2. १८०, ९५-९८.

अजेयश्चाऽपि सर्वेषां योगैश्वर्यसमन्वितः ।
अन्नदश्चाऽपि लोकेभ्यः क्षेत्रपालो भविष्यति ॥
महाबलो महासत्त्वो ब्राह्मणो मम च प्रियः ।
अक्षश्च दण्डपाणिश्च महायोगी तथैव च ॥
[1]उद्भ्रमः संभ्रमश्चैव गणौ ते परिचारकौ ।
तवाऽऽज्ञया करिष्येते लोकस्योद्भ्रमसंभ्रमौ[2] ॥

तथा—

[3]देवब्राह्मणविद्विष्टा देवभक्तिविदण्डकाः ।
ब्रह्मघ्नाश्च कृतघ्नाश्च तथा नैकृतिकाश्च[4] ये ॥
लोकद्विष्टा गुरुद्विष्टा तीर्थायतनदूषकाः ।
सर्वपापरताश्चैव ये चाऽन्ये कुत्सिता भुवि ।
तेषां नास्तीति वासो वै स्थितो वै दण्डनायकः ॥
रक्षणार्थं नियुक्तं वै दण्डनायकमुत्तमम् ।
पूजयित्वा यथाशक्ति गन्धपुष्पादिधूपकैः ॥
नमस्कारं तु तं कृत्वा नायकस्य तु मन्त्रवित् ।
सर्ववर्णावृतक्षेत्रे नानाविधस्त्री[illegible] ॥
ईश्वरानुगृहीता हि गतिं गाणेश्वरीं गताः ।

लिङ्गपुराणे—

अविमुक्तस्य चाऽग्रे तु लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ।
प्रीतिकेश्वरप्रसादं प्रीतिं यच्छति शाश्वतीम् ॥

1. P. उद्धूम B. उद्भव
2. P. लोकस्योद्भ्रमसंभ्रमौ
3. १८५, ४६-५०
4. P. वैकृतिकाश्च

अविमुक्तोत्तरेणैव लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ।
अविमुक्तं च तं देवि नाम्ना वै मोक्षकेश्वरम् ॥
तेन दृष्टेन देवेशि ज्ञानवान् जायते नरः ।
तस्य चोत्तरतो देवि लिङ्गं चैव चतुर्मुखम् ॥
वरुणेश्वरनामानं पापानां भयमोचनम् ।
पूर्वेण तस्य संलग्नं मुखलिङ्गं च तिष्ठति ॥
सुवर्णाक्षेश्वरं नाम यज्ञानां फलदायकम् ।
तस्य चैवोत्तरे गौरी स्वयं तिष्ठति पुण्यदा ॥
तस्यास्तु दर्शनाद्देव्याः सौभाग्यं जायते परम् ।
दक्षिणे तस्य देवस्य निकुम्भो नाम वै गणः ॥
तं दृष्ट्वा मानुषो देवि क्षेत्रवासं तु विन्दति ।
विनायकश्च तत्रैव पश्चिमेन यशस्विनि ॥
तस्य दर्शनमात्रेण विघ्नैर्नैवाऽभिभूयते ।
निकुम्भस्य तु पूर्वेण लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ॥
मुखलिङ्गं तु तं देवि विजयाख्यं स्वयं प्रिये ।
दक्षिणेन तु तत्रैव शुक्रेश्वरमिति स्मृतम् ॥
मुखलिङ्गं तु तं भद्रे शुक्रेण स्थापितं पुरा ।
पूर्वामुखं तु तं भद्रे शिवशोकप्रदायकम् ॥
तस्यैव चोत्तरे देवि मुखलिङ्गं च तिष्ठति ।
पश्चान्मुखं तु तं देवि देवयान्या तु स्थापितम् ॥
तस्यैव चाऽग्रतो भद्रे लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ।
कचेन स्थापितं भद्रे देवाचार्यस्य सूनुना ॥

तस्यैव च समीपे तु कूपस्तिष्ठति सुव्रते[1] ।
तस्योपस्पर्शनाद्देवि सर्वमेधफलं लभेत् ॥
तस्यैव पश्चिमे भागे देवो देवी च तिष्ठतः ।
भक्तिदौ तौ तु सर्वेषां येऽपि दुष्कृतिनो नराः ॥
शुक्रेश्वरस्य पूर्वेण लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ।
अनर्केश्वरनामानं मोक्षदं सर्वदेहिनाम् ॥
तस्यैव पूर्वतो भागे[2] गणैस्तु परिवारितम् ।
गणेश्वरमिति ख्यातं सर्वहर्षप्रदायकम् ॥

॥ इति श्रीलिङ्गपुराणे वाराणसीमाहात्म्ये गुह्यायतन-
वर्णनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥

ईश्वर उवाच—

अन्यदायतनं वक्ष्ये वाराणस्यां सुरेश्वरि ।
रामेण स्थापितं लिङ्गं लङ्कायाश्चाऽऽगतेन हि ॥
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु लिङ्गं पूर्वामुखं स्थितम् ।
त्रिपुरान्तकरं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ॥
तस्यैव दक्षिणे लिङ्गं दत्तात्रेयप्रतिष्ठितम् ।
ज्ञानं चोत्पद्यते देवि तस्य लिङ्गस्य दर्शनात् ॥
तस्य पश्चिमदिग्भागे हरिकेशेश्वरं शुभम् ।
तत्रैवाऽऽराधितो देवि हरिकेशेन सुव्रते ॥
हरिकेशेश्वरं देवं सर्वकिल्बिषनाशनम् ।
तस्य पश्चिमदिग्भागे गोकर्णं नाम विश्रुतम् ॥

1. B. सुन्दरि
2. P. भद्रे

15

तत्र स्नातो वरारोहे राजते देवि[1] चन्द्रवत् ।
पश्चिमाभिमुखं लिङ्गं काशिपुर्यां च सुव्रते ॥
उत्तरं सर्वसिद्धानामनन्तफलदायकम् ।
देवदेवस्य चैवाऽग्रे तडागं देवविश्रुतम् ॥
तत्र स्नातो वरारोहे राजते देवि चन्द्रवत्[2] ।
तस्यैव पश्चिमे तीरे लिङ्गं पूर्वामुखं स्थितम् ॥
देवेन स्थापितं भद्रे मम भक्तिपरेण वै ।
तस्यैव चाऽग्रतो देवि कुण्डं तिष्ठति भामिनि ॥
तस्मिन् स्नातो वरारोहे देवलोकमवाप्नुयात् ।
देवेश्वरस्योत्तरेण पिशाचैः स्थापितं पुरा ॥
पिशाचेश्वरनामानं मोक्षदं सर्वदेहिनाम् ।
ध्रुवेशस्याऽग्रतो देवि मुखलिङ्गं च तिष्ठति ॥
पश्चान्मुखं तु तल्लिङ्गं तीरे कुण्डस्य भामिनि ।
वैद्यनाथं तु तं विद्यात् सर्वसौख्यप्रदायकम् ॥
तस्यैव नैर्ऋते भागे मनुना स्थापितं पुरा ।
[3]पूर्वामुखं तु तल्लिङ्गं तस्य कुण्डस्य दक्षिणे ॥
तेन दृष्टेन सुश्रोणि सर्वपापक्षयो भवेत् ।
वैद्यनाथस्य पूर्वेण लिङ्गं पूर्वामुखं स्थितम्[4] ॥
मुचुकुन्देश्वरं नाम देवानां तु वरप्रदम् ।
प्रियव्रतस्य तद्देवि सर्वयज्ञफलप्रदम् ॥

1. B. दिवि
2. P omits the line
3. Eight lines beginning with this are missing in B.
4. P adds here:
प्रियव्रतस्य तद्देवि सर्वयज्ञफलप्रदम् ।
तस्यैव दक्षिणे देवि लिङ्गं पूर्वामुखं स्थितम् ॥

तस्यैव दक्षिणे देवि लिङ्गं पूर्वामुखं स्थितम् ।
सर्वपापप्रशमनं गौतमेशं च नामतः ॥
तेन दृष्टेन देवेशि सामवेदफलं लभेत् ।
तस्यैव [1]दक्षिणे देवि विभाण्डेश्वरसंज्ञितम् ॥
ऋष्यशृङ्गेश्वरं नाम तस्य दक्षिणतः स्थितम् ।
तस्यैव पूर्वतो देवि ब्रह्मेश्वरमिति स्मृतम् ॥
ब्रह्मेश्वराच्च कोणेन पिशाचेश्वरसंज्ञितम् ।
पश्चिमाभिमुखं देवि पर्जन्येश्वरनामतः ॥
पर्जन्येश्वरनामानं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ।
पर्जन्येश्वरपूर्वेण नाम्ना तु नहुषेश्वरम् ॥
नहुषेश्वरपूर्वेण देवदेवी च तिष्ठति ।
विशालाक्षीति विख्याता भक्तानां तु फलप्रदा ॥
तस्यैव दक्षिणे भागे जरासन्धेश्वरं स्थितम् ।
चतुर्मुखं तु तल्लिङ्गं दृष्ट्वा देवि फलप्रदम् ॥
तस्यैव दक्षिणे देवि भोगदा सर्वदेहिनाम् ।
भोगा ललितका देवि सर्वसिद्धिप्रदायिका ॥
जरासन्धेश्वरस्याऽग्रे लिङ्गं पूर्वामुखं स्थितम् ।
हिरण्याक्षेश्वरं नाम हिरण्यफलदायकम् ॥
तस्यैव दक्षिणे लिङ्गं ययातीश्वरनामतः ।
पूर्वामुखं तु तल्लिङ्गं सर्वकामफलप्रदम् ॥
तस्यैव पश्चिमे भागे ब्रह्मेशस्य समीपतः ।

1. P. पश्चिमे

पश्चान्मुखं तु तल्लिङ्गं दृष्ट्वा [1]वेदफलं लभेत्[2] ॥
अगस्त्यस्य समीपे तु मुखलिङ्गं तु तिष्ठति ।
विश्वावसुस्तु गन्धर्वो लिङ्गं स्थापितवान् पुरा ॥
अगस्त्येश्वरपूर्वेण मुण्डेशो नाम नामतः ।
पश्चान्मुखं तु तल्लिङ्गं वीरसिद्धिप्रदं नृणाम् ॥
तस्यैव दक्षिणे देवि विधिस्तिष्ठति पार्वति ।
विधिना स्थापितं लिङ्गं पश्चिमाभिमुखं स्थितम् ॥
विधीश्वराद्दक्षिणेन तीर्थं सर्वत्र विश्रुतम् ।
दशाश्वमेधिकं नाम लिङ्गं तत्र स्वयं स्थितम् ॥
तं दृष्ट्वा मानवो देवि अश्वमेधफलं लभेत् ।
दशाश्वमेधाच्चोत्तरतो मातरस्तत्र संस्थिताः ॥
तासां मुखे तु तत्कुण्डं तिष्ठते वरवर्णिनि ।
तत्र स्नानं नरः कुर्यान्नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥
ईप्सितं फलमाप्नोति मातॄणां च प्रसादतः ।
अगस्त्येशाद्दक्षिणतो लिङ्गं पूर्वामुखं स्थितम् ॥
पुलस्त्येश्[illegible]ं सर्वारोग्यविवर्धनम् ।
तस्य दक्षिणदिग्भागे लिङ्ग[illegible]न्यच्च तिष्ठति ॥

1. P. देवि फलप्रदम् ।
2. P and B suppliy here these verses
   तस्यैव चाऽग्रतो देवि लिङ्गं पूर्वामुखं स्थितम् ।
   दिलीपेश्वरनामानमिष्टापूर्तफलप्रदम् ॥
   ब्रह्मेश्वरात् पश्चिमेन अगस्त्येशमिति स्मृतम् ।
   पूर्वामुखं कृतं देवि अगस्त्येन महर्षिणा ॥

पुष्पदन्तेश्वरं नाम सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।
[1]तस्यैवाऽग्रे तु कोणे तु लिङ्गानि सुमहान्ति च ॥
देवर्षिगणपुष्टानि[2] सर्वसिद्धिकराणि च ।
तस्यैव पूर्वदिग्भागे महदाश्चर्यदायकम् ॥
पञ्चोपचारपूजायां स्वप्नसिद्धिं करिष्यति ।
लिङ्गं सिद्धेश्वरं नाम पूर्वाभिमुखसंस्थितम् ॥

॥ इति श्रीलिङ्गपुराणे वाराणसीमाहात्म्ये गुह्यायतन-
वर्णनं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥

[3]ईश्वर उवाच—

अन्यच्चैव प्रवक्ष्यामि हरिश्चन्द्रेश्वरं शुभम् ।
यत्र सिद्धो महात्मा वै हरिश्चन्द्रो महाबलः ॥
तं दृष्ट्वा मानवो देवि रुद्रस्य पदमाप्नुयात् ।
पूर्वामुखं तु तल्लिङ्गं स्वर्गलोकप्रदायकम् ॥
हरिश्चन्द्रेश्वराद्देवि अन्यल्लिङ्गं तु पश्चिमे[4] ।
पूर्वामुखं तु तं देवि नाम्ना वै नैर्ऋतेश्वरम् ॥
तस्य सन्दर्शनाद्देवि कैवल्यं ज्ञानमाप्नुयात् ।
तस्यैव दक्षिणे लिङ्गं पूर्वामुखमवस्थितम् ॥
नाम्ना ह्याङ्गिरसेशं तद्वैराग्यसुखदायकम् ।
तस्यैव दक्षिणे देवि क्षेमेश्वरमनुत्तमम् ॥

1. P. तस्यैवाऽऽग्नेयकोणे तु
2. P. जुष्टानि
3. P omits ईश्वर उवाच
4. P. तिष्ठति

[[1]तस्य दक्षिणदिग्भागे केदारं नाम विश्रुतम् ।
तं दृष्ट्वा मनुजो देवि रुद्रस्याऽनुचरो भवेत् ॥
केदाराद्दक्षिणे चैव लिङ्गं पूर्वामुखं स्थितम् ।
नीलकण्ठेति नामानं सुरलोकप्रदायकम् ॥
तस्यैव वायवे कोणे अम्बरीषेश्वरं शुभम् ।]
तस्य दक्षिणदिग्भागे लिङ्गं वै दक्षिणामुखम् ॥
नाम्ना कालञ्जरं[2] देवं सर्वपातकनाशनम् ।
तस्यैव दक्षिणे भागे लोलार्को नाम वै रविः[3] ॥
तस्य दर्शनमात्रेण सूर्यलोकमवाप्नुयात् ।
लोलार्कात् पश्चिमे भागे दुर्गादेवी च तिष्ठति ॥
मानवानां हितार्थाय कूटे क्षेत्रस्य[4] दक्षिणे ।
दुर्गायाः पश्चिमे देवि लिङ्गं पूर्वामुखं स्थितम् ॥
असितेन च तद्देवि भक्त्या वै संप्रतिष्ठितम् ।
शुष्कनद्यास्तु [5]नाम्ना वै शुष्केश्वरमिति स्मृतम् ॥

1. P. The three ślokas which follow are missing in the Udaipur Ms. B supplies:—

तस्यैव दक्षिणे देवि क्षेमेश्वरमनुत्तमम् ।
तस्य दक्षिणदिग्भागे चित्राङ्गेश्वरसंज्ञितम् ॥
चित्राङ्गदेन देवेशि विधिना संप्रतिष्ठितम् ।
तस्य पूजानमस्कारैः गन्धर्वाधिपतिर्भवेत् ॥

2. P and B कलिञ्जरम्
3. P. विश्रुतम्
4. P. कूटक्षेत्रस्य
5. P. तत्रावै (?)

शुष्केश्वरात् पश्चिमेन नाम्ना तु जनकेश्वरम् ।
जनकेन महाभागे भक्त्या चाऽपि प्रतिष्ठितम् ॥
पश्चान्मुखं तु तल्लिङ्गं दर्शनादव्यथः शुभे ।
तस्यैव चोत्तरे भागे नातिदूरे यशस्विनि ॥
शङ्कुकर्णेश्वरं नाम लिङ्गं तत्रैव तिष्ठति ।
तस्य दर्शनमात्रेण व्रतसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥
शुष्केश्वराच्चोत्तरेण लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ।
सिद्धेश्वरेति नामानं कुण्डस्यैव तटस्थितम् ॥
तत्र कुण्डे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा सिद्धेश्वरं तु वै ।
सर्वासामेव सिद्धीनां पारं गच्छति मानवः ॥
वायव्ये तु दिशाभागे शङ्कुकर्णेश्वरस्य तु ।
माण्डव्येशमिति ख्यातं सुरसिद्धैस्तु वन्दितम् ॥
तस्य चैव समीपे तु स्वयं देवश्च तिष्ठति ।
गणैः परिवृतो देवि[1] देव्या सह महाप्रभुः ॥
द्वारे स्वे तिष्ठते देवि स्वयं क्षेत्रं च रक्षति ।
देवस्य चोत्तरे भागे नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥
मुखलिङ्गं तु तत्रैव लिङ्गं पूर्वामुखं शुभे ।
तस्यैव चोत्तरे पार्श्वे[2] छागलेश्वरसंज्ञितम् ॥
पश्चान्मुखं तु तल्लिङ्गं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।
अन्यदायतनं देवि पश्चिमेन यशस्विनि ॥
कपर्दीश्वरनामानमुत्तमं सर्वदायकम् ।

1. P. देवः
2. P. उत्तरपूर्वे तु

तस्य पूर्वेण सुश्रोणि लिङ्गं पूर्वामुखं स्थितम् ।
[1]हरितेश्वरनामानं सर्वपापक्षयङ्करम् ॥
कात्यायनेश्वरं नाम तस्य दक्षिणतः स्थितम् ।
तेन दृष्टेन मनुजः सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥
अन्यत्तस्यैव पार्श्वे तु अङ्गारेश्वरसंज्ञितम् ।
तडागं चाऽपि तत्रस्थमङ्गारेश्वरसंज्ञितम् ॥
तस्य [2]दक्षिणदिग्भागे नातिदूरे व्यवस्थितम् ।
[3]मुकुरेश्वरनामानं सर्वयात्राफलप्रदम् ॥
पश्चिमाभिमुखं लिङ्गं कुण्डस्य पुरतः स्थितम् ।
तस्य कुण्डस्य पार्श्वे तु छागलेश्वरसंज्ञितम् ॥
तस्य दर्शनमात्रेण योगैश्वर्यं प्रवर्तते ।
अन्यानि सन्ति लिङ्गानि शतशोऽथ सहस्रशः ॥
न मया तानि चोक्तानि बहुत्वान्नामधेयतः ।
सप्तकोट्यस्तु लिङ्गानि अस्मिन् स्थाने स्थिता भुवि ॥
तेषां[4] दर्शनमात्रेण ज्ञानं चोत्पद्यते क्षणात् ।
उद्देशमात्रं कथितं मया तुभ्यं वरानने ॥
न शक्यं विस्तराद्वक्तुं वर्षकोटिशतैरपि ।
एतानि सिद्धलिङ्गानि कूपाः [5]पुण्या ह्रदास्तथा ॥
वाप्यो नद्योऽथ कुण्डानि मया ते परिकीर्तिताः ।
एतेषु चैव यः स्नानं करिष्यति समाहितः ॥
लिङ्गानि स्पर्शयित्वा च संसारे न विशेत् पुनः ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरिक्षचराणि ॥

1. Two lines beginning with this are missing in B.
2. P. पश्चिम
3. B. कुक्कुटेश्वर in Udaipur Ms.
4. P and B येषां
5. P and B पुण्यह्रदास्तथा

तेषां मध्ये तु ये श्रेष्ठा मया ते कथिता शुभे ।
तीर्थयात्रा वरारोहे कथिता पापनाशिनी ॥
येन चैषा कृता देवि सोऽवश्यं मुक्तिभाग्भवेत् ।

॥ इति श्रीलिङ्गपुराणे [1]वाराणसीमाहात्म्ये गुह्यायतन-
वर्णनं नाम षोडशोऽध्यायः ॥

ईश्वर उवाच—

अन्यच्चैव प्रवक्ष्यामि महाभाग्यं वरानने ।
चतुर्दशायतनं कृत्वा अष्टायतनमेव च ॥
पञ्चायतनमेवं तु ललिता च विनायकः ।
नवदुर्गास्तथा प्रोक्ता एतत् कृत्यं वरानने ॥
रहस्यमेतत् कथितं न देयं यस्य कस्यचित् ।
[2]शैलेशं प्रथमं दृष्ट्वा स्नात्वा वै वरणां नदीम् ॥
स्नानं तु सङ्गमे कृत्वा दृष्ट्वा वै सङ्गमेश्वरम् ।
स्वर्लीने तु कृतस्नानो दृष्ट्वा स्वर्लीनमीश्वरम् ॥
मन्दाकिन्यां नरः स्नात्वा दृष्ट्वा वै मध्यमेश्वरम् ।
हिरण्यगर्भे स्नातस्तु दृष्ट्वा चैव तु ईश्वरम् ॥
मणिकर्ण्यां नरः स्नात्वा दृष्ट्वा चैशानमीश्वरम् ।
तस्मिन् कूप उपस्पृश्य दृष्ट्वा गोप्रेक्षमीश्वरम् ॥
कपिलायां ह्रदे स्नात्वा [3]दृष्ट्वा वै वृषभध्वजम् ।
उपशान्तस्य देवस्य दक्षिणे कूपमुत्तमम् ॥

1. P omits वाराणसीमाहात्म्ये
 B omits all words after लिङ्गपुराणे
2. B. शैलेयम्
3. From दृष्ट्वा to ज्येष्ठस्थानं missing in B.

तस्मिन् कूपे उपस्पृश्य दृष्ट्वोपशान्तमीश्वरम् ।
पञ्चचूडाह्रदे स्नात्वा ज्येष्ठस्थानं ततोऽर्चयेत् ॥
[1]चतुःसमुद्रकूपे तु स्नात्वा देवं ततोऽर्चयेत् ।
देवस्याऽग्रे तु कूपस्य तत्रोपस्पर्शने कृते ॥
ततोऽर्चयेत देवेशं शुद्धेश्वरमतः परम् ।
दण्डखाते नरः स्नात्वा व्यादेशं तु ततोऽर्चयेत् ॥
शौनकेश्वरकुण्डे तु स्नानं कृत्वा ततोऽर्चयेत् ।
जम्बुकेश्वरनामानं दृष्ट्वा चैव यशस्विनि ॥
दृष्ट्वा न जायते मर्त्यः संसारे दुःखसागरे ।
प्रतिपत्प्रभृति देवेशि यावत् कृष्णचतुर्दशीम् ॥
एतत्क्रमेण कर्तव्यं महदायतनं शुभे ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि अष्टायतनमुत्तमम् ॥
तं दृष्ट्वा मनुजो देवि लाङ्गलीशं[3] ततो व्रजेत् ।
तं दृष्ट्वा तु ततो देवि आषाढीशं ततोऽर्चयेत् ॥
दृष्ट्वा चाऽऽषाढिनं देवि भारभूतं ततो व्रजेत् ।
तं दृष्ट्वा तु ततो देवं गच्छेद्वै त्रिपुरान्तकम् ॥
तं[4] दृष्ट्वाऽपि ततो देवि नकुलीशं ततो व्रजेत् ।
दक्षिणे [5]नकुलीशस्य त्र्यम्बकं च ततो व्रजेत् ॥

1. Missing in B and P.
2. B. शुभ्रेश्वरम्
3. P. लकुलीशं
4. B adds—
   येन क्रमेण कर्तव्यं तच्छृणुष्व वरानने ।
   अग्नीशाने च कर्तव्यं स्नानं वै दीर्घिकाजले ॥
   दृष्ट्वा देवं ततो गच्छेदूर्वशीश्वरमुत्तमम् ।
5. P. लकुलीशस्य

अष्टायतनमेवं हि मया ते परिकीर्तितम् ।
अष्टायतनमेतद्धि करिष्यन्ति हि ये नराः ॥
ते मृताऽपि वहिः क्षेत्रे रुद्रलोकस्य भाजनाः ।

ईश्वर उवाच—

पूर्वं चैव मया देवि पञ्चायतनमुत्तमम्[1] ।
[2]रोचते मे सदा वासः पञ्चायतन उत्तमे ॥
एषां दिगुत्तरा देवि वाराणस्यां सदा प्रिये ।
मम चोत्तरतो नित्यमस्मिन् स्थाने विशेषतः ॥
एकान्तवासिनो विप्रा भस्मनिष्ठा दृढव्रताः ।
[3]तेषां तु चोत्तमं स्थानं तद्वदन्ति च केचन ॥
दिव्या हि सा परा मूर्तिरोङ्कारे ह स्थितः सदा ।
उत्पत्तिस्थितिकालेऽहं तस्मिन्नायतने स्थितः ॥
एवं च यो विजानाति न स पापेन लिप्यते ।
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं त्रिः सत्यं नान्यतश्शुभे ॥
शीघ्रं तत्र च संयातु यदीच्छेन्मामकं पदम् ।
एवं ते कथितं देवि पुनर्विस्तरतो मया ॥

ईश्वर उवाच—

अविमुक्तं च स्वर्लीनं तथा मध्यमकं शुभम् ।
एतत् त्रिकण्टकं नाम मृत्युकालेऽमृतप्रदम् ॥
कारणं तस्य क्षेत्रस्य मया ते कथितं शुभे ।
इयं वाराणसी पुण्या श्रेष्ठा पाशुपती स्थली ॥

1. P. तर्पणे B. पूजनम्
2. P and B supply this line
3. P. तेषां तु परमं स्थानं यद्वदन्ति कदाचन ।

सर्वेषां चैव जन्तूनां हेतुर्मोक्षस्य सुन्दरि ।

तथा—

अविमुक्तं च स्वर्लीनमोङ्कारं चण्डमीश्वरम्[1] ।
मध्यमं कृत्तिवासं च षडङ्गमीश्वरं स्मृतम् ॥
अविमुक्ते महाक्षेत्रे गुह्यमेतत्परं मम ।
सोपदेशेन ज्ञातव्यं यदीच्छेत् परमं पदम् ॥
एतद्रहस्यमाहात्म्यं[2] न देयं यस्य कस्यचित् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि यात्राकालं च सर्वदा ॥
चैत्रमासे तु देवैस्तु यात्रेयं च कृता शुभा[3] ।
तस्यैव कामकुण्डे तु स्नानपूजनतत्परैः ॥
वैशाखे दैत्यराजैस्तु यात्रेयं च कृता पुरा ।
विमलेश्वरकुण्डे तु स्नानपूजनतत्परैः ॥
ज्येष्ठमासेऽपि सिद्धैस्तु यात्रेयं च कृता पुरा ।
रुद्रवासस्य कुण्डे तु स्नानपूजनतत्परैः ॥
आषाढे चाऽपि गन्धर्वैर्यात्रेयं च कृता मम ।
श्रिया देव्यास्तु कुण्डस्थैः स्नानपूजनतत्परैः ॥
विद्याधरैस्तु यात्रेयं श्रावणे मासि तत्परैः ।
लक्ष्मीकुण्डस्य संस्थैश्च स्नानपूजनतत्परैः ॥
पितृभिश्चाऽपि यात्रेयमाश्विने मासि तत्परैः ।
[4]कपिलाह्रदसंस्थैश्च स्नानपूजनतत्परैः ॥

1. P. दण्डमीश्वरम्
2. B. एतद्रहस्यमाख्यातम्
3. P and B शुभे
4. B and P omit this line and the next

ऋषिभिश्चाऽपि यात्रेयं कार्त्तिके मासि तत्परैः ।
मार्कण्डेयह्रदस्थैश्च स्नानपूजनतत्परैः ॥
विद्याधरैश्च यात्रेयं मासि मार्गशिरे कृता ।
कपालमोचनस्थैश्च स्नानपूजनतत्परैः ॥
गुह्यकैश्चैव यात्रेयं पुष्यमासे तु तत्परैः ।
[1]पिशाचैश्चैव यात्रेयं माघमासे च तत्परैः ॥
धनदेश्वरकुण्डस्थैः स्नानपूजनतत्परैः ।
यक्षेशैश्चाऽपि यात्रेयं माघमासे च तत्परैः ॥
कोटितीर्थे तु संस्थैश्च स्नानपूजनतत्परैः ।
पिशाचैश्चैव यात्रेयं फाल्गुने मासि तत्परैः ॥
गोकर्णकुण्डसंस्थैश्च स्नानपूजनतत्परैः ।
पिशाचैस्तु यदा यस्मिन् फाल्गुनस्य चतुर्दशीम् ॥
तेन सा प्रोच्यते देवि पिशाची नाम विश्रुता ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि यात्रायां निष्कृतिः परा ॥
उदकुम्भास्तु दातव्या मिष्टान्नेन समन्विताः ।
तेन देवि तदा प्राप्तं पूर्वोक्तं फलमेव च ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि यात्रायां च वरानने ।
शुक्लपक्षे तृतीयायां तव यात्रा महाफला ॥
[2]यत्र गौरी तु द्रष्टव्या तां च शृणु वरानने ।
स्नानं कृत्वा तु गन्तव्यं गोप्रेक्षे तु यशस्विनि ॥
अहनि कालिका देवी अर्चितव्या प्रयत्नतः ।
ज्येष्ठस्थाने ततो गौरी अर्चितव्या प्रयत्नतः ॥
तस्मात् स्थानात्तु गन्तव्यमविमुक्तस्य चोत्तरे ।

1. B and P omit this line
2. P. तत्र

तत्र देवी सदा गौरी पूजितव्या च भक्तितः ॥
अन्या वाऽपि परा प्रोक्ता संवर्तललिता शुभा[1] ।
द्रष्टव्या चाऽपि सा देवी सर्वकामफलप्रदा ॥
[2]सर्वकामानवाप्नोति यदि ध्यायेत मानवः ।
ततस्तु भोजयेद्विप्रान् शिवभक्तान् शुचिव्रतान् ॥
वासैः सदक्षिणैश्चैव यथार्हमतिपुष्कलैः ।
पञ्चगौरीं तु यः कृत्वा भक्त्या देवि समाहितः ॥
सर्वांश्चैव रसान् गन्धान् गौरीमुद्दिश्य ब्राह्मणे ।

दद्यादिति शेषः ।

उत्तमं श्रेय आप्नोति सौभाग्येन समन्वितम् ।
विनायकान् प्रवक्ष्यामि अस्य क्षेत्रस्य विघ्नदान् ॥
[3]ढुण्ढिं तु प्रथमं दृष्ट्वा तथा कोणविनायकम्[4] ।
देव्या विनायकं चैव गोप्रेक्षे हस्तिनं स्मृतम् ॥
विनायकं तथैवाऽन्यं सिन्दूरं नाम विश्रुतम् ।
चतुर्थो देवि द्रष्टव्य एवं पञ्च विनायकाः ॥
लड्डुकाश्च प्रदातव्या एतानुद्दिश्य ब्राह्मणे ।
एतेन चैव धर्मेण सिद्धिमान् जायते नरः ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि चण्डिकाः क्षेत्ररक्षिकाः ।
दक्षिणे रक्षते दुर्गा नैर्ऋते चोत्तरेश्वरी ॥
अङ्गारेशी पश्चिमे च वायव्ये भद्रकालिका ।
उत्तरे भीष्मचण्डी च महामुण्डा च सा ततः ॥

1. P and B संवर्तालिता परा
2. P and B सर्वान् कामान्
3. P and B होडं
4. B. कीलविनायकम्

ऊर्ध्वकेशी समायुक्ता शाङ्करी सर्वतः स्मृता ।
ऊर्ध्वकेशी च आग्नेय्यां चित्रघण्टाऽथ मध्यतः ॥
एताश्च चण्डिका देवि योऽत्र द्रक्ष्यति च मानवः ।
तस्य तुष्टाश्च ताः सर्वाः क्षेत्रं रक्षन्ति तत्पराः ॥
विघ्नं कुर्वन्ति सततं पापानां देवि सर्वदा ।
तस्माच्चैव सदा पूज्याश्चण्डिकाः सविनायकाः ॥
यदीच्छेत् सततं देवि वाराणस्यां शुभां स्थितिम्[1] ।
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तस्मिन् क्षेत्रे सुरेश्वरि ॥
तिस्रो नद्यस्तु तत्रस्था वहन्ति च शुभोदकाः ।
यासां दर्शनमात्रेण ब्रह्महत्त्या निवर्तते ॥
एका पितामहस्रोता मन्दाकिनी तथाऽपरा ।
मत्स्योदरी तृतीया च एतास्तिस्रस्तु पुण्यदाः ॥
मन्दाकिनी तथा पुण्या मध्यमेश्वरसंस्थिता ।
पितामहस्रोतिका च अविमुक्ते तु पुण्यदा ॥
मत्स्योदरी च ओङ्कारे पुण्यदा सर्वदैवतैः ।
तस्मिन् स्थाने यदि गङ्गा आगमिष्यति भामिनि ॥
तदा पुण्यतमः कालो देवानामपि दुर्लभः ।
वरणासिक्तसलिले जाह्नवी जलमिश्रिते ॥
[2]तत्र नादेश्वरे पुण्ये स्नातः किमनुशोचति ।
तस्मिन् काले च तत्रैव स्नानं देवि कृतं मया ॥
तेन हस्ततलाद्देवि कपालं पतितं क्षणात् ।
कपालमोचनं नाम तत्रैव सुमहत्सरः ॥

1. P and B शुभार्थिभिः
2. B substitutes तत्र गङ्गा नदी नाम्ना तत्रैव तु महत्सरः ।

पावनं सर्वसत्त्वानां पुण्यदं सर्वदेहिनाम् ।
ओङ्कारेश्वरनामानं तत्र स्नानं कृतं मया ॥
तेन स प्रोच्यते देव ओङ्कारेश्वरनामतः ।
मत्स्योदरीजले गङ्गा ओङ्कारेश्वरसन्निधौ ॥
तदा तस्मिन् जले स्नात्वा ब्रह्महत्त्यां व्यपोहति ।
मत्स्योदरी जले स्नात्वा दृष्ट्वा चोङ्कारमीश्वरम् ॥
शोकमोहजरामृत्युर्न च तं स्पृशते पुनः ।

॥ इति श्रीलिङ्गपुराणे [1]वाराणसीमाहात्म्ये गुह्यायतनवर्णनं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥

विष्णुरुवाच—

एतच्छ्रुत्वा वचो देवी विस्मयोत्फुल्ललोचना ।
ओङ्कारदर्शनार्थं वै कपिलेशमुपागता ॥
तस्मात्त्वमपि देवेशं पूजयस्व सदाशिवम् ।
एतत्परममानन्दं प्राप्स्यते परमं पदम् ॥
एतच्छ्रुत्वा परं गुह्यं सकाशाच्चक्रपाणिनः ।
ओङ्कारमर्चयेद्देवं सदा तद्गतमानसः ॥

सूर्य उवाच—

तस्मात्त्वमपि दुर्धर्षमाराधय सुरेश्वरम् ।
तेन [illegible] यदन्यैरपि दुर्लभम् ॥
सूर्यस्य वचनं श्रुत्वां वाराणस्यामुपागतः ।
तत्र देवि तदोङ्कारं दृष्ट्वा चैव प्रणम्य च ॥
आराधनपरो भूत्वा लिङ्गं स्थाप्य चतुर्मुखम् ।
देवदेवसकाशाद्वै कृतकृत्यो भवेच्छुचिः ॥

1. P omits all words which follow except अध्यायः

यः संप्राप्य महत्तत्त्वमीश्वरे कृतनिश्चयः ।
तस्मात्त्वमपि गाङ्गेय[1] यदि श्रेयोऽभिवाञ्छसि ॥
आराधयस्व देवेशं मनसः स्थैर्यमात्मनः ।

तथा—

तस्मिंस्तु यः शिवः साक्षादोङ्कारेश्वरसंज्ञितः ॥
एतद्गुह्यस्य माहात्म्यं तव स्नेहान्महामुने ।
अकारं च उकारं च मकारं च प्रकीर्तितः ॥
अस्मिँल्लिङ्गे तु संसिद्धो मुनिकालिकवृक्षयः (?) ।
अकारस्तत्र विज्ञेयो विष्णुलोकगतिप्रदः ॥
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु ओङ्काराख्येति कीर्तितः ।
तत्र सिद्धिं परां प्राप्तो देवाचार्यो बृहस्पतिः ॥
उकारं तत्र विज्ञेयं ब्रह्मणः पदमव्ययम् ।
तस्य चोत्तरदिग्भागे मकारं विष्णुसंज्ञकम् ॥
तस्मिँल्लिङ्गे च संसिद्धः कपिलर्षिर्महामुनिः ।
तस्मात्त्वमपि गार्गेय मनस्स्थैर्यं यदीच्छसि ॥
लिङ्गस्याऽऽराधने यत्नं कुरुष्व नियतव्रतः ।
विद्यां पाशुपतीं प्राप्य तस्मिन् स्तुत्ये व्यपाश्रयः ॥
निर्ममो निरहङ्कारः पदमाप्नोषि शाश्वतम् ।
एतच्छ्रुत्वा वचः स्तुत्वा[2] याज्ञवल्क्यस्य दर्शिताः ॥
वाराणसीं समभ्येत्य पञ्चायतनमुत्तमम् ।
आराध्यमानो देवेशस्तस्मिन् स्थाने स्थितः सदा ॥
तस्मादन्येऽपि ये केचिल्लिङ्गस्याऽऽराधने रताः ।
तेषां वै पश्चिमे काले ज्ञानमुत्पद्यते सदा ॥

1. P. गार्गेय
2. P. सत्या

एवं ज्ञात्वा तु यो मर्त्यः सदा लिङ्गार्चने रतः ।
न तस्य पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥
तस्माद्वै संप्रदायाच्च[1] अर्चितव्यं प्रयत्नतः ।
मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य विद्युत्संपातचञ्चलम् ॥
लिङ्गं योऽर्चयते विप्र आत्मानं स समुद्धरेत् ।
आत्मानं घातयेन्नित्यं यो न लिङ्गं समर्चयेत् ॥

॥ इति श्रीलिङ्गपुराणे वाराणसीमाहात्म्ये गुह्यायतनवर्णनं नामाऽष्टादशोऽध्यायः ॥

स्कन्दपुराणे—

स तमुद्यानमासाद्य देवीमाह जगत्पतिः ।
अस्मिन् देशे पुरा देवि तिष्ठतो मम शोभने ॥
ऊर्ध्वं गोलोकसंस्थानं गवां वत्सैः स्वयंभवैः ।
वेगतः पीयमानानां फेनो मूर्ध्नि ममाऽपतत् ॥
ततो न पश्यति ताश्च गा वत्साः सोमपार्श्वगाः ।
ततस्ताः प्रेक्षितास्तत्र मया गावस्तदाऽभवन् ॥
तेजसा दह्यमानास्तु नैव कर्माऽस्तु (?) साधिताः ।
गावः पूर्वमिमा देवि आसन् कपिलवर्णकाः ॥
नैकवर्णास्तदा भूता मया संप्रेक्षिताः सदा ।
शरणं तस्य ता जग्मुर्ब्रह्माणं विबुधोत्तमम् ॥
अग्रतः समुपागत्य कृताञ्जलिपुटस्ततः ।
अर्दिताभिस्तदा गोभिर्ब्रह्मा मामब्रवीत्ततः ॥
प्रसादं कुरु देवेश सुरभीणां सुतेजसाम् ।
विनश्येयुर्यथा नेमास्तथा कुरु सुरार्चितः ॥

1. P. संप्रसादाच्च

ततोऽहमास्थितो देवि स्थानेऽस्मिन् स्वयमेव तु ।
गोप्रेक्षक इति ख्यातः संस्तुतः सर्वदेवतैः ॥
गौप्रेक्षेश्वरमागत्य दृष्ट्वाऽभ्यर्च्य च मानवः ।
न दुर्गतिमवाप्नोति कल्मषैश्च विमुच्यते ॥
ततस्ता दह्यमानास्तु प्रसवैः सुरभी मया[1] ।
ह्रदेऽस्मिन् पेतुरभ्येत्य श्रान्तास्तोयं पपुस्तथा ॥
कपिलाह्रद इत्येवं ततः प्रभृति कथ्यते ।
अत्राऽपि स्वयमेवाऽहं वृषध्वज इति स्थितः[2] ॥
सान्निध्यं कृतवान् देवि सदाऽयं दृश्यतां स्थितः ।
कपिलाह्रदतीर्थेऽस्मिन् स्नात्वा संयतमानसः ॥
वृषध्वजमिदं दृष्ट्वा र् र्वयज्ञफलं लभेत् ।
स्वर्लोकतां मृतश्चाऽपि अर्चयित्वा तु मामिह ॥
लभते देहभेदेन [3]गणत्वं चाऽतिदुर्लभम् ।
अस्मिन्नपि प्रदेशे तु ता गावो ब्रह्मणा स्वयम् ॥
शान्त्यर्थं सर्वलोकानां सर्वा दुग्धाः पयोऽमृतम् ।
तासां क्षीरेण सञ्जातं ह्रदमेतन्मनोहरम् ॥
भद्रदोहमिति ख्यातं पुण्यं देवह्रदं शुभम् ।
सर्वैर्देवैरहं देवि अस्मिन् देशे प्रसादितः ॥
गच्छोपशममीशेति उपशान्तः शिवस्ततः ।
शिवो भूत्वाऽहमत्रस्थः पुण्यमस्याऽपि दर्शनम् ॥
दृष्ट्वैनं नियतो मर्त्यः स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ।
अत्राऽहं ब्रह्मणाऽऽनीय स्थापितः परमेष्ठिना ॥

1. P. सुरभीरपि
2. P and B स्मृतः
3. P. गतिं वा चाऽत्र दुर्लभाम्

ब्रह्मणश्चाऽपि संगृह्य विष्णुना स्थापितः पुनः ।
ब्रह्मणा स ततो विष्णुः प्रोक्तः संभिन्नचेतसा ॥
मयाऽऽनीतमिदं लिङ्गं कस्मात् स्थापितवानसि ।
तमुवाच पुनर्विष्णुर्ब्रह्माणं कुपितानननम् ॥
रुद्रे देवे ममाऽत्यन्तं परा भक्तिर्महत्तरा ।
मयैव स्थापितोऽपीह नाम्ना तव भविष्यति ॥
हिरण्यगर्भ इत्येवं तत्राऽहं समवस्थितम् ।
दृष्ट्वैनमपि देवेशि मम लोके महीयते ॥
पुनश्चाऽपि ततो ब्रह्मा मम लिङ्गमिदं शुभे ।
स्थापयामास विधिवद्भक्त्या परमया युतः ॥
स्वर्लीनेश्वर इत्येवं तत्राऽहं समवस्थितः ।
तस्मिन् परतरे लीने प्रधाने मम कारणे ॥
तस्मात् स्वर्लीन इत्येवं गुह्यक्षेत्रमिति स्थितम् ।
प्राणानिह नरस्त्यक्त्वा न पुनर्जायते क्वचित् ॥
अनन्ता सा गतिस्तस्य योगिनामेव या स्मृता ।
अस्मिन्नपि महादेशे दैत्यो देवस्य कण्टकः ॥
व्याघ्ररूपं समास्थाय निहतो दर्पितो बली ।
व्याघ्रेश्वरेति संख्यातो नित्यमत्राऽहमास्थितः ॥
न पुनर्दुर्गतिं याति दृष्टेन स महेश्वरम् ।
उत्पलो विदलश्चैव यौ दैत्यौ ब्रह्मणः पुरा ॥
स्त्रीवध्यौ दर्पितौ दृष्ट्वा त्वयैव निहतौ शुभे ।
सावज्ञं कन्दुकेनाऽत्र तस्येदं चिह्नमास्थितम् ॥
आदावत्राऽहमागत्य आस्थितो गणपैः सह ।
ज्येष्ठस्थानमिदं तस्मादेतन्मे पुण्यदर्शनः ॥

दृष्ट्वैवं मम लिङ्गं तु ज्येष्ठस्थानसमाश्रितम् ।
न शोचते पुनर्मर्त्यः सिद्धो जन्मनि जन्मनि ॥
समन्ताचाऽपि देवैर्मे लिङ्गानि स्थापितानि ह ।
दृष्ट्वा तु नियतो मर्त्यो देहभेदे गणो भवेत् ॥
इदानीमहमागत्य स्वयमस्मिन् व्यवस्थितः ।
न विमुक्तं मया यस्मादविमुक्तमिदं ततः ॥
क्षेत्रं वाराणसीपुण्यं मुक्तिदं संभविष्यति ।
अविमुक्तेश्वरं मां वै योऽत्र द्रक्ष्यति मानवः ॥
गाणपत्यं गतिस्तस्य यत्र तत्र मृतस्य हि ।
प्राणानिह च संत्यज्य प्राप्यते मुक्तिरुत्तमा ॥
पित्रा ते गिरिराजेन शैले हिमवता स्वयम् ।
मम प्रियं तु तत्स्थानं ज्ञात्वा लिङ्गं प्रतिष्ठितम् ॥
शैलेश्वरमिति ख्यातं दृश्यतामिह संस्थितम् ।
दृष्ट्वैनं मनुजो देवि न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥
नदी वाराणसी चेयं पुण्या पापप्रणाशिनी ।
क्षेत्रमेतदलंकृत्य जाह्नव्या सह संगता ॥
स्थापितं संगमे चाऽस्मिन् ब्रह्मणा लिङ्गमुत्तमम् ।
सङ्गमेश्वरमित्येवं ख्यातं जगति दृश्यते[1] ॥
सङ्गमे देवनद्योश्च यः स्नात्वा मनुजः शुचिः ।
अर्चयेत् सङ्गमेशानं तस्य जन्मभयं कुतः ॥
स्थापितं लिङ्गमेतच्च शुक्रेण तव सूनुना ।
नाम्ना शुक्रेश्वरं लिङ्गं सर्वसिद्धामरार्चितम् ॥

1. B. दृश्यताम्

दृष्ट्वैव मानवः सद्यो मुक्तः स्यात् सर्वकिल्बिषैः।
न मृतश्च पुनर्जन्म संसारे तु लभेन्नरः॥
पुरा जम्बूकरूपेण असुरो देवकण्टकः।
ब्रह्मणः स वरं लब्ध्वा गोमायुर्वधशङ्कितः॥
हतो हिमवतः पुत्रि जम्बुकेशस्ततो ह्यहम्।
अनवद्यगतिः ख्यातः सुरासुरनमस्कृतः॥
दृष्ट्वैनमपि देवेशं सर्वान् कामानवाप्नुयात्।
देवैः शक्रपुरोगैश्च एतानि स्थापितानि ह॥
[1]पञ्च लिङ्गानि पुण्यानि सर्वकामप्रदानि तु।
एवमेतानि पुण्यानि सन्निवासानि पार्वति॥
कथितानि तव क्षेत्रे गुह्यं वाक्यमिदं शृणु।
महालयगिरिस्थं मां केदारे च व्यवस्थितम्॥
गणत्वं लभते दृष्ट्वा क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिरुच्यते।
गाणपत्यपदं तस्माद्यतः सा मुक्तिरुत्तमा॥
ततो महालयात्तस्मात् केदारान्मध्यमादपि।
स्मृतं पुण्यतमं क्षेत्रमविमुक्तमिदं शुभे॥
केदारं मध्यमं स्थानं स्थानं चैव महालयम्।
मम पुण्यानि भूलोके तेभ्यः श्रेष्ठतमं त्विदम्॥
मम सृष्टास्त्विमे लोकास्त्वतः क्षेत्रमिदं शुभे।
[2]लोके वित्तसमायुक्तमविमुक्तमतोऽभवत्॥
अविमुक्तेश्वरं लिङ्गं मम दृष्ट्वेह मानवः।
सद्यः पापविनिर्मुक्तः पशुपाशैर्विमुच्यते॥

1. B omits four lines from here
2. B. लोकदिन्तसमायुक्तं

शैलेशं सङ्गमेशं च स्वर्लीनं मध्यमेश्वरम् ।
[1]हिरण्यगर्भमीशानं गोप्रेक्षं वृषभध्वजम् ॥
उपशान्तशिवं चैव ज्येष्ठस्थाननिवासिनम् ।
शुक्रेश्वरं च विख्यातं व्याघ्रेशं जम्बुकेश्वरम् ॥
दृष्ट्वा न जायते मर्त्यः संसारे दुःखसागरे ॥

॥ इति भट्टहृदयधरात्मजमहासन्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे वाराणसीमाहात्म्यं
समाप्तम् ॥

1 B omits three lines from here

॥ ३ ॥

॥ अथ प्रयागमाहात्म्यम् ॥

तत्र मत्स्यपुराणे[1]—

[2]भगवन् श्रोतुमिच्छामि पुरा कल्पे यथा श्रुतम् ।
[ब्रह्मणा देवमुख्येन यथावत्कथितं मुने][3] ॥
कथं प्रयागगमनं नराणां तत्र कीदृशम् ।
मृतानां का गतिस्तत्र स्नातानां चैव किं फलम् ॥
ये वसन्ति प्रयागे तु ब्रूहि तेषां च किं फलम् ।
एतत् सर्वं ममाऽऽख्याहि परं कौतूहलं हि मे ॥

मार्कण्डेय उवाच—

कथयिष्यामि ते वत्स यच्चेष्टं यच्च तत्फलम् ।
पुरा ऋषीणां विप्राणां कथ्यमानं मया श्रुतम् ॥
[4]यत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ।
आप्रयागप्रतिष्ठानादापुराद्वासुकेर्ह्रदात् ।
कम्बलाश्वतरौ नागौ नागाच्च बहुमूलकात् ॥
एतत्प्रजापतेः क्षेत्रं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
यत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥

1. म. पु. १०४ - युधिष्ठिर उवाच
2. म. पु. अ. १०४, श्लो. ३-११
3. [ ] मुद्रितपुराणे अधिकः पाठः
4. मुद्रितमत्स्यपुराणे, नागपुरकोशे च एषा पङ्क्तिः न दृश्यते

तत्र ब्रह्मादयो देवा रक्षां कुर्वन्ति सर्वदा ।
अन्ये च बहवस्तीर्थाः सर्वपापहराः शुभाः ॥
न शक्याः कथितुं राजन् बहुवर्षशतैरपि ।
संक्षेपेण प्रवक्ष्यामि प्रयागस्य तु कीर्तनम् ॥
षष्टिर्धनुःसहस्राणि यानि रक्षन्ति जाह्नवी ।
यमुनां रक्षति सदा सविता सप्तवाहनः ॥
प्रयागं तु विशेषेण स्वयं रक्षति वासवः ।
मण्डलं रक्षति हरिर्दैवतैः सह सङ्गतः ॥
तं वटं रक्षति शिवः शूलपाणिर्महेश्वरः ।
स्थानं रक्षन्ति वै देवाः सर्वपापहराः शुभाः ॥
अधर्मेणाऽऽवृतो लोको नैव गच्छति तत्पदम् ।
अल्पमल्पतरं पापं यदा तस्य नराधिप ॥
प्रयागं स्मरमाणस्य सर्वमायाति संक्षयम् ।
दर्शनात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ॥
मृत्तिकालम्भनाद्वाऽपि नरः पापात् प्रमुच्यते ।
पञ्च कुण्डानि राजेन्द्र येषां मध्ये तु जाह्नवी ॥
प्रयागस्य प्रवेशात्तु पापं नश्यति तत्क्षणात् ।

तथा—

[1]सत्यवादी जितक्रोधो अहिंसां परमास्थितः ॥
धर्मानुसारी तत्त्वज्ञो गोब्राह्मणहिते रतः ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये स्नातो मुच्येत किल्बिषात् ॥

1. १०४, १६-२०

मनसा चिन्तितान् कामांस्तांश्च प्राप्नोति पुष्कलान् ।
ततो गत्वा प्रयागं तु सर्वदेवाभिरक्षितम् ॥
ब्रह्मचारी वसन् मासं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् ।
ईप्सितांल्लभते कामान् यत्र यत्राऽभिजायते ॥
तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
समागता महाभागा यमुना यत्र[1] निम्नगा ॥
यत्र सन्निहितो देवः साक्षाद्देवो महेश्वरः ।
दुष्प्रापं मानुषैः पुण्यं प्रयागं तु युधिष्ठिर ॥
देवदानवगन्धर्वा ऋषयः सिद्धचारणाः ।
तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र स्वर्गलोकमुपासते ॥

तथा[2]—

मार्कण्डेय उवाच—

[3]शृणु राजन् प्रयागस्य माहात्म्यं पुनरेव तु ।
यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नाऽत्र संशयः ॥
आर्तानां च दरिद्राणां निश्चितव्यवसायिनाम् ।
स्थानमुक्तं प्रयागं तु नाऽऽख्येयं तु कदाचन ॥
व्याधितो यदि वा दीनः क्रुद्धो वाऽपि भवेन्नरः ।
[4]गङ्गायमुनामासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ॥
दीप्तकाञ्चनवर्णाभैर्विमानैः सूर्यवर्चसैः ।
गन्धर्वाप्सरसां मध्ये स्वर्गे मोदति मानवः ॥

1. P B and printed text read तत्र
2. म. पु. अ. १०५
3. १०५, १-१४
4. P. गङ्गाया यमुनासाद्य
म. पु. अ. १०५. श्लो. ३ गङ्गायमुनयोर्मध्ये

ईप्सितांल्लभते कामान् वदन्ति ऋषिपुङ्गवाः ।
सर्वरत्नमयैर्दिव्यैर्नानाध्वजसमाकुलैः ॥
वराङ्गनासमाकीर्णविमानैः शुभलक्षणैः ।
गीतवादित्रनिर्घोषैः प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ॥
यावन्न स्मरते जन्म तावत् स्वर्गे महीयते ।
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दिवश्च्युतः ।
हिरण्यरत्नसंपूर्णे समृद्धे जायते कुले ॥
तत्रैव च स्मरेत्तीर्थं स्मरणात्तत्र गच्छति ।
देशस्थो यदि वाऽरण्ये विदेशे यदि वा गृहे ॥
प्रयागं स्मरमाणोऽपि यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति वदन्ति ऋषिपुङ्गवाः ॥
सर्वकामफला वृक्षा मही यत्र हिरण्मयी ।
ऋषयो मुनयः सर्वे तत्र लोके स गच्छति ॥
स्त्रीसहस्राकुले रम्ये मन्दाकिन्यास्तटे शुभे ।
मोदते ऋषिभिः सार्धं सुकृतेनेह कर्मणा ॥
सिद्धचारणगन्धर्वैः पूज्यते दिवि दैवतैः ।
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बूद्वीपपतिर्भवेत् ॥[1]
ततः शुभानि कर्माणि चिन्तयानः पुनः पुनः ।
गुणवान् वित्तसंपन्नो भवतीह न संशयः ॥
कर्मणा मनसा वाचा सत्यधर्मप्रतिष्ठितः ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये यस्तु गां संप्रयच्छति ॥
स गोरोमसमाब्दानि लभते स्वर्गमुत्तमम् ।
यस्तु गां प्रतिगृह्णाति गङ्गायमुनसङ्गमे ॥

1. Compare the legend of मुकुन्दब्रह्मचारी, who after suicide in Prayāg, is supposed to have been reborn as the emperor Akbar.

सुवर्णमणिमुक्तां वा यदि वाऽन्यं प्रतिग्रहम् ।
स्वकार्ये पितृकार्ये वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा ॥
[1]विफलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्धनमश्नुते[2] ।

तीर्थे कृतप्रतिग्रहस्य पुरुषस्य यावत्तीर्थप्रतिग्रहोपार्जितधने स्वत्वमनुवर्तते, तावत्तीर्थदानादिषु कोटिगुणत्वादिलक्षणं फलं न जनयति। तद्धनत्यागात्तु स्वफलं जनयत्येव।

[3]एवं तीर्थे न गृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च ।
निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो भवेद्द्विजः ॥
कपिलां पाटलां वर्णां यस्तत्रैव प्रयच्छति ।
स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां चैलकं गां पयस्विनीम् ॥
प्रयागे श्रोत्रियं साधुं ग्राहयित्वा यथाविधि ।

'ग्राहयित्वा' स्वीकार्य ।

शुक्लाम्बरधरं शान्तं धर्मज्ञं वेदपरागम् ॥
सा गौस्तस्यैव दातव्या गङ्गायमुनसङ्गमे ।
वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥
यावद्रोमाणि तस्या गोः सन्ति गात्रेषु सत्तम ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
यत्राऽसौ लभते जन्म सा गौस्तत्राऽभिजायते ।
न च पश्यति तं घोरं नरकं तेन कर्मणा ॥
उत्तरान् स कुरून् प्राप्य मोदते कालमक्षयम् ।
गवां शतसहस्रेभ्यो दद्यादेकां पयस्विनीम् ॥

1. म. पु. अ. १०५, B. सफलं
2. B. यावन्न फलमश्नुते
3. १०५, १५-२२

पुत्रान् दारांस्तथा भृत्यान् गौरेका प्रतिकारयेत् ।
तस्मात् सर्वेषु दानेषु गोदानं तु विशिष्यते ।
दुर्गमे विषमे घोरे महापातकसंभ्रमे ॥
गौरेव रक्षां कुरुते तस्माद्देया द्विजोत्तमे ।

प्रयागतीर्थयात्राविधिः

[1]मार्कण्डेय उवाच—

[2]कथयिष्यामि ते वत्स[3] तीर्थयात्राविधिक्रमम् ।
आर्षेणैव विधानेन यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥
प्रयागतीर्थयात्रार्थी यः प्रयाति नरः क्वचित् ।
बलीवर्दसमारूढः शृणु तस्याऽपि यत्फलम् ॥
नरके वसते घोरे गवां क्रोधो हि दारुणः ।
सलिलं न च गृह्णन्ति पितरश्चाऽस्य देहिनः ॥
यस्तु पुत्रांस्तथा बालान् पाययेत् स्नापयेत्तथा ।
यथात्मानं तथा सर्वं दानं विप्रेषु दापयेत् ॥
ऐश्वर्यलोभमोहाद्वा गच्छेद्यानेन यो नरः ।
निष्फलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद्यानं विवर्जयेत् ॥
गङ्गायमुनयोर्मध्ये यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
आर्षेणैव विधानेन यथा विभवसंभवम्[4] ॥
न स पश्यति तं घोरं नरकं तेन कर्मणा ।
उत्तरान् स कुरून् गत्वा मोदते कालमक्षयम् ॥

1. म. पु अ. १०६
2. १०६, ३-१४
3. म. पु. राजन्
4. B. सम्भवाम्

पुत्रदारांश्च लभते धार्मिकान् रूपसंयुतान् ।
तत्र दानं प्रदातव्यं यथाविभवसंभवम् ॥
तेन तीर्थफलं चैव वर्धते नाऽत्र संशयः ।
स्वर्गे तिष्ठति राजेन्द्र यावदाभूतसंप्लवम् ॥
वटमूलं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
सर्वलोकानतिक्रम्य रुद्रलोकं स गच्छति ॥
तत्र ते द्वादशाऽऽदित्यास्तपन्ते रुद्रमाश्रिताः ।
निर्दहन्ति जगत् सर्वं वटमूलं न दह्यते ॥
नष्टचन्द्रार्कपवनं यदा चैकार्णवं जगत् ।
स्वपते तत्र वै विष्णुर्यतमानः पुनः पुनः ॥
देवदानवगन्धर्वा ऋषयः सिद्धचारणाः ।
सदा सेवन्ति तं तीर्थं गङ्गायमुनसंगमम् ॥

तथा—

[1]तत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः ।
[2]हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥
गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।
प्रयागं राजशार्दूल त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ।
श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्तनादपि ॥
मृत्तिकालम्भनाद्वाऽपि नरः पापात् प्रमुच्यते ।
तत्राऽभिषेकं यः कुर्यात् संगमे संशितव्रतः ॥

1. म. पु. अ. १०६, १५-४८ B omits this line
2. *Ibid* श्लो. १७

तुल्यं फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ।
न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि ॥
मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ।
दशतीर्थसहस्राणि षष्टिः कोट्यस्तथाऽपराः ॥
येषां सान्निध्यमत्रैव कीर्तनात् कुरुनन्दन ।
या गतिर्योगयुक्तस्य सत्त्वस्थस्य च धीमतः ॥
सा गतिस्त्यजतः प्राणान् गङ्गायमुनसङ्गमे ।
न ते जीवन्ति लोकेऽस्मिन् यत्र तत्र युधिष्ठिर ॥
ये प्रयागं न संप्राप्तास्त्रिषु लोकेषु वञ्चिताः ।
एवं दृष्ट्वा तु तत्तीर्थं प्रयागं परमं पदम् ॥
मुच्यते सर्वपापेभ्यः शशाङ्क इव राहुणा ।
कम्बलाश्वतरौ नागौ [1]यमुनादक्षिणे तटे ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
तत्र गत्वा तु संस्थानं महादेवस्य धीमतः ।
नरस्तारयते पूर्वं दशाऽतीतान् दशाऽवरान् ॥
कृत्वाऽभिषेकं तु नरः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति यावदाभूतसंप्लवम् ॥
पूर्वपार्श्वे तु गङ्गायास्त्रिषु लोकेषु भारत ।
कूपं चैव तु सामुद्रं प्रतिष्ठानं तु विश्रुतम् ॥
ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं यदि तिष्ठति ।
सर्वपापविशुद्धात्मा सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
उत्तरेण प्रतिष्ठानाद्भागीरथ्यास्तु पूर्वतः ।
हंसप्रतपनं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥

1. P. विपुले यमुनातटे B. गङ्गायमुनयोस्तटे

अश्वमेधफलं तस्मिन् स्नानमात्रेण भारत ।
यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च तावत् स्वर्गे महीयते ॥
ऊर्वशीपुलिने रम्ये विपुले हंसपाण्डरे ।
परित्यज्यति यः प्राणान् शृणु तस्याऽपि यत्फलम् ॥
षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ।
[1]स याति पितृभिः सार्धं स्वर्गलोके नराधिप ॥
ऊर्वशीं च सदा पश्येद्देवलोके नरोत्तम ।
पूज्यते सततं देवैर्ऋषिगन्धर्वकिन्नरैः ॥
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दिवश्च्युतः ।
ऊर्वशीसदृशीनां तु कन्यानां लभते शतम् ॥
मध्ये नारीसहस्राणां बह्वीनां च पतिर्भवेत् ।
दशग्रामसहस्राणां भोक्ता भवति भूमिपः ॥
काञ्चीनूपुरशब्देन सुप्तोऽसौ प्रतिबुध्यते ॥
भुक्त्वा तु विपुलान् भोगांस्तत्तीर्थं लभते पुनः ।
शुक्लाम्बरधरो नित्यं नियतः संयतेन्द्रियः ॥
एककालं तु भुञ्जानो मांसं भोगपतिर्भवेत् ।
सुवर्णालंकृतानां तु नारीणां लभते शतम् ॥
पृथिव्यामासमुद्रायां महाभोगपतिर्भवेत् ।
धनधान्यसमायुक्तो दाता भवति नित्यशः ॥
स भुक्त्वा विपुला-् भोगांस्तत्तीर्थं स्मरते पुनः ।
अथ सन्ध्यावटे रम्ये ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥
उपासीत शुचिर्भूत्वा[2] ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ।
कोटितीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ॥

1. B. सेव्यते पितृभिः सार्धं स्वर्गलोके महीयते
2. P and B सन्ध्यां

कोटिवर्षसहस्राणां स्वर्गलोके महीयते ।
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दिवश्च्युतः ॥
सुवर्णमणिमुक्ताद्यैः कुले जायेत रूपवान् ।
ततो भोगवतीं गत्वा वासुकेरुत्तरेण तु ॥
दशाश्वमेधिकं नाम तत्र तीर्थं परं भवेत् ।
कृताभिषेकस्तु नरः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
धनाढ्यो रूपवान् साक्षाद्दाता भवति धार्मिकः ।
चतुर्वेदेषु यत्पुण्यं सत्यवादिषु यत्फलम् ॥
अहिंसायां तु यो धर्मो गमनादेव तत्फलम् ।

तथा[1]—

[2]मानसं नाम तीर्थं तु गङ्गाया उत्तरे तटे ।
त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
गोभूहिरण्यदानेन यत्फलं प्राप्नुयान्नरः ।
तत्फलं समवाप्नोति तत्तीर्थं स्मरते पुनः ॥
अकामो वा सकामो वा गङ्गायां यो विपद्यते ।
मृतस्तु लभते स्वर्गं नरकं न च पश्यति ।
अप्सरोगणसङ्गीतैः सुप्तोऽसौ प्रतिबुध्यते ॥
हंससारसयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
बहुवर्षसहस्राणि स्वर्गं राजेन्द्र भुञ्जते ॥
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दिवश्च्युतः ।
सुवर्णमणिमुक्ताढ्ये जायते विपुले कुले ॥

1. म. पु. अ. १०७
2. १०७, २-२९

षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टितीर्थशतानि च ।
माघमासे गमिष्यन्ति गङ्गायमुनसङ्गमे ॥
गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
प्रयागे माघमासे च त्र्यहं स्नातस्य तत्फलम् ॥
गङ्गायमुनयोर्मध्ये कर्षाग्निं यस्तु साधयेत् ।
अहीनाङ्गो ह्यरोगश्च पञ्चेन्द्रियसमन्वितः ॥
यावन्ति रोमकूपानि तस्य गात्रेषु धीमतः ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बूद्वीपपतिर्भवेत् ।
स भुक्त्वा विपुलान् भोगांस्तत्तीर्थं लभते पुनः ॥
जलप्रवेशं यत्कुर्यात् सङ्गमे लोकविश्रुते ।
राहुग्रस्ते यथा सोमे विमुक्तः सर्वपातकैः ॥
सोमलोकमवाप्नोति सोमेन सह मोदते ।
षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ॥
[1]स्वर्गलोकमवाप्नोति ऋषिगन्धर्वसेवितः ।
परिभ्रष्टस्तु राजेन्द्र समृद्धे जायते कुले ॥
अधःशिरास्तु यो ज्वालामूर्ध्वपादः पिबेन्नरः ।
शतं वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
परिभ्रष्टस्तु राजेन्द्र अग्निहोत्री भवेन्नरः ।
भुक्त्वा तु विपुलान् भोगांस्तत्तीर्थं भजते पुनः ॥
यश्च देहं विकर्तित्वा[2] शकुनिभ्यः प्रयच्छति ।
विहगैरुपभुक्तस्य शृणु तस्याऽपि यत्फलम् ॥

1. P and B सूर्यलोकमवाप्नोति
2. P and B विप्रैः कृत्वा

शतं वर्षसहस्राणां सोमलोके महीयते ।
तस्मादपि परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः ॥
गुणवान् रूपसंपन्नो विद्वांश्च प्रियवादकः ॥
भुक्त्वा तु विपुलान् भोगांस्तत्तीर्थं लभते पुनः ।
यामुने चोत्तरे कूले प्रयागस्य तु दक्षिणे ॥
ऋणप्रमोचनं नाम तीर्थं तु परमं स्मृतम् ।
एकरात्रोषितः स्नात्वा ऋणैः सर्वैः प्रमुच्यते ॥
स्वर्गलोकमवाप्नोति अनृणश्च सदा भवेत् ।

तथा—

मार्कण्डेय उवाच—

[1]शृणु राजन् प्रयागे तु अनाशकं फलं विभो ।
प्राप्नोति पुरुषो धीमान् श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ॥
अहीनाङ्गो ह्यरोगश्च पञ्चेन्द्रियसमन्वितः ।
अश्वमेधफलं तस्य गच्छतस्तु पदे पदे ॥
कुलानि तारयेद्राजन् दश पूर्वान् दशाऽवरान् ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो गच्छेत परमं पदम् ॥

तथा—

मार्कण्डेय उवाच—

[2]शृणु राजन् महावीर यदुक्तं पद्मयोनिना ।
ऋषीणां सन्निधौ पूर्वं कथ्यमानं मया शुभम् ॥
पञ्चयोजनविस्तीर्णं प्रयागस्य तु मण्डलम् ।
प्रवेशात्तस्य तद्भूमौ सोऽश्वमेधः पदे पदे ॥

1. १०८, ३५
2. १०८, ८-१७

व्यतीतान् पुरुषान् सप्त भविष्यांश्च चतुर्दश ।
नरस्तारयते सर्वान् यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ॥
एवं ज्ञात्वा तु राजेन्द्र सदा श्रद्धापरो भव ।
अश्रद्दधानाः पुरुषाः पापोपहतचेतसः ॥
न प्राप्नुवन्ति तत्स्थानं प्रयागं देवरक्षितम् ।

युधिष्ठिर उवाच—

स्नेहाद्वा द्रव्यलोभाद्वा ये तु कामवशं गताः ॥
कथं तीर्थफलं तेषां कथं पुण्यमवाप्नुयुः ।
विक्रयी सर्वभाण्डानां [1]कार्याकार्यमजानतः ॥
प्रयागे का गतिस्तस्य एतद्ब्रूहि महामुने ।

मार्कण्डेय उवाच—

शृणु राजन् महागुह्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
मासमेकं तु स्नायीत प्रयागे नियतेन्द्रियः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो [2]मयोद्दिष्टं स्वयम्भुवा[3] ॥
शुचिस्तु प्रयतो भूत्वाऽहिंसकः श्रद्धयाऽन्वितः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः स गच्छेत् परमं पदम् ॥
[4]विश्वस्तघातकानां च प्रयागे शृणु यत्फलम् ।
त्रिकालमेव स्नायीत आहारं भैक्षमाचरेत् ॥
त्रिभिर्मासैः प्रमुच्येत प्रयागे नाऽत्र संशयः ।
अज्ञानेन तु यस्येह तीर्थयात्रादिकं भवेत् ॥

1. P. हर्षाहर्षमजानतः
2. P. यथादिष्टं
3. B. गच्छत्येव परं पदम्
4. P. विश्रम्भघातकानां

सर्वकामसमृद्धस्तु स्वर्गलोके महीयते ।
स्थानं च लभते नित्यं धनधान्यसमाकुलम् ॥
एवं ज्ञानेन संपूर्णः सदा भवति भोगवान् ।
तारिताः पितरस्तेन नरकात् सपितामहाः[1] ॥

तथा—

मार्कण्डेय उवाच—

[2]तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
समागता महाभागा यमुना यत्र निम्नगा ॥
येनैव निःसृता गङ्गा तेनैव यमुना गता ।
योजनानां सहस्रेषु कीर्तनात् पापनाशिनी ॥
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च यमुनायां युधिष्ठिर ।
कीर्तनाल्लभते पुण्यं दृष्ट्वा भद्राणि पश्यति ॥
अवगाह्याऽथ पीत्वा च पुनात्यासप्तमं कुलम् ।
प्राणांस्त्यजति यस्तत्र स याति परमां गतिम् ॥
अग्नितीर्थमिति ख्यातं यमुनादक्षिणे तटे ।
[3]पश्चिमे धर्मराजस्य तीर्थं तु नवकं स्मृतम् ॥
तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ।
पञ्च तीर्थसहस्राणि यमुनादक्षिणे तटे ॥
उत्तरेण प्रवक्ष्यामि आदित्यस्य महात्मनः ।
तीर्थं नीरूजकं[4] नाम यत्र देवाः सवासवाः ॥

1. P. प्रपितामहाः
2. १०८, २३-३४
3. Here begins an unnumberd folio of P.
4. P. निरुदकं

उपासते सदा सन्ध्यां नित्यं काले युधिष्ठिर ॥
देवाः सेवन्ति तत्तीर्थं ये चाऽन्ये विदुषो जनाः ।
श्रद्दधानपरो भूत्वा कुरुतीर्थाभिषेचनम् ॥
अन्ये च बहवस्तीर्थाः सर्वपापहराः स्मृताः ।
तेषु स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥
गङ्गा च यमुना चैव उभे तुल्यफले स्मृते ।
केवलं ज्येष्ठभावेन गङ्गा सर्वत्र पूज्यते ॥
एवं कुरुष्व कौन्तेय सर्वतीर्थाभिषेचनम् ।
यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
यस्त्विदं कल्यमुत्थाय पठते च शृणोति च ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

तथा—

[1]जन्मान्तरसहस्रेभ्यो योगो लभ्येत वा न वा ।
तथा युगसहस्रेण योगो लभ्येत मानवैः ॥
यस्तु सर्वाणि रत्नानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
तेन दानेन दत्तेन योगो लभ्येत वा न वा ॥
प्रयागे तु मृतस्येदं सर्वं भवति नाऽन्यथा ।

तथा—

[2]शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि माहात्म्यं पुनरेव तु ॥
नैमिशं पुष्करं चैव गोतीर्थं सिन्धुसागरम् ।
गया च धेनुकं चैव गङ्गासागरमेव च ॥
एते चाऽन्ये च बहवो ये च पुण्याः शिलोच्चयाः ।

1. १०९, १०-१२
2. ११०, १११

दशतीर्थसहस्राणि तिस्रः कोट्यस्तथाऽपराः ।
प्रयागे संस्थिता नित्यमेवमाहुर्मनीषिणः ॥
त्रीणि चाप्यग्निकुण्डानि येषां मध्ये तु जाह्नवी ।
प्रयागादभिनिष्क्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥
तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
गङ्गया यमुना सार्धं सङ्गता लोकतारिणी[1] ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्यां जघनं स्मृतम् ॥
प्रयागं राजशार्दूल कलां नाऽर्हन्ति षोडशीम् ।
तिस्रः कोट्यर्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ॥
दिवि भुव्यन्तरिक्षे च तत्सर्वं जाह्नवी स्मृता ।
प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरावुभौ ॥
भोगवत्यथ या चैषा वेदिरेषा प्रजापतेः ।
तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो युधिष्ठिर ॥
प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च तपोधनाः ।
यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा नृपाः ।
ततः पुण्यतमो नाऽस्ति त्रिषु लोकेषु भारत ॥
प्रयागे सर्वतीर्थेभ्यः प्रभवत्यधिकं विभो ।

तथा—

[2]पञ्चयोजनविस्तीर्णं प्रयागस्य तु मण्डलम् ।
तिष्ठते रक्षिणो यत्र पापकर्मनिवारणात् ॥
उत्तरेण प्रतिष्ठानं शाल्मली प्रतितिष्ठति[3] ।
महेश्वरो वटो भूत्वा तिष्ठते परमेश्वरः ॥

1. P and B लोकपाविनी
2, १११, ७-११
3. P. शाल्मली ब्रह्म तिष्ठति

ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
रक्षन्ति मण्डलं सर्वं पापकर्मनिवारणात् ॥
युञ्जन् युञ्जन् स्वकं पापं नरकं न च पश्यति ।
एवं ब्रह्मा च विष्णुश्च प्रयागे नित्यमीश्वरः ॥

तथा—

[1]सितासितेषु यत् स्नानं माघमासे युधिष्ठिर ।
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥
दशतीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथाऽपराः ।
माघमासे प्रयागे तु गङ्गायमुनसङ्गमे ॥

प्रयागमाहात्म्ये, महाभारते—

ततः पुण्यतमं नाऽस्ति त्रिषु लोकेषु भारत ।
प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यो प्रभवत्यधिकं विभो ।
श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ॥
[2][मृत्तिकालम्भनाद्वाऽपि नरः पापात् प्रमुच्यते ।
तत्राऽभिषेकं यः कुर्यात् सङ्गमे संशितव्रतः ॥
तुल्यं फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ।
एषा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ॥
यत्र दत्तं सूक्ष्ममपि महद्भवति भारत ।
न वेदवचनाद्वाऽपि न लोकवचनादपि ॥]
मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ।
दशतीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथाऽपराः ॥

1. १०७, ७
2. P and B supply these verses

येषां सान्निध्यमत्रैव कीर्तितं कुरुनन्दन ।
चतुर्वेदेषु यत् पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ॥
स्नात एव तदाप्नोति गङ्गायमुनसङ्गमे ।
तत्र भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ॥
तत्राऽभिषेकं यः कुर्यात् सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् ।
तत्र हंसप्रतपनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥
दशाश्वमेधिकं चैव गङ्गायां कुरुनन्दन ।
यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तु तपोवनम् ॥
सिद्धिक्षेत्रं हि तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ।

॥ इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे प्रयागमाहात्म्यं
समाप्तम् ॥

॥ ४ ॥

॥ अथ गङ्गामाहात्म्यम् ॥

तत्र महाभारते—

शिलवृत्तिरुवाच[1]—

के देशाः के जनपदाः [2]के ग्रामाः के च पर्वताः ।
प्रकृष्टाः पुण्यतमका ज्ञेया नद्यस्तदुच्यताम् ॥

सिद्ध उवाच—

ते देशास्ते जनपदास्ते[3] ग्रामास्ते च पर्वताः ।
येषां भागीरथी गङ्गा मध्ये याति सरिद्वरा ॥
तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैस्त्यागेन वा पुनः ।
गतिं न लभते जन्तुर्गङ्गां संसेव्य तां लभेत् ॥
स्पृष्टानि येषां गाङ्गेयैस्तोयैर्गात्राणि देहिनाम् ।
व्यस्तानि ये पुनस्तेषां वासः स्वर्गाद्विधीयते ॥
सर्वाणि येषां गाङ्गेयैस्तोयैः कर्माणि[4] देहिनाम् ।
गां त्यक्त्वा मानवा विप्र दिवि तिष्ठन्ति ते जनाः ॥
पूर्वे वयसि कर्माणि कृत्वा पापानि ये नराः ।
पश्चाद्गङ्गां निषेवन्ते तेऽपि यान्त्युत्तमां गतिम् ॥

1. Here begins P. folio. 38—while fol. 37 ends with पश्यति on l. 1 of p. 298 infra.

2. B. के आश्रमाः

3. B. ते आश्रमाः

4. P and B कार्याणि

स्नातानां शुचिभिस्तोयैर्गाङ्गेयैः प्रयतात्मनाम् ।
व्युष्टिर्भवति या पुंसां न सा क्रतुशतैरपि ।
यावदस्थि मनुष्याणां गङ्गातोयेषु तिष्ठति ॥
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।
अपहृत्य तमस्तीव्रं यथा भात्युदये रविः ।
तथाऽपहृत्य पाप्मानं भाति गङ्गाजलोक्षितः ॥

तथा—

त्रिषु लोकेषु ये केचित् प्राणिनः सर्व एव ते ।
तर्प्यमाणाः परां तृप्तिं यान्ति गङ्गाजलैः शुभैः ॥
यस्तु सूर्येण [1]निष्टप्तं गाङ्गेयं पिबते जलम् ।
गवां निर्हारनिर्मुक्ता यावत्काशविशिष्यते ॥
इन्दुव्रतसहस्रं तु यश्चरेत् कायशोधनम् ।
पिबेद्यश्चाऽपि गङ्गाम्भः समौ स्यातां न वा समौ ॥
[[2]तिष्ठेद्युगसहस्रं तु पादेनैकेन यः पुमान् ।
मासमेकं तु गङ्गायां समौ स्यातां न वा समौ ॥]
लम्बेताऽवाक्शिरा यस्तु युगानामयुतं पुमान् ।
तिष्ठेद्यथेष्टं यश्चाऽपि गङ्गायां स विशिष्यते ॥
अग्नौ प्राप्तं प्रधूयन्ते यथा तूलं द्विजोत्तम ।
तथा गङ्गावगाढस्य सर्वपापं प्रधूयते ॥
भूतानामपि सर्वेषां दुःखोपहतचेतसाम् ।
गतिमन्वेषमाणानां न गङ्गासदृशी गतिः ॥

1. P. तिष्ठन्तं
2. P and B supply this śloka, which is missing in U.

भवन्ति निर्विषाः सर्पाः यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात् ।
गङ्गाया दर्शनात्तद्वत् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अप्रतिष्ठाश्च ये केचि[illegible]शरणाश्च ये ।
तेषां प्रतिष्ठा गङ्गेह शरणं[1] शर्म मर्म च ॥
प्रकृष्टैरशुभैर्ग्रस्तानननेकैः पुरुषाधमान् ।
पततो नरके गङ्गा संश्रितान् प्रेत्य तारयेत् ।
तेषां विमुक्ता मुनिभिर्नूनं देवैः सवासवैः ॥
येऽभिगच्छन्ति सततं गङ्गां मतिमतां वर[2] ।
विनयाचारहीनाश्च अशिवाश्च नराधमाः ॥
ते भवन्ति शिवा विप्रा ये वै गङ्गासमाश्रिताः ।

तथा—

जाह्नवीतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्ना बिभर्ति यः ॥
बिभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम्[3] ।

तथा—

वाङ्मनःकर्मभिर्ग्रस्तः पापैरपि पुमानिह ।
वीक्ष्य गङ्गां भवेत् पूतस्तत्र मे नाऽस्ति संशयः ॥
सप्ताऽवरान् सप्त परान् पितॄनेभ्यश्च ये परे ।
पुंसस्तारयते गङ्गां वीक्ष्य स्पृष्ट्वाऽवगाह्य च ॥
[4][गङ्गां दृष्ट्वाऽथ पापी च स्नात्वा गङ्गेति कीर्तनात् ।
त्रयोदशाऽर्जितं पापं जन्मजं नश्यति ध्रुवम् ॥]

1. P. शर्म शर्म च
2. P and B अभिमतां सुरैः
3. B. नाशात् सुनिर्मलः
4. Omitted verse supplied by P, which notes the śloka on the margin. It is missing in B.

श्रुताऽभिलपिता दृष्टा स्पृष्टा पीताऽवगाहिता ॥
गङ्गा तारयते पुंसामुभौ वंशौ विशेषतः ।
दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् तथा गङ्गेति कीर्तनात् ॥
पुनात्यपुण्यान् पुरुषान् शतशोऽथ सहस्रशः ।
य इच्छेत् सफलं जन्म जीवितं श्रुतमेव च ।
स पितॄंस्तर्पयेद्गङ्गामभिगम्य सुरांस्तथा ॥
न सुतैर्न च वित्तेन कर्मणा न च तत् फलम् ।
प्राप्नुयात् पुरुषोऽत्यन्तं गङ्गां प्राप्तो यदाऽप्नुयात् ॥
जात्यन्धैरिह तुल्यास्ते मूकैः पङ्गुभिरेव च ।
समर्था येन पश्यन्ति गङ्गां पुण्यजलां शुभाम् ॥
भूतभव्यभविष्यज्ञैर्महर्षिभिरुपस्थिताम् ।
देवैः सेन्द्रैश्च को गङ्गां नोपसेवेत मानवः ॥
वानप्रस्थैर्गृहस्थैश्च यतिभिर्ब्रह्मचारिभिः ।
विद्यावद्भिः श्रितां गङ्गां पुमान् को नाम नाऽऽश्रयेत् ॥
उत्क्रामद्भिश्च यत् प्राणैः प्रयतः शिष्टसम्मतः ।
चिन्तयेन्मनसा गङ्गां स गतिं परमां लभेत् ॥
न भयेभ्यो भयं तस्य न पापेभ्यो न राजतः ।
[1]आदेहपतनाद्गङ्गामुपास्ते यः पुमानिह ॥

तथा—

तद्भावस्तद्गतःप्राणस्तन्निष्ठस्तत्परायणः ।
गङ्गां योऽनुगतो भक्त्या स तस्याः प्रियतां व्रजेत् ॥
भूस्थैः खस्थैर्दिवस्थैश्च भूतैरुच्चावचैरपि ।
[2]गङ्गाऽवगाह्या सततमेतत्कार्यसमं सताम् ॥

1. P and B omit the next four lines.
2. P. गङ्गा विगाह्या सततं   B omits this line

तथा—

गङ्गां गत्वा यैः शरीरं विसृष्टं
गता [1]धीरास्ते विबुधैः समत्वम् ।
अन्धान् जडान् द्रव्यहीनांश्च गङ्गा
यशस्विनी बृहती विश्वरूपा ॥
देवैः सेन्द्रैर्मुनिभिर्मानुषैश्च
निषेविता सर्वकामैर्युनक्ति ॥
उज्जीवन्तीं महापुण्यामंशुमन्तीं त्रिवर्त्मगाम् ।
त्रिलोकगोप्त्रीं ये गङ्गां संश्रितास्ते दिवङ्गताः ॥
यो वत्स्यते द्रक्ष्यति वाऽपि मर्त्य
तस्मै प्रयच्छन्ति सुखानि देवाः ।
[2]अन्धा क्लीबा जडा व्यङ्गाः पतिता रोगिणोऽन्त्यजाः ।
गङ्गां संसेव्य पुरुषा देवैर्गच्छन्ति तुल्यताम् ॥
दूरस्थोऽपि हि यो ब्रूयात्त्रिसन्ध्यं नियतः शुचिः ।
गङ्गा गङ्गेति गङ्गेति स गच्छेत् परमां गतिम् ॥

जडान्धप्रभृतयः कर्मान्तरानधिकारिणोऽपि गङ्गासेवयाऽभिमतफलभागिनो भवन्तीत्यर्थः ॥

[3]ब्रह्मपुराणे—

वर्णानां ब्राह्मणो यद्वत्तथा तीर्थेषु जाह्नवी ।
स्वर्गस्थैर्गगनस्थैश्च तथा पातालवासिभिः ॥
अवगाह्या सदा गङ्गा पूज्या वन्द्या च सर्वदा ।
षष्ठ्यादौ कृष्णपक्षे तु भूमौ सन्निहिता भवेत् ॥

1. P. वीराः
2. Two ślokas are omitted by P and B.
3. P omits ब्रह्मपुराणे

यावत्पुण्याममावास्यां दिनानि दश नित्यशः ।
शुक्लप्रतिपदारभ्य दिनानि दशसंख्यया ॥
पाताले सन्निधानं तु करोति स्वयमेव हि ।
शुक्लैकादशिकादह्न आरभ्य दश यानि तु ॥
पञ्चम्यन्तानि सा स्वर्गे भवेत् सन्निहिता सदा ।
श्रुताऽभिलपिता दृष्टा स्पृष्टा पीताऽवगाहिता ॥
गङ्गा तारयते नृणामुभौ वंशौ भवार्णवात् ।
दर्शनात् स्पर्शनात् पानात्तथा गङ्गेति कीर्तनात् ॥
पुनात्यपुण्यान् पुरुषान् मातेव जगतो हिता ।
अशुभैः कर्मभिर्ग्रस्तान् मज्जमानान् भवार्णवे ॥
पततो नरके गङ्गा संश्रितानुद्धरेत् सदा ।
ऽवगाहनमात्रेण मानवानां सदैव हि ॥
पापौघं निर्दहेद्गङ्गा तूलराशिमिवाऽनलः ।

तथा—

विनयाचारहीनाश्च ये भवन्त्यशुभा नराः ।
गङ्गामाश्रित्य सर्वे ते भवन्ति विमलाः शुभाः ॥

[[1]तथा—]

न पुत्रैर्न महादानैर्न चाऽन्यैश्च सुकर्मभिः ।
भवेत् पुण्यफलं पुंसां यथा लब्ध्वाऽनुजाह्नवीम् ॥

मत्स्यपुराणे—

[2]कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्राऽवगाहिता ।

1. P and B supply this omission
2. १०६, ४९-५६

कुरुक्षेत्राद्दशगुणा यत्र विन्ध्येन संगता ॥
विन्ध्याच्छतगुणा प्रोक्ता काशिपुर्यां तु जाह्नवी ।
यत्र गङ्गा महाभागा बहुतीर्थतपोधना ॥
सिद्धिक्षेत्रं हि तज्ज्ञेयं नाऽत्र कार्या विचारणा ।
क्षितौ तारयते मर्त्यान्नागांस्तारयतेऽप्यधः ॥
दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृता ।
यावदस्थीनि तिष्ठन्ति गङ्गायां यस्य देहिनः ॥
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।
तीर्थानां परमं तीर्थं नदीनां परमा नदी ॥
मोक्षदा सर्वभूतानां महापातकिनामपि ।
सर्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ॥
गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसंगमे ।
तेऽत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥
सर्वेषामेव भूतानां तापोपहतचेतसाम् ।
गतिमन्वेषमाणानां नाऽस्ति गङ्गासमा गतिः ॥
पवित्राणां पवित्रं तु मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
महेश्वरशिरोद्भूता सर्वपापहरा शुभा ॥

तथा—

[1]योजनानां सहस्रेषु गङ्गां यः स्मरते नरः ।
अपि दुष्कृतकर्माऽसौ लभते परमां गतिम् ॥
कीर्तनान्मुच्यते पापाद्दृष्ट्वा भद्राणि पश्यति ।
अवगाह्य च पीत्वा च पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

1. १०४, १४-१५

विष्णुपुराणे—

[1]ततः प्रभवति ब्रह्मन् सर्वपापहरा सरित् ।
गङ्गा देवाङ्गनाङ्गानामनुलेपनपिञ्जरा ॥
वामपादाम्बुजाङ्गुष्ठनखस्रोतोविनिर्गता ।
विष्णोर्बिभर्ति यां भक्त्या शिरसाऽहर्निशं शिवः ॥
ततः सप्तर्षयो यस्यां प्राणायामपरायणाः ।
तिष्ठन्ति वीचिमालाभिरुह्यमाना जटा जले ॥
वार्योवैराहतैर्यस्याः[2] प्लावितं शशिमण्डलम् ।
भूयोऽधिकतरां कान्तिं वहत्येतदहःक्षये ॥
मेरुपृष्ठे पतत्युच्चैर्निष्क्रान्ता शशिमण्डलात् ।
जगतः [3]पावनार्थाय प्रयाति च चतुर्दिशम् ॥
शीता चाऽलकनन्दा च चक्षुर्भद्रा च संस्थिता ।
एकैव या चतुर्भेदा दिग्भेदगतिलक्षणा ॥
भेदं चाऽलकनन्दाख्यं यस्याः सर्वोपदक्षिणम् ।
दधार शिरसा प्रीत्या वर्षाणामधिकं शतम् ॥
शम्भोर्जटाकलापाच्च निष्क्रान्ता अस्थिशर्करा ।
प्लावयित्वा दिवं नित्यं या पापान् सगरात्मजान् ॥
स्नातस्य सलिले यस्याः सद्यः पापं प्रणश्यति ।
अपूर्वपुण्यप्राप्तिश्च सद्यो मैत्रेय जायते ॥
दत्ताः पितृभ्यो यत्राऽऽपस्तनयैः श्रद्धयाऽन्वितैः ।
समात्रयं[4] प्रयच्छन्ति तृप्तिं मैत्रेय दुर्लभाम् ॥
यस्यामिष्ट्वा महायज्ञैर्यज्ञेशं पुरुषोत्तमम् ।
द्विज भूपाः[5] परां सिद्धिमवापुर्दिवि चेह च ॥

1. २, ८, १०८-१२२
2. P. वीर्यौर्वैः संततं यस्याः
3. P and B पालनार्थाय
4. Printed विष्णुपुराण reads समाशतं
5. B. द्विजरूपाः

स्नाता निर्धूतपापाश्च यज्जले यत्तपस्तथा ।
केशवासक्तमनसः प्राप्ता निर्वाणमुत्तमम् ॥
स्तुताऽभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीताऽवगाहिता ।
या पावयति भूतानि कीर्तितानि दिने दिने ॥
गङ्गा गङ्गेति यैर्नाम योजनानां शतैरपि ।
स्थितैरुच्चरितं हन्ति पापं जन्मत्रयार्जितम् ॥
[1]ततः सा पावनायाऽत्र जगतां तिसृणामपि ।
समुद्भूता परं तत्तु तृतीयं भगवत्पदम् ॥

तथा—

[2]भगवद्विष्णुपादाङ्गुष्ठविनिर्गतस्य हि जलस्यैतन्माहात्म्यमयन्न केवलमभिसन्धिपूर्वकं स्नानाद्युपयोगेषूपकारकम् । अनभिसंहि[illegible]व्यपेतप्राणस्याऽस्थिचर्मस्नायुकेशाद्युत्सृष्टं शरीरजमपि तदुपनिपतितं सद्यः शरीरिणं स्वर्गं नयति ॥

महाभारते—

मेरोः समुद्रस्य च सर्वरत्नैः
संख्योपलानामुदकस्य वाऽपि ॥
शक्यं वक्तुं नेह गङ्गाजलानां
गुणाख्यानं परिमाणं तथैव ॥

॥ इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहि[3]भट्ट-
श्रीलक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे गङ्गामाहात्म्यं
समाप्तम् ॥

1. B omits this verse. For जगतां तिसृणामपि, which is ungrammatical, the printed text (edn. Gorakhpur, p. 165) reads यतः सा पावनायाऽलं त्रयणां जगतामपि ।

2. ४, ४, २९-३०

3. B. विग्रहिक

|| ५ ||

|| अथ गयामाहात्म्यम् ||

तत्र मत्स्यपुराणे—

[1]पितृतीर्थं गया नाम सर्वतीर्थवरं शुभम् ।
यत्राऽऽस्ते देवदेवेशः स्वयमेव पितामहः ॥
यत्रैषा पितृभिर्गीता गाथा भोगमभीप्सुभिः ।
"एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥
यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ।"

वराहपुराणे—

सनत्कुमार उवाच—

[2]धन्यस्त्वमेव द्विजमुख्यवर्य
यद्वेदवादाभिरतः पितृंश्च ।
प्रीणाति मन्त्रव्रतहोमजप्यै-
र्गयां समासाद्य तथाऽनुपिण्डैः[3] ॥
शृणुष्व वाक्यं नृपतिर्बभूव
विशालनामा स पुरीं विशालाम् ।
उवास धन्यां धृतिमानपुत्रः
स्वयं विशालाधिपतिर्द्विजाग्र्यधाम् ॥

1. २२, ४-६; cited in तीर्थचिन्तामणि, p. 269 as from कल्पतरु
2. ७, १२-२९; cited in तीर्थचिन्तामणि, pp. 270-272, as from कल्पतरु
3. P. अन्नपिण्डैः

पप्रच्छ पुत्रार्थममित्रहन्ता
तं ब्राह्मणाश्चोचुरदीनसत्त्वाः ।
राजन् पितॄंस्तर्पय पुत्रहेतो-
र्दत्त्वा गयायां विधिवत्तु पिण्डान् ॥
ध्रुवं सुतस्ते भविता नृवीर
सहस्रदाता सकलक्षितीशः ।
इतीरिते ब्राह्मणैः संप्रहृष्टो
राजा विशालाधिपतिः प्रयत्नात् ॥
समागतस्तीर्थवरं द्विजेश
गयामिमां तद्गतमानसस्सन् ।
आगत्य सोऽथ प्रवरं सुतार्थी
गयाशिरो यागपरः पितॄणाम् ॥
पिण्डप्रदानं विधिना प्रयच्छं-
स्तावद्वियत्युत्तममूर्तियुक्तान् ।
पश्यन् स पुंसः सितरक्तकृष्णा-
नुवाच राजा किमिदं भवद्भिः ॥
समीक्ष्यते शंसत सर्वमेतत्
कुतूहलं मे मनसि प्रवृत्तम् ।

सित उवाच—

अहं सितस्ते जनकोऽस्मि तात
नाम्ना च वृत्तेन च कर्मणा च ।
अयं च मे जनको रक्तवर्णो
नृशंसकृद्ब्रह्महा पापकारी ॥

अधीश्वरः [1]श्रृणु परः पिताऽस्य
कृष्णो नाम्ना कर्मणा वर्णतश्च ।
एतेन कृष्णेन हृतः पुरा वै
जन्मान्यनेकान्यृषयः पुराणाः ॥

तथा—

एतौ मृतौ द्वावपि पितृपुत्रा-
वर्वीचिसंज्ञं नरकं प्रपन्नौ ।
[1]अधीश्वरोऽयं जनकः परोऽस्य
तौ कृष्णरक्तावपि दीर्घकालम् ॥
अहं च शुद्धेन निजेन कर्मणा
शक्रासनं प्राप्य सुदुर्लभं तत् ।
त्वया पुनर्मन्त्रविदा गयायां
पिण्डप्रदानेन बलादिमौ च ॥
मोक्षापितौ तीर्थवरप्रभावा-
दवीचिसंज्ञं नरकं गतौ तौ ॥
पितॄन् पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् ।
प्रीणयामीति यत्तोयं त्वया दत्तमरिन्दम ॥
तेनाऽस्मद्युगपद्योगो जातो वाक्येन सत्तम ।
तीर्थप्रभावाद्गच्छामः पितृलोकं न संशयः ॥
तत्र पिण्डप्रदानेन एतौ तव पितामहौ ।

'पितामहौ' पितामहप्रपितामहौ ॥

1. P. श्वाऽपरः ; आन्ध्रेश्वरः इति तीर्थचिन्तामणौ (p. 271)

दुर्गतावपि संसिद्धौ पापाद्विकृतिलिङ्गिनौ ॥
तीर्थप्रभाव एषोऽत्र ब्रह्मघ्नस्याऽपि सत्तम ।
पितुः पिण्डप्रदानेन कुर्यादुद्धरणं सुतः ॥
एतस्मात् कारणात् पुत्र अहमेतौ विगृह्य तु ।
आगतोऽस्मि भवन्तं वै द्रष्टुं यास्यामि सांप्रतम् ॥

'विगृह्य' गृहीत्वा ॥

तथा—

एतस्मात् कारणाद्रैभ्य भवान्[1] धन्यो मयोच्यते ।
सकृद्गयाऽभिगमनं सकृत् पिण्डप्रपातनम् ॥
दुर्लभत्वं पुनर्नित्यमस्मिन्नेव व्यवस्थितिः ।
किमत्र प्रोच्यते रैभ्य तव पुण्यमिति प्रभो ॥
येन शार्ङ्गगदापाणिर्दृष्टो नारायणः स्वयम् ।
यतो गदाधरः साक्षादस्मिंस्तीर्थे व्यवस्थितः ॥
अतो हि विख्याततमं तीर्थमेतद्द्विजोत्तम ।

ब्रह्मपुराणे—

[[2]कियत्ते पतितानां च गते संवत्सरे क्वचित् ।
देशधर्मप्रमाणत्वाद्गयाकूपे स्वयं भुवि ॥
मार्तण्डपादमूले वा श्राद्धं हरिहरं स्मरन् ।

वामनपुराणे]—

प्रेतराजो वणिजं कश्चित् प्रत्याह—

गयायां तीर्थजुष्टायां स्नात्वा शौचसमन्वितः ॥

1. B. कारणात्तस्य; this verse is placed after line 2 above in तीर्थचिन्तामणि

2. Omission supplied by P and B

मम नाम समुद्दिश्य पिण्डनिर्वपणं कुरु ।
तत्र पिण्डप्रदानेन प्रेतभावादहं सखे ॥
मुक्तस्तु सर्वद्रष्टॄणां यास्यामि शुभलोकताम् ।
इत्येवमुक्त्वा वणिजं प्रेतराजोऽनुजैः सह ॥
स्वनामानि यथान्यायं सम्यगाख्यातवाञ्छुचिः ।
तथाऽर्चयित्वा प्रययौ गयाशिरमनुत्तमम् ॥
पिण्डनिर्वपणं तत्र प्रेतानामनुपूर्वशः ।
चकार च सदा प्राणान्[1] पितॄंश्चक्रे त्वनन्तरम् ॥
आत्मनश्च महाबुद्धिर्महाबोधौ तिलैर्विना ।
पिण्डनिर्वपणं चक्रे तथाऽन्यानपि गोत्रजान् ॥
एवं प्रदत्तेष्वथ च पिण्डेषु प्रेतभावतः ।
विमुक्तास्ते द्विजाः प्राप्य ब्रह्मलोकं ततो गताः ॥

वायुपुराणे—

आनन्त्याय भवेदन्नं खड्गमांसं पितृक्षये ।
कृष्णच्छागस्तथा लोह आनन्त्याय प्रकल्पयेत् ॥
गयायामक्षयं श्राद्धं जपहोमतपांसि च ।
पितृक्षयो हि तत्पुत्र तेन तत्राऽक्षयं भवेत् ॥

बृहस्पतिः[2]—

काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान्नरकाद्भयभीरवः ।
गयां यास्यति यः कश्चित् सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति ॥
गयायां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा ।
गयाशीर्षेऽक्षयवटे पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

1. P. स्वदायादान्
2. बृहस्पतिः, श्रा. का. ६५, ६७, ५१

ब्रह्मारण्यं धर्मपृष्ठं धेनुकारण्यमेव च ।
दृष्ट्वैतानि पितॄंश्चाऽऽर्य्य वंशान् विंशतिमुद्धरेत् ॥

वायुपुराणे—

गयायां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा ।
गवां गृध्रवटे चैव श्राद्धं तत्तन्महाफलम् ॥
भरतस्याऽऽश्रमे पुण्ये नित्यं पुण्यतमैर्वृते ।
[illegible] पदं तत्र दृश्यते सर्वमानुषैः ॥
ख्यापितं धर्मसर्वस्वं लोकस्याऽस्य निदर्शनात् ।
यच्चम्पकवनं पुण्यं पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् ॥
तस्मिन् पाण्डुविशाल्येति तीर्थं सद्यो निदर्शनम् ।
तृतीयायां तथा पादे निश्चीवायाश्वमण्डले ॥
महाह्रदे च कौशिक्यां दत्तं श्राद्धं महाफलम् ।
मुण्डपृष्ठे पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता ॥
बहून् वर्षगणांस्तप्त्वा तपस्तीव्रं[1] सुदुश्चरम् ।
अल्पेनाऽप्यत्र कालेन भवेद्धर्मपरायणः ॥
पाप्मानमुत्सृजत्याशु जीर्णां त्वचमिवोरगः ।
नाम्ना कनखलं विप्र तीर्थं जगति विश्रुतम् ॥
उदीच्यां मुण्डपृष्ठस्य ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति स्वशरीरेण मानवाः ॥
दत्तं चाऽपि सदा श्राद्धमक्षयं समुदाहृतम् ।
स्नात्वा ऋणत्रयं तत्र निष्क्रीणाति नरोत्तम ॥
मानसे सरसि स्नात्वा श्राद्धं निर्वर्तयेत्ततः ।

तस्मिन्निर्वर्तयेच्छ्राद्धं यथाशक्ति यथाबलम् ।
कामान् स लभते दिव्यान् मोक्षोपायांश्च कृत्स्नशः ॥

महाभारते—

पुलस्त्यतीर्थयात्रायाम्—

[1]ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
अश्वमेधमवाप्नोति गमनादेव भारत ॥
यत्राऽक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
यत्र दत्तं पितृभ्यस्तु भवत्यक्षय्यमित्युत ॥
महानद्यामुपस्पृश्य तर्पयेत् पितृदेवताः ।
अक्षयान् प्राप्नुयाल्लोकान् कुलं चैव समुद्धरेत् ॥
ततो ब्रह्मसरो गच्छेद्ब्रह्मारण्योपशोभितम् ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति प्रभातमिव शर्वरी ॥

ब्रह्मणा तत्र सरसि यूपः पुण्यः प्रकल्पितः ।
यूपं प्रदक्षिणं कृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥
ततो गच्छेत राजेन्द्र धेनुकं लोकविश्रुतम् ।
एकरात्रोषितो यत्र प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥
सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्ध्रुवम् ।
तत्र चिह्नं महाराज अद्याऽपि महदद्भुतम् ॥
कपिला सहवत्सा वै पूर्वमेव चरत्युत ।
सवत्सायाः पदानि स्म दृश्यन्तेऽद्याऽपि तत्र वै ॥
तं यूपं स्पृश्य राजेन्द्र पादेषु नृपसत्तम ।

1. वन, ८२, ८१-१०३ ; तीर्थचिन्तामणि, p. 273-274

यत्किंचिदशुभं कर्म तत्प्रणश्यति भारत ।
ततो गृध्रवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य धीमतः ॥
स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजम् ।
ब्राह्मणेन भवेच्चीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकम् ॥
इतरेषां तु वर्णानां सर्वपापं प्रणश्यति ।
उद्यन्तं च ततो गच्छेत् पर्वतं गीतवादिनम्[1] ॥
सावित्र्यास्तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ।
तत्र सन्ध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः ॥
उपासिता भवेत् सन्ध्या तेन द्वादशवार्षिकी ।
[2]योनिद्वारं च तत्रैव [3]दृश्यते भरतर्षभ ॥
तत्राऽभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिसंकटात् ।
शुक्लकृष्णावुभौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नरः ॥
पुनात्यासप्तमं चैव कुलं नाऽस्त्यत्र संशयः ॥
"एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
[4]यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥"
ततः फल्गुं व्रजेद्राजंस्तीर्थसेवी नराधिप ।
अश्वमेधवाप्नोति सिद्धिं च परमां लभेत् ॥
ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र धर्मपृष्ठं महाफलम् ।
तत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर ॥
अभिगम्य ततस्तत्र वाजिमेधफलं लभेत् ।
ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ॥

1. B. गीतनादितम् which is the variant adopted by तीर्थ-चिन्तामणि
2. B omits this hemistich
3. P. विद्यते
4. P and B omit the three lines below

तत्राऽभिगम्य राजेन्द्र ब्रह्माणं भरतर्षभ ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलमाप्नोति मानवः ॥

तथा—

धौम्यतीर्थयात्रायाम्—

[1]पूर्वं प्राचीं दिशं राजन् राजर्षिगणसेविताम् ।
रम्यां ते कीर्तयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति ॥
[2]यस्यां गिरिवरः पुण्यो गतो राजर्षिसत्कृतः ।
शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेवितं तत्र चर्षिभिः ॥

यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्तयन्ति पुरातनाः ।
"एष्टव्या बहवः पुत्राः यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥
[3]संतारयति संतत्या दश पूर्वान् दशाऽवरान् ।"
महानदी च तत्रैव तथा गयशिरो नृप ॥
यत्राऽसौ कीर्त्यते विप्रैरक्षय्यंकरणो वटः ।
यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्नमक्षय्यं भवति प्रभो ॥
सा च पुण्यजला यत्र [4]फल्गुनामा महानदी ।
बहुमूलफला चाऽपि कौशिकी भरतर्षभ ॥

तथा—

लोमशतीर्थयात्रायाम्—

[5]ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेनाऽभिरक्षितम् ।
राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनाऽनुपमद्युते ॥

1. वन, ८५, ५
2. P omits three lines from here
3. P. उत्तारयति
4. P. फाल्गुनामा
5. B. वन, ९३, ९-१२, १६

नगो गयशिरो यत्र पुण्या चैव महानदी ।
ऋषिजुष्टं महापुण्यं तीर्थं ब्रह्मसरोऽतुलम् ॥
अगस्त्यो भगवान् यत्र यतो वैवस्वतं प्रति ।
उवास च स्वयं तत्र धर्मराजः सवाहनः ॥
सर्वासां सरितां यत्र समुद्भेदो विशां पते ।
यत्र सन्निहितो नित्यं महादेवः पिनाकधृक् ।
तत्र ते पाण्डवा वीराश्चातुर्मास्यैस्तदेजिरे ।
ऋषियज्ञेन महता यत्राऽक्षय्यवटो महान् ॥

तथा—

बलभद्रतीर्थयात्रायाम्—

गयस्य यजमानस्य गयस्येव महाक्रतुः ।
आहूता सुसरिच्छ्रेष्ठा यत्र यज्ञे सरस्वती ॥
विशालां तु गयेष्वाहुर्ऋषयः संशितव्रताः ।
गयस्येवेति' यज्ञस्य तेनैवोपमानमतिप्रशंसार्थम् ॥

तथा—

आङ्गिरसतीर्थयात्रायाम्—

मुण्डपृष्ठं गयां चैव नैर्ऋतं देवपर्वतम् ।
तृतीयां क्रौञ्चपादीं च ब्रह्महत्त्या विमुच्यते ॥

वामनपुराणे—

प्रह्लादतीर्थयात्रायाम्—

गयायां गोपतिं द्रष्टुं स जगाम महासुरः ।
[1]सरसि ब्रह्मणः स्नात्वा कृत्वा चाऽस्य प्रदक्षिणम् ॥

1. वा. पु. अ. ८३, ४, स्नात्वा ब्रह्मतडागे तु (Venkateśwar edn. p. 138).

पिण्डनिर्वपणं पुण्यं पितॄणां स चकार ह ।

नरसिंहपुराणे—

शिवनद्यां शिवकरं गयायां च जनार्दनम् ।
सर्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते ॥

मत्स्यपुराणे—

गौरीस्थानप्रतिपादनप्रस्तावे—

वाराणस्यां विशालाक्षी प्रयागे ललिता तथा ।
गयायां मङ्गला नाम कृतशौचे तु सिंहिका[1] ॥

याज्ञवल्क्यः—

यद्ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्नुते[2] ।

विष्णुः—

[3]अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
गयाशीर्षे वटे श्राद्धं यस्तु[4] कुर्यात् समाहितः ॥

यमः—

"एष्टव्या बहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः ।
तेषां वै समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥"

1. P and B हेतुका
2. आ. २६१
3. ८५, ६६
4. यो नः मु. पु.

वसिष्ठः—

नन्दन्ति पितरस्तस्य सुवृष्टेरिव कर्षकाः ।
यद्गयास्थोऽददात् पुण्यं[1] पितरस्तेन पुत्रिणः ॥

॥ इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे गयामाहात्म्यं
समाप्तम् ॥

1. P. ददात्यन्नं ; so also तीर्थचिन्तामणिपाठः

॥ ६ ॥

॥ अथ कुरुक्षेत्रमाहात्म्यम् ॥

तत्र वामनपुराणे[1]—

कुरुरुवाच—

यावदेतन्मया कृष्टं धर्मक्षेत्रं तदस्तु च ।
स्नातानां च मृतानां च महापुण्यफलं त्विह[2] ॥
उपवासं च दानं च स्नानं जप्यं च माधव ।
होमो यज्ञादिकं चाऽन्यच्छुभं वाऽप्यशुभं विभो ॥
त्वत्प्रसादाद्धृषीकेश शङ्खचक्रगदाधर ।
अक्षयं प्रवरक्षेत्रे भवत्वत्र महत् फलम् ॥
तथा त्वं च सुरैः सार्धं समं देवेन शूलिना ।
वसाऽत्र पुण्डरीकाक्ष मन्नाम्ना चेदमुच्यते ॥
इत्येवमुक्तस्तेनाऽहं राज्ञा वै दत्तवान् वरम् ।
तथा च त्वं दिव्यवपुर्भव भूयो महीपते ॥
तथाऽन्तकाले मामेव लयमेष्यसि सुव्रत ।
कीर्तिश्च शाश्वती तुभ्यं भविष्यति न संशयः ॥
कलिद्वापरयोर्मध्ये व्यासेन च महात्मना ।
सरःप्रमाणं यत्प्रोक्तं तच्छृणुध्वं द्विजोत्तमाः ॥

1. सर्ग, ५२ (पृ. ७२ आरभ्य)
2. B. श्रृणु

विश्वेश्वरादस्ति पुरा तथाऽरण्या[1] जरद्गवी ।
[2]यावद्दौर्जरती प्रोक्ता तावत्सन्निहितं सरः ॥
मया श्रुतं प्रमाणं तु पच्यमानं[3] च वामने ।
तच्छृणुध्वं द्विजश्रेष्ठाः पुण्यवृद्धिकरं महत् ॥
विश्वेश्वरादेकरात्रिर्यावच्चाऽथ सरस्वती ।
सरः सन्निहितं ज्ञेयं समन्तादर्धयोजनम् ॥
एतदाश्रित्य देवाश्च ऋषयश्च समागताः ।
सेवन्ति मुक्तिकामाश्च गन्धर्वाप्सरसः स्थिताः ॥
यदा सूर्यस्य ग्रहणं कालेन भविता क्वचित् ।
सन्निहत्यं तदा स्नात्वा पूताः स्वर्गं गमिष्यथ ॥
ये तु सिद्धा महात्मानस्ते लिङ्गस्पर्शनेन च ।
व्रजन्ति परमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥
एवं ज्ञात्वा ततो गङ्गा देवानां हितकाम्यया ।
उपर्युपरि लिङ्गानि सप्त तत्र चकार ह ॥
ततो ये मुक्तिकामाश्च सिद्धा यज्ञपरायणाः ।
संसेव्य ते प्रयत्नेन प्रयाताः परमं पदम् ॥
पांसवोऽपि [4]कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः ।
अतिदुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥
ततोऽहं ताः प्रजा दृष्ट्वा पिहितास्तेन तेजसा ।
क्रोधेन महता युक्तो लिङ्गमुत्पाट्य चाऽक्षिपम् ॥

1. P and B कन्या
2. P and B यावदोघवती
3. B. पठ्यमानं
4. P. कुरुक्षेत्रात्

[1]संक्षिप्तः सरसोर्मध्ये ऊर्ध्वमेव [2]पुनः स्थितः ।
तदा प्रभृति लोकेषु स्थाणुरित्येव[3] विश्रुतः ॥
सकृद्दर्शनमात्रेण विमुक्तः सर्वकिल्बिषैः ।
प्रयाति मोक्षं परमं यस्मान्नाऽऽवर्तते पुनः ॥
यश्चेह तीर्थे निवसेत् कृष्णाष्टम्यां समाहितः ।
स मुक्तः पातकैः सर्वैरगम्यागमनोद्भवैः ॥

महाभारते—

[4]ततो गच्छेत राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम्[5] ।
पापेभ्यो विप्रमुच्यन्ते तद्गताः सर्वजन्तवः ॥
कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
य एवं सततं ब्रूयात् सोऽपि पापात् प्रमुच्यते ॥
तत्र वै संवसेद्धीरः सरस्वत्यां युधिष्ठिर ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥
गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते ।
ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥
मनसाऽप्यभिकामस्य[6] कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर ।
पापानि च विनश्यन्ति स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
गत्वाऽपि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरूद्वह ।
फलं प्राप्नोति च तदा राजसूयाश्वमेधयोः ॥

1. P and B, आक्षितः
2. P. परः
3. P and B, एषः
4. वन, ८१, १-६
5. B. अभिश्रितम्
6. B. कामाश्च

तथा—

[1]ततो गच्छेच धर्मज्ञ तीर्थं सन्निहितीमपि ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
मासि मासि समेष्यन्ति पुण्येन महताऽन्विताः ॥
सन्निहत्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
अश्वमेधशतं तत्र तेनेष्टं शाश्वतं भवेत् ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरिक्षचराणि च ।
[2]नद्यो नदास्तडागाश्च सर्वप्रस्रवणानि च ॥
उदपानाश्च विप्राश्च पुण्यप्रयतनानि[3] च ।
स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते नाऽत्र संशयः ॥
पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।
अभिपद्य ततो मोक्षं द्वारपालमनन्तकम्[4] ॥
कोटीकूपमुपस्पृश्य लभेद्बहुसुवर्णकम् ।
गङ्गाह्रदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥
तत्र स्नायीत धर्मज्ञो ब्रह्मचारी समाहितः ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः ॥
पृथिव्यां नैमिशं पुण्यमन्तरिक्षे च पुष्करम् ।
त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ॥
पांसवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः ।
अतिदुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥
उत्तरेण दृषद्वत्यां दक्षिणेन सरस्वतीम् ।

1. वन, ८१, १९०-२०४
2. P alone supplies this line
3. P and B पुण्यान्यायतनानि
4. P and B द्वारपालमरन्तकम्

ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ।
कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ॥
[1]अथैकां वाचमुत्सृज्य स्वर्गलोके महीयते ।
[2]ब्रह्मवेदिः कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ॥
तत्राऽऽवसन्ति ये राजन्न ते शोच्याः कथंचन ।
[3]तद्रन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं
रामह्रदानां च मचक्रुकस्य ।
एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
[4]पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते ॥

॥ इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे कुरुक्षेत्रमाहात्म्यं
समाप्तम्[5] ॥

1. P. अप्येकां
2. B has a gap in this line
3. Udaipur Ms. begins, उवर्णकावर्णकयोः
4. वी. मि. ती. p. 458 प्रजापतेः for पितामहस्य
5. B. कुरुक्षेत्रमाहात्म्यपरिच्छेदः

तथा—

[1]ततो गच्छेच्च धर्मज्ञ तीर्थं सन्निहतीमपि ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
मासि मासि समेष्यन्ति पुण्येन महताऽन्विताः ॥
सन्निहत्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
अश्वमेधशतं तत्र तेनेष्टं शाश्वतं भवेत् ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरिक्षचराणि च ।
[2]नद्यो नदास्तडागाश्च सर्वप्रस्रवणानि च ॥
उदपानाश्च विप्राश्च पुण्यप्रयतनानि[3] च ।
स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते नाऽत्र संशयः ॥
पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।
अभिपद्य ततो मोक्षं द्वारपालमनन्तकम्[4] ॥
कोटीकूपमुपस्पृश्य लभेद्बहुसुवर्णकम् ।
गङ्गाह्रदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥
तत्र स्नायीत धर्मज्ञो ब्रह्मचारी समाहितः ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः ॥
पृथिव्यां नैमिशं पुण्यमन्तरिक्षे च पुष्करम् ।
त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ॥
पांसवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः ।
अतिदुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥
उत्तरेण दृषद्वत्यां दक्षिणेन सरस्वतीम् ।

1. वन, ८१, १९०-२०४
2. P alone supplies this line
3. P and B पुण्यान्यायतनानि
4. P and B द्वारपालमरन्तकम्

ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ।
कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ॥
[1]अथैकां वाचमुत्सृज्य स्वर्गलोके महीयते ।
[2]ब्रह्मवेदिः कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ॥
तत्राऽऽवसन्ति ये राजन्न ते शोच्याः कथंचन ।
[3]तद्रन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं
रामह्रदानां च मचक्रुकस्य ।
एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
[4]पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते ॥

॥ इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे कुरुक्षेत्रमाहात्म्यं
समाप्तम्[5] ॥

1. P. अप्येकां
2. B has a gap in this line
3. Udaipur Ms. begins, उवर्णकावर्णकयोः
4. वी. मि. ती. p. 458 प्रजापतेः for पितामहस्य
5. B. कुरुक्षेत्रमाहात्म्यपरिच्छेदः

॥ ७ ॥

॥ [1]अथ पृथूदकमाहात्म्यम् ॥

तत्र महाभारते—

[2]ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
पृथूदकमिति ख्यातं कार्त्तिकेयस्य धीमतः ॥
तत्राऽभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
अज्ञानाज्ज्ञानतो वाऽपि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥
यत् किञ्चिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना ।
तत्सर्वं नश्यते राजन् स्नातमात्रस्य कौरव ॥
अश्वमेधफलं चाऽस्य स्वर्गलोकं च गच्छति ।
पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात् सरस्वती ॥
सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् ।
[3]श्रुतं मे सर्वतीर्थानां यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ॥
पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वोमरणं तपेत् ।

श्वोभाव्यपि मरणं नैनं सन्तापयेदित्यर्थः[4] ॥

गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ।
वेदे च नियतं राजन्नभिगच्छेत्[5] पृथूदकम् ॥

1. Cf. वी. मि. ती pp. ४७५-६
2. वन, ८१, १४१-१४९
3. P and वी. मि. ती. p. 476 read उत्तमे for श्रुतं मे ; B. उत्तमः
4. Prose explanation reproduced by वी. मि. ती. p. 476
5. वी. मि. ती. p. 476 has wrongly नपि गच्छेत्

पृथूदकात् पुण्यतमं नाऽन्यत्तीर्थं नराधिप ।
एतन्मेध्यं पवित्रं च पावनं च न संशयः ॥
तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति येऽपि पापकृतो जनाः ।
पृथूदके नरश्रेष्ठ प्राहुरेवं मनीषिणः ॥

॥ [1]इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे पृथूदकमाहात्म्यं
समाप्तम् ॥

1. Omitted by P.

॥ ८ ॥

॥ [1]अथ पुष्करमाहात्म्यम् ॥

तत्र महाभारते—

[2]त्रिलोके देवलोकस्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
पुष्करं नाम विख्यातं महाभागः समाविशेत् ॥
दशकोटिसहस्राणां तीर्थानां वै महीपते ।
सान्निध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन ॥
आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्गणाः ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो ॥
यत्र देवास्तपस्तप्त्वा दैत्या ब्रह्मर्षयस्तथा ।
दिव्यभोगा महाराज पुण्येन महताऽन्विताः[3] ॥
मनसाऽप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।
पूयन्ते सर्वपापानि नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥
तस्मिंस्तीर्थे महाराज नित्यमेव पितामहः ।
उवास परमप्रीतो देवदानवसम्मतः[4] ॥
पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्षिगणाः पुरा ।
सिद्धिं समभिसंप्राप्ताः पुण्येन महताऽन्विताः ॥

1. वी. मि. ती. pp. ४८३-४८५
2. वन, ८०, २०-३९
3. *Ibid.* p. ४८३, महता वृताः
4. B. सम्मितः

तत्राऽभिषेकं यः कुर्यात् पितृदेवार्चने रतः ।
अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
अप्येकं भोजयेद्विप्रं पुष्करारण्यमाश्रितः ।
तेनाऽसौ कर्मणाऽभीक्ष्णं प्रेत्य चेह च मोदते ॥
[1]शाकैर्मूलफलैर्वाऽपि येन वर्तयते स्वयम् ।
तद्वै दद्याद्ब्राह्मणाय श्रद्धावाननसूयकः ॥
तेनैव प्राप्नुयात् प्राज्ञो हयमेधफलं नरः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ॥
[2]न वियोनिं व्रजेत् प्रेत्य स्नात्वा तीर्थे महात्मनः ।
कार्त्तिक्यां तु विशेषेण योऽभिगच्छेत पुष्करम् ॥
प्राप्नुयात् स नरो लोकान् ब्रह्मणः सदनेऽक्षयान्[3] ।
सायं प्रातः स्मरेद्यस्तु पुष्कराणि कृताञ्जलिः ॥
उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत ।
जन्मप्रभृति यत् पापं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ॥
पुष्करे स्नातमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ।
यथा सुराणां सर्वेषामादिस्तु मधुसूदनः ॥
[4]तथैव पुष्करं राजंस्तीर्थानामादिरुच्यते ।
उषित्वा दश वर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ॥
क्रतून् सर्वानवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ।
यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपाचरेत ॥

1. B. शाकमूलफलैः
2. P and B, and वी. मि. ती. p. 484 read—
   न वियोनिं विशन्त्येते स्नातास्तीर्थे महात्मनः ।
3. B. ब्राह्मणः सदनेच्छया
4. Lacuna of four lines in P and B from here

कार्त्तिकीं वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत् ।
दुष्करं पुष्करे स्नानं दुष्करं पुष्करे तपः ॥
दुष्करं पुष्करे यानं वस्तुं चैव च[1] दुष्करम् ।

पद्मपुराणे—

[2]ऋषिकोटिः समाय ता दक्षिणापथवासिनाम् ।
स्नानार्थं पुष्करे राजन् पुष्करं भुवि यद्गतम् ॥
अथ ते मुनयः सर्वे प्राणायामपरायणाः ।
ध्यायन्तश्च परं ब्रह्म स्थिता द्वादश वत्सरान् ॥
ब्रह्मा महर्षयस्तत्र देवाश्चेन्द्रपुरोगमाः ।
ऋषींस्तान् वारयामासुर्नियमात्ते सुदुष्करात् ॥
कारणेन वियद्यानं मन्त्रेणाऽऽह्वयत द्विजाः ।
"आपो हि ष्ठेति" तिसृभिः ऋग्भिः सान्निध्यमेष्यति ॥
"अघमर्षण"जप्येन जायते फलदायकम् ।
[3]विप्रैर्वाक्यावसाने तु सर्वैस्तैस्तु तथाकृतम् ॥
कृतेन पुण्यतां प्राप्ता जातिदोषाहते[4] द्विजाः ।
गर्हिता धर्मशास्त्रेषु ये विप्रा दक्षिणोत्तराः ॥
ये चाऽन्ये पार्वतीयाश्च श्राद्धे नाऽर्हन्ति केतनम् ।
एतस्मात् कारणाद्यानं वियत्येव चिरं[5] स्थितम् ॥

1. P and B· सुदुष्करम्

2. ५ खं, २७ अ, ६१—७८ (Ānandāśrama, edn.) It furnishes valiants, but *Vīramitrodaya* follows the *Kalpataru* closely

3. P. विप्रैर्वाक्यानुसारेण; but वी. मि. ती. p. 485 confirms the text

4. P and B, and वी. मि. ती. P. 485 read—जातिदोषात्तु ते द्विजाः

5. P and B, and वी. मि. ती. P. 485 स्थिरं

कार्त्तिक्यां पुष्करे स्नातुं स्वयमेवाऽभिगच्छति ।
ब्रह्मणा सहितं राजन् सर्वेषां पुण्यदायकम् ॥
तत्राऽऽगच्छन्ति ये वर्णाः सर्वे ते पुण्यभाजनाः ।
द्विजैस्तुल्या न सन्देहो विना मन्त्रेण ते नृप ॥
अन्तरीक्षादवातीर्णं तीर्थं पैतामहे शुभम्[1] ।
स्नानं येऽत्र करिष्यन्ति तेषां लोका महोदयाः ॥
निस्पृहं तेऽन्यपुण्यस्य कृतस्याऽप्यकृतस्य च ।
करिष्यन्ति महाराज सत्यमेतदुदाहृतम् ॥
तीर्थानां परमं तीर्थं पृथिव्यामिह पठ्यते ।
नाऽस्मात् परतरं तीर्थं[2] लोकेऽस्मिन् परिपठ्यते ॥

यमः—

कार्त्तिकीं पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

[3]विष्णुः—

पुष्करे ह्यक्षयं श्राद्धं जपहोमतपांसि च ॥
पुष्करे स्नातमात्रस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

॥ इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे पुष्करमाहात्म्यं[4]
समाप्तम् ॥

1. B. वरम् for शुभम्
2. P and B, वी. मि. ती. P. 485 read पुण्यं for तीर्थं
3. Omitted by B.
4. The whole of this section is reproduced verbatim by वी. मि. ती.

॥ १ ॥

॥ अथ मथुरामाहात्म्यम् ॥

तत्र वराहपुराणे—

वराह उवाच—

[1]मथुरेति च विख्यातं मुक्तिक्षेत्रं परं मम ।
भविष्यति वरारोहे द्वापरे युगसंस्थिते ॥
[2]सुरम्या च प्रशस्ता च जन्मभूमिर्मम प्रिया ।
मूर्तीश्चतस्र आदाय उत्पत्स्यामि वरानने ॥

[3]'मूर्तीः' कृष्णबलभद्राऽनिरुद्धप्रद्युम्नस्वरूपाः ॥

तत्र गुह्यानि मे भद्रे भविष्यन्ति प्रियाणि वै ।
पुण्यानि च प्रशस्तानि नृणां संसारमोक्षिणाम् ॥

'गुह्यानि' स्थानानि वक्ष्यमाणानि ॥

तत्राऽहं घातयिष्यामि दानवांश्च वरानने ।
नदी तत्र वरारोहे शुभा पुण्यतरोदका ॥
विवस्वतः सुता रम्या यमुना वै भविष्यति ।
सा प्रयागे तु सुश्रोणि ब्रह्मक्षेत्रे तथा[4] शुभा ॥
भविष्यति न सन्देहो गङ्गायास्तदनन्तरम् ।

1. १५२-१०
2. वी. मि. ती. p. 502
3. वी. मि. reproduces the explanation
4. P and B, and वी. मि. ती. p. 503. read यथा for तथा

[1]'सा प्रयागे त्वि'ति। 'तदनन्तरं' मथुराया अनन्तरम् 'प्रयागे' ब्रह्मक्षेत्रे गङ्गायाः संबन्धाद्यथा यमुना शुभा भविष्यति, तथाऽत्र प्रथममेव मथुरायां शुभा भविष्यतीत्यर्थः ॥

लभन्ते मनुजाः सिद्धिमात्मकर्मसु भाविताः ।
मम क्षेत्रप्रभावेण[2] भूमि संसारमोक्षणम् ॥
[3]असिकुण्डं परं नाम सुरम्यं यमुनाम्भसि ।
कूले च दक्षिणे तत्र मथुरायां सुमध्यमे ॥
तत्र स्नानं प्रकुर्वीत षष्ठकालोषितो नरः ।
नन्दनं वनमाश्रित्य कृतकृत्यः स मोदते ॥
[4]अथाऽत्र मुञ्चति प्राणांस्तस्मिन् कूले तटे शुभे ।
नन्दनं वनमुत्सृज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
अस्ति वृन्दावनं नाम तस्मिन् क्षेत्रे परं मम ।
तत्राऽहं क्रीडयिष्यामि गोभिर्गोपालकैः सह ॥
तत्र कुण्डं महाभागे लतागुल्मशतावृतम् ।
तत्र स्नानं प्रकुर्वीत चतुःकालोषितो नरः ॥
मोदते विपुले दिव्ये गन्धर्वाणां कुलेषु च ।
तत्र यो मुञ्चति प्राणान् सततं कृतनिश्चयः ॥
गन्धर्वपुरमुत्सृज्य मम लोकं स गच्छति ।
तत्र भाण्डीरकं नाम गुह्यं क्षेत्रं परं मम ॥
देवा अपि न जानन्ति नागा यक्षा महासुराः ।
तत्र स्नानं प्रकुर्वीत एकभक्तोषितो नरः ॥

1. P and B, and वी. मि. ती. p. 503 reproduces the comment also
2. वी. मि. ती. p. 503. प्रभावोऽसौ
3. P and B, अग्निकुण्डं
4. P and B, तथाऽत्र

मोदते नागलोकेषु एवमेतन्न संशयः ।
अथाऽत्र मुञ्चति प्राणान् कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥
नागलोकं समुत्सृज्य मम लोकं प्रपद्यते ।
तत्र कुण्डं महाभागे द्रुमगुल्मलतावृतम् ॥
तत्र पूर्वेण पार्श्वेण तस्मिंस्तीर्थं सुधार्मिकम् ।
'धार्मिकं' धर्मप्रयोजनं धर्मोत्पादकमित्यर्थः ॥
चम्पकैः पाटलैश्चैव नानापुष्पैश्च शोभितम् ।
तत्र स्नानं तु कुर्वीत अहोरात्रोषितो नरः ॥
लोकं वैद्याधरं गत्वा मोदते कृतनिश्चयः ।
अथाऽत्र मुञ्चति प्राणान् मल्लोकं प्रतिपद्यते ॥
यमलार्जुनकुण्डेति क्षेत्रं [1]कुण्डं परं मम ।
[2]तच्च कुण्डं महाभागे वृक्षगुल्मलतावृतम् ॥
तत्र स्नानं तु कुर्वीत अहोरात्रोषितो नरः ।
अप्सरोभवनं गत्वा मोदते गतकिल्विषः ॥
[3]अथाऽत्र मुञ्चति प्राणान् कृत्वा कर्म सुनिश्चयः ।
अप्सरोभवनं गत्वा मल्लोकं प्रतिपद्यते ॥
[4]तथैवाऽर्कस्थलं नाम तस्मिन् क्षेत्रे परं मम ।
दृश्यते [5]तत्र चाऽऽदित्यो द्वादशात्मा व्यवस्थितः ॥
कूपस्तत्र महाभागे प्रसन्नसलिलोदकः ।
दुर्लभः पापकार्याणां सुलभः [6]पुण्यकारिणाम् ॥

1. P and B, गुह्यं
2. B. तत्र
3. P and B omit this line
4. P. तस्यैव
5. P. यत्र
6. P and B, शुभकारिणाम्

अथाऽत्र स्नानं कुर्वीत एकरात्रोषितो नरः ।
मोदते सूर्यलोकेषु[1] एवमेतन्न संशयः ॥
अथाऽत्र मुञ्चति प्राणान् कृत्वा चेन्द्रियनिग्रहम् ।
सूर्यलोकं परित्यज्य मम लोकं स[2] गच्छति ॥
तत्र वीरस्थलं[3] नाम ज्येष्ठं गुह्यं परं[4] मम ।
गुल्मवल्लीलताकीर्णं बहुपुष्पफलोदकम् ॥
स्नानं तत्रैव कुर्वीत पञ्चरात्रोषितो नरः ।
ममैव स प्रसादेन वीरलोकेषु मोदते ॥
[5]अथाऽत्र मुञ्चति प्राणानेकचित्तो दृढव्रतः ।
वीरलोकं समुत्सृज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
अपरं कनकं नाम गुह्यक्षेत्रं परं मम ।
विन्ध्यपृष्ठे महाभागे कूपस्तत्र विधीयते ॥
तत्र स्नानं प्रकुर्वीत एकभक्तोषितो नरः ।
मोदते नाकपृष्ठे स कृतकृत्यो न संशयः ॥
अथाऽत्र मुञ्चति प्राणान् याति दिव्यां परां गतिम् ।
नाम्ना प्रकीर्तनं नाम गुह्यक्षेत्रं परं मम ॥
तत्र चैकं शिलापट्टं रक्तचन्दनसन्निभम् ।
मनोज्ञं रमणीयं च मम भक्तसुखावहम् ॥
यस्तत्र तिष्ठते भूमिमेकरात्रोषितो नरः ।
स वायुभवनं गत्वा मोदते कृतनिश्चयः ॥

1. B. सूर्यलोके सः
2. P and B च
3. B. नीरस्थलम्
4. P. गुह्यतरं
5. P and B omit seven lines from here and telescope the first half of this line with the latter half of the seventh

अथाऽत्र मुञ्चति प्राणान् याति लोकं ममाऽक्षयम् ।
सोमकुण्डेति विख्यातं तस्मिन् क्षेत्रे परं मम ॥
[1]तत्र स्नानं तु कुर्वीत सोमलोके स मोदते ।
अथाऽत्र मुञ्चति प्राणान् लोभमोहविवर्जितः ॥
सोमलोकं समुत्सृज्य मोदते मां च पश्यति ।
राधाकुण्डेति विख्यातं तस्मिन् क्षेत्रे परं मम ॥
तत्र स्नानं तु कुर्वीत एकरात्रोषितो नरः ।
ततः पिण्डारकं नाम क्षेत्रं गुह्यं परं मम ॥
[2]स्नाने दक्षिणकूले तु शुद्धे तु यमुनाम्भसि ।
तत्राऽभिषेकं कुर्वीत एकरात्रोषितो नरः ॥
याति पुण्यकृतां लोकं मेरुशृङ्गसमाश्रितम् ।
जम्बीरं चम्पकं नाम तस्मिन् क्षेत्रे परं मम ॥
तत्र कुण्डं विशालाक्षि प्रसन्नं विमलोदकम् ।
तत्र स्नानं प्रकुर्वीत एकरात्रोषितो नरः ॥
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
कर्मावरोहणं नाम तस्मिन् क्षेत्रे परं मम ॥
[3]तत्राऽभिषेकं कुर्वीत विन्ध्यप्रमुखतः शुभे ।
नाम्ना [4]वितानकं क्षेत्रं तत्र गुह्यं परं मम ॥
मथुरापश्चिमे भागे अदूरादर्धयोजनात् ।
ततो बल्लभकं[5] नामं क्षेत्रं गुह्यं परं मम ।

1. Four lines from this one are crossed out in red ink in Bhonsle manuscript
2. P. स्थाने
3. B omits this line and the next
4. P. चेटनकं
5. B. वल्लणम्

अथाऽत्र मुञ्चति प्राणांस्तीर्थे वल्लभके[1] मम ॥
स्वर्गलोकं परित्यज्य मम लोके महीयते ।
[2]ऋषभञ्जनकं नाम तस्मिन् गुह्यं परं मम ॥
यत्र धारा पतत्येका विन्ध्यकूटाद्विनिस्सृता ।
तत्राऽभिषेकं कुर्वीत एकरात्रोषितो नरः ॥
[3]अथाऽत्र मुञ्चति प्राणान् शीघ्रं याति परां गतिम् ।
[4]अस्ति बिन्दुप्रभं नाम तस्मिन् गुह्यं परं मम ॥
बिन्दुरेकः पतत्यत्र पर्वताद्दुरतिक्रमात् ।
तत्राऽभिषेकं कुर्वीत एकरात्रोषितो नरः ॥
अथाऽत्र मुञ्चति प्राणान् शीघ्रं याति परां गतिम् ।
अस्ति [5]अस्तमनं नाम तस्मिन् गुह्यं परं मम ॥
धाराऽत्र पतते चैका विन्ध्यपर्वतनिःसृता ।
तत्राऽभिषेकं कुर्वीत उपस्पृश्य यथाविधि ॥
[6]अस्ति ताम्रप्रभं नाम तस्य क्षेत्रस्य दक्षिणे ।
अथ दूरात् पञ्चक्रोशात् तत्र कुण्डं परं महत् ॥
तत्राऽभिषेकं कुर्वीत चतुःकालसमन्वितः ।
वत्सप्रक्रीडनं नाम तस्मिन् गुह्यं परं मम ।

1. B. वल्लणके
2. B. ऋषभञ्जनकम्
3. P omits this line
4. B. अहिबिन्दु
5. P and B, मस्तमनं
6. P and B supply these three lines

मथुरापश्चिमे पार्श्वे अदूरादर्धयोजनात् ॥
तत्र कुण्डं महाभागे प्रसन्नविमलोदकम् ।
तत्राऽभिषेकं कुर्वीत अहोरात्रोषितो[1] नरः ॥
[2]अग्नेः स भवनं गत्वा मोदते विगतज्वरः ।
अथाऽत्र मुञ्चति प्राणान् सिद्धिं याति परां गतिम् ॥
अस्ति गोवर्धनं नाम क्षेत्रं गुह्यं परं मम ।
अदूरादष्टकोशानि मथुरायाश्च पश्चिमे ॥
ह्रदं तत्र महाभागे द्रुमगुल्मलतावृतम् ।
ऐन्द्रं पूर्वेण पार्श्वेन याम्यां वै दक्षिणे नवम् ॥
वारुणे पश्चिमे तीर्थं कौबेरं चोत्तरेण तु ।
तत्र मध्ये स्थितो भद्रे क्रीडितोऽयं यदृच्छया ॥
संस्तुतोऽहं लोकपालैः स्तुतिभिर्मन्त्रवादिभिः ।
तत्राऽपि महदाश्चर्यं पश्यन्ति मम चेतसः ॥
तस्मिन् गोवर्धने भूमिः सर्वभागवतप्रिये ।
चतुर्विंशति द्वादश्यां तस्मिन् शिखरमूर्धनि ॥
दृश्यते स्थूलदीपा वै द्योतयन्ती दिशो दश ।
यश्च ते पश्यते दीपं मम कर्मपरायणः ॥
लभते परमां सिद्धिमेवमेतन्न संशयः ।
कालियस्य ह्रदं पुण्यमस्ति गुह्यं परं मम ॥
तत्र कंसं हनिष्यामि संस्थिते द्वापरे युगे ।
तत्र स्नानं तु कुर्वीत पञ्चरात्रोषितो नरः ॥
गन्धर्वभवनं गत्वा मोदते विगतज्वरः ।
तत्र तिष्ठाम्यहं भद्रे दिशं पूर्वां समाश्रितः ॥

1. B. षष्टिकालोषितो
2. P and B omit thirty-two lines from here

हिरण्यप्रतिमां कृत्वा बृहद्रूपश्चतुर्भुजः ।
दक्षिणे गच्छतः पार्श्वे कूपोऽत्र विमलोदकः ॥
सप्तसामुद्रकं नाम यत्र सन्तिष्ठते जलम् ।
तत्राऽभिषेकं कुर्वीत चतुःकालोषितो नरः ॥
मोदते सप्तद्वीपेषु स्वच्छन्दगमनालयः ।
अथाऽत्र मुञ्चति प्राणान् मम लोके स मोदते ॥
विंशद्योजनविस्तारे माथुरे मम मण्डले ।
तत्र प्राणान् प्रमुञ्चन्ति सिद्धा यान्ति परां गतिम् ॥
अस्ति नन्दिगुहा नाम तस्मिन् गुह्यं परं मम ।
मुचुकुन्दः स्वपित्यत्र दानवासुरशातनः ॥
तत्र कुण्डं महाभागे प्रसन्नविमलोदकम् ।
[1]तत्राऽभिषेकं कुर्वीत षष्ठकालोषितो नरः ॥
दशवर्षसहस्रेषु मोदते कृतनिश्चयः ।
ये चरन्ति महाभागे माथुरादवने(?) जनाः ॥
तेऽपि यान्ति परां सिद्धिं मत्प्रसादान्न संशयः ।
एतत्ते कथितं भद्रे माहात्म्यं मथुरागतम् ॥
एतन्मरणकालेऽपि स्मर्तव्यं मनसाऽपि च ।
यदीच्छेत् परमां सिद्धिं सर्वसंसारमोक्षणीम् ॥

विष्णुपुराणे—

[2]यमुनासलिले स्नात्वा पुरुषो मुनिसत्तम ।
ज्येष्ठे मास्यमले पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत् ॥

1. Lacuna in P ends here
2. ६, ८, ३३-३८

समभ्यर्च्याऽच्युतं सम्यङ्मथुरायां समाहितः ।
अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥
[1]आलोक्यर्द्धिमथाऽन्येषामुदितानां स्ववंशजैः ।
एतत्किलोचुरन्येषां पितरः सपितामहाः ॥
कश्चिदस्मत्कुले जातः कालिन्दीसलिले प्लुतः ।
अर्चयिष्यति गोविन्दं मथुरायामुपोषितः ॥
ज्येष्ठमूला[2] सिते पक्षे समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
परां सिद्धिमवाप्स्यामस्तारिताः स्वकुलोद्भवैः ॥
धन्यानां कुलजः पिण्डं यमुनायां प्रदास्यति ।
तस्मिन्काले समभ्यर्च्य तत्र कृष्णं समाहितः ॥
इति कल्पतरौ तीर्थकाण्डे मथुरामाहात्म्यम् ।

॥ [3]इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे मथुरामाहात्म्यं
समाप्तम् ॥

1. P and B omit three lines from here
2. B. ज्येष्ठमास्यसिते
3. So P, Udaipur and B give a short colophon comprising only the last four words

॥ १० ॥

॥ [1]अथ उज्जयिनीमाहात्म्यम् ॥

तत्र ब्रह्मपुराणे—

दक्षिणस्यां दिशि महत् क्षेत्रमुज्जयिनीति च ।
तत्र लिङ्गं महाकालं दर्शनात् सर्वपापजित् ॥
तपस्वी परमां सिद्धिं यत्र प्राप्नोति कामिकीम् ।

तथा—

रुद्र उवाच—

अवन्त्यां तु यदा स्कन्दो मया पूर्वं तु भद्रितः ।
[2]चूडाकर्मनिवृत्ते तु कुमारस्य तदा शुभे ॥
आगत्य मातरो भोज्यमपूर्वं तूपयाचिरे[3] ।
देवलोकाद्देवगणो मातॄणां भोक्तुमागतः ॥
एवमुक्तस्तदा ताभिर्देवदेवो महेश्वरः ।
धर्मार्थं तास्तदा प्रोक्ताः पार्वत्या देवसन्निधौ ॥
मया वै साधितं चाऽन्नं प्रकारैर्बहुभिः कृतम् ।
तत् सर्वं च व्ययीभूतं न चाऽन्यदिह दृश्यते ॥
आगतासु भवन्तीषु किं देयं वै मया भवेत् ।

1. वी. मि. ती. pp. 529-531 appropriates the entire section
2. P and B, चूडाकर्मणि वृत्ते
3. P and B, तु ययाचिरे

अपूर्वं भवतीनां च मया देयं विशेषतः ॥
आस्वादितं न चाऽन्यैस्तु भक्ष्यं ते[1] च ददाम्यहम् ।
अधोभागे च यौ नाभेर्वर्तुलौ फलसन्निभौ ॥
भक्षयध्वं हि सहिता लम्बौ मे वृषणावुभौ[2] ।
अनेन चाऽप्यभोजेन परा तृप्तिर्भविष्यति ।
महाप्रसादं ताः कृत्वा देव्यः सर्वाश्च वै शुभे ॥
प्रणिपत्य गताः सर्वा इदं वचनमब्रुवन् ।
करिष्यन्ति शुभाचारा विना हास्येन ये च तत् ॥
[3]तेषां नूनं पशुः पुत्रा दाराश्चैव गृहादिकम् ।
भविष्यति मया दत्तं यचाऽन्यन्मनसेप्सितम् ॥
हास्येन दीर्घरोगित्वं दारिद्र्यं चाऽपि निन्दितम् ।
तस्मान्न निन्दा हास्ये च कर्तव्यं च विजानता ॥
[4]येनाऽऽख्या मातरः ख्यातास्ततो लोके भविष्यति ।
उपयाचितं नरा ये तु कारयिष्यन्ति कौमुदे ॥
[5]चणकाः पूरिकाश्चैव वृषणैः सह पूरिकाः ।
बन्धुभिः स्वजनैश्चैव तेषां वंशो न भिद्यते ॥
अपुत्रो लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ।
रूपवान् सुभगो भोगी सर्वशास्त्रविशारदः ॥
हंसयुक्तेन यानेन ब्रह्मलोके महीयते ।

1. P and B, भक्षार्थं
2. B. इमौ
3. Three lines beginning with this are omitted by B
4. P and B, ऐलाख्या
5. P and B omit the second half of this line and the second half of the next, and unite the two fragments

मत्स्यपुराणे—

प्रयागे वा भवेन्मोक्षो महाकालेऽथवा प्रिये ।
अमरकण्टके तद्वत्तथा कायावरोहणे ॥
कालञ्जरे महाकाले इह वा मत्परिग्रहे[1] ।
यद्वन्मुखे स्थिते नेत्रे तद्वत्तीर्थे इमे भुवः ॥
महाकालोऽविमुक्तश्च गङ्गया सिप्रयाऽन्वितौ ।

॥ इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे उज्जयिनीमाहात्म्यं[2]
समाप्तम् ॥

1. B मत्परिग्रहात्
2. Colophon as in P

॥ ११ ॥

॥ [1]अथ नर्मदामाहात्म्यम् ॥

[2]तत्र मत्स्यपुराणे—

युधिष्ठिरं प्रति, मार्कण्डेय उवाच—

[3]नर्मदा सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणाशिनी ।
तारयेत् सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ॥

तथा[4]—

[5]पुण्या कनखले गङ्गा कुरुक्षेत्रे सरस्वती ।
ग्रामे वा यदि वाऽरण्ये पुण्या सर्वत्र नर्मदा ॥
त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्ताहेन तु यामुनम् ।
सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव नार्मदम्[6] ॥
कालिङ्गदेशपश्चार्धे पर्वतेऽमरकण्टके ।
पुण्या च त्रिषु लोकेषु माननीया[7] मनोरमा ॥

1. वी. मि. ती. pp 379-282

2. वी. मि. ती. p. 379 cites these verses from कौर्मे, but they are found in म. पु. ch. 186, pp. 408-9, though the presence of extra verses in वी. मि. suggests कौर्म and मात्स्य

3. १८६, ८

4. A verse is omitted here having common passages

5. १८६, १०-५५

6. P and B, नर्मदा

7. P and B as well as वी. मि. ती. p. 380 and म. पु. read रमणीया

तत्र स्नात्वा नरो राजन्नियमस्थो जितेन्द्रियः ।
उपोष्य रजनीमेकां कुलानां तारयेच्छतम् ॥
जलेश्वरे नरः स्नात्वा पिण्डान्[1] दत्त्वा यथाविधि ।
पितरस्तस्य तृप्यन्ति यावदाभूतसंप्लवम् ॥
[2]पर्वतस्य समन्तात्तु रुद्रकोटिः प्रतिष्ठिता ।
स्नानं यः कुरुते तत्र गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
प्रीता चाऽस्य भवेत् सर्वा रुद्रकोटिर्न संशयः ।
पर्वतस्याऽपरे भागे स्वयं देवो महेश्वरः ॥
तत्र स्नात्वा शुचिर्भूत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
पितृकार्यं च कुर्वीत विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
तिलोदकेन तत्रैव सन्तर्प्य पितृदेवताः ।
आसप्तमं कुलं तस्य स्वर्गे मोदति पाण्डव ॥
षष्टिवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जायते विपुले कुले ॥
धनवान् दानशीलश्च धार्मिकश्चैव जायते ।
पुनः स्मरति तत्तीर्थं गमनं तत्र वाञ्छति[3] ॥
तारयित्वा कुलान् सप्त रुद्रलोकं स गच्छति ।
[4]योजनानां शतं साग्रं श्रूयते सरिदुत्तमा ॥
विस्तरेण तु राजेन्द्र योजनद्वयमायता[5] ।
षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथैव च ॥

1. P. पिण्डं
2. P and B, सवन्तस्य
3. P and B, तत्र चेच्छति
4. The length of the Narmadā is 800 miles. The text gives it correctly, a *yōjana* being 8 miles
5. P and B, द्वयमायते

पर्वते तत्र सुशुभे त्वमरकण्टके ।
ब्रह्मचारी शुचिर्भूत्वा जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥
सर्वहिंसानिवृत्तस्तु सर्वभूतहिते रतः ।
एवं शुद्धसमाचारो यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ॥
तस्य पुण्यफलं राजन् शृणुष्वाऽवहितो मम ।
शतं वर्षसहस्राणां स्वर्गे मोदति पाण्डव ॥
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः ।
गृहं तु लभते [1]शौरैर्नानारत्नविभूषितम् ॥
तस्मिन् गृहे वसित्वा तु क्रीडाभोगसमन्विते ।
जीवेद्वर्षशतं साग्रं सर्वरोगविवर्जितः ॥
एवं भोगान् [2]भजन्ते वै मृता येऽमरकण्टके ।
[3]अग्निप्रवेशेऽथ जले तथा चैव अनाशके[4] ॥
[5]अनिवृत्ता गतिस्तस्य पवनस्याऽम्बरे[6] यथा ।
पतनं पतते[7] यस्तु अमरेशे नराधिप ॥
कन्यास्त्रीणि सहस्राणि एकैकस्याऽपि चाऽपरा ।
तिष्ठन्ति भवने तस्य प्रेषणं प्रार्थयन्ति च ॥
दिव्यभोगसुसम्पन्नः क्रीडते कालमक्षयम् ।
पृथिव्यामासमुद्रायामीदृशो नैव [8]जायते ॥

1. P and B, सो वै ; म. पु. p. 409, वै सः
2. P. and B, भुञ्जन्तो ; म. पु. p. 409 reads एवं भोगो भवेत्तस्य यो मृतोऽमरकण्टके
3. म. पु. p. 409, अग्नौ विषजले वाऽपि तथा चैव ह्यनाशके
4. B. अनासिके
5. P. अग्निवृत्ता; म. पु. p. 409 अनिवर्त्तिकागतिस्तस्य पवनस्याऽम्बरे तथा
6. P. अवरे
7. म. पु. p. 409 कुरुते
8. Udaipur Ms. ईदृशोनैव

याद्दशोऽयं मृतः श्रेष्ठः पर्वतेऽमरकण्टके ।
तावत्तीर्थं तु विज्ञेयं पर्वतस्य तु पश्चिमे ॥
ह्रदो जलेश्वरो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
तत्र पिण्डप्रदानेन सन्ध्योपासनकर्मणा ॥
पितरो दश वर्षाणि तर्पितास्तु भवन्ति ते ।
दक्षिणे नर्मदाकूले कपिलाख्या महानदी ॥
[1]सरलार्जुनसंपन्ना नाऽतिदूरे व्यवस्थिता ।
सा तु पुण्या महाभागा त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥
तत्र कोटिशतं साग्रं तीर्थानां तु युधिष्ठिर ।
पुराणे श्रूयते राजन् शतकोटिगुणं फलम् ॥
तस्मिंस्तीर्थेषु ये वृक्षाः पतिताः कालपर्ययात् ।
नर्मदातोयसंस्पृष्टास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्[2] ।
द्वितीया तु महाभागा विशल्यकरणी शुभा ॥
तत्र[3] तीरे नरः स्नात्वा विशल्यो भवति क्षणात् ।
तत्र देवगणाः सर्वे सकिन्नरमहोरगाः ॥
यक्षराक्षसगन्धर्वा ऋषयश्च तपोधनाः ।
सर्वे समागतास्तत्र पर्वतेऽमरकण्टके ॥
तैश्च सर्वैः समागत्य मुनिभिश्च तपोधनैः ।
नर्मदा संश्रिता पुण्या विशल्या नाम नामतः ॥
उत्पादिता महाभागा सर्वपापप्रणाशिनी ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥

1. म. पु. p. 409 सकलार्जुनसंच्छन्ना
2. P. ते यान्ति परमां गतिम्
3. P and B, म. पु. p. 409 as well as B read तीर्थे

उपोष्य रजनीमेकां कुलानां तारयेच्छतम् ।
कपिला च विशल्या च श्रूयते राजसत्तम ॥
ईश्वरेण पुरा प्रोक्ता लोकानां हितकाम्यया ।
[[1]सरस्वत्यां च गङ्गायां नर्मदायां युधिष्ठिर ।]
तत्र स्नात्वा नरो राजन्नश्वमेधफलं लभेत् ॥
अनाशकं तु यः कुर्यात्तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ।
सर्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोकं स गच्छति ॥
नर्मदायां च राजेन्द्र पुराणे यच्छ्रुतं मया ।
यत्र तत्र नरः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ॥
ये वसन्त्युत्तरे कूले रुद्रलोके वसन्ति ते ।
सरस्वत्यां च गङ्गायां नर्मदायां युधिष्ठिर ॥
समं स्नानं च दानं च यथा मे शङ्करोऽब्रवीत् ।
परित्यजति यः प्राणान् पर्वतेऽमरकण्टके ॥
वर्षकोटिशतं साग्रं रुद्रलोके महीयते ।
नर्मदाया जलं पुण्यं फेनोर्मिसमलङ्कृतम् ॥
पवित्रं शिरसा वन्द्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

तथा—

[2]नर्मदा तु नदी श्रेष्ठा पुण्या पुण्यतमा हि सा ।
मुनिभिस्तु महाभागैर्विभक्ता धर्मकाङ्क्षिभिः ॥
यज्ञाः पवित्रमन्त्राणि प्रविभक्तानि पाण्डव ।
तेषां स्नात्वा तु राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

1. Supplied by P but missing in म. पु.
2. १८७, १-२

तथा—

[1]नर्मदा सर्वतः पुण्या ब्रह्महत्त्यापहारिणी ।
अहोरात्रोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्त्यया ॥
एवं पुण्या च रम्या च नर्मदा पाण्डुनन्दन ।
त्रयाणामपि लोकानां पुण्या एव महानदी ॥
वटेश्वरे महापुण्ये गङ्गाद्वारे तपोधने ।
एतेषु सर्वस्थानेषु ये द्विजास्संशितव्रताः ॥
श्रुतं दशगुणं पुण्यं नर्मदोदधिसङ्गमे ।
[2]चन्द्रसूर्योपरागेषु गच्छेदमरकण्टकम् ॥
अश्वमेधाद्दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति दृष्ट्वा तत्र महेश्वरम् ॥
सन्निहत्यां गमिष्यामि राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
तदेव निखिलं[3] पुण्यं पर्वतेऽमरकण्टके ॥
मनसा संस्मरेद्यस्तु गिरिं त्वमरकण्टकम् ।
चान्द्रायणं शतं साग्रं लभते नाऽत्र संशयः ॥
त्रयाणामपि लोकानां विख्यातोऽमरकण्टकः ।

तथा—

[4]प्रदक्षिणं तु यः कुर्यात् पर्वतेऽमरकण्टके ॥
[5]पुण्डरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
[6][तत्र ज्वालेश्वरो नाम पर्वतेऽमरकण्टके ॥

1. P and B omit seven lines from this, १८६, ५५-५८
2. १८८, ८५-८९
3. P. लिखितं
4. १८८, ९३-९९ B omits this line and the next
5. P omits two lines from this
6. [ ] Two lines are omitted by B

तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति येऽमृतास्तेऽपुनर्भवाः ।]
ज्वालेश्वरे महाराज यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ॥
चन्द्रसूर्योपरागे तु तस्याऽपि शृणु यत् फलम् ।
अमराणां पतिर्देवः पर्वतेऽमरकण्टके ॥
रुद्रलोकमवाप्नोति यावदाभूतसंप्लवम्[1] ।
अमरेशस्य देवस्य पर्वतस्य उभे तटे ॥
तत्र ता ऋषिकोट्यस्तु तपस्यन्ति हि सुव्रताः ॥
समन्ताद्योजनं क्षेत्रं गिरिश्चाऽमरकण्टकः ।
अकामो वा सकामो वा नर्मदायाः शुभे जले ॥
स्नात्वा मुच्येत पापेभ्यो रुद्रलोकं तु गच्छति ।

तथा—

[2]कावेरीसङ्गमं तत्र सर्वपापप्रणाशनम् ॥
ये नरा नाऽभिजानन्ति वञ्चितास्ते न संशयः ।
[3]तस्मात् सर्वप्रयत्नेन तत्र स्नायीत मानवः ॥
कावेरी च महापुण्या नर्मदा च महानदी ।
तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र अर्चयेद्वृषभध्वजम् ॥
अश्वमेधफलं प्राप्य रुद्रलोके महीयते ॥
अग्निप्रवेशं यः कुर्याद्यश्च कुर्यादनाशनम् ।
अनिवृत्ता गतिस्तस्य यथा मे शङ्करोऽब्रवीत् ॥
सेव्यमानो नरस्त्रीभिः क्रीडते दिवि[4] रुद्रवत् ।

1. P. यावदाहूतसंकुलम् B. यावदाहतसंप्लवम्
2. १८९, १२-१९ Is this the Cauvery of South India?
3. Line omitted by B
4. P and B; भाति

षष्टिवर्षसहस्राणि [1]षष्टिकोटीस्तथाऽपराः ॥
मोदते रुद्रलोकस्थो यत्र यत्रैव गच्छति ।
पुण्यक्षयात् परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः ॥
[2]धनवान् दानशीलश्च महत्येव कुले भवेत् ।
[3]तत्र पीत्वा जलं सम्यक् चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
स्वर्गं गच्छन्ति ते मर्त्या ये पिबन्ति जलं शुभम् ।
गङ्गायमुनयोः सङ्गे यत्फलं प्राप्नुयान्नरः ॥
कावेरीसङ्गमे स्नातस्तत्फलं तस्य जायते[4] ।

॥ इति [[5]श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते] कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे नर्मदामाहात्म्यं
समाप्तम् ॥

1. P. षष्टिकोट्यस्तथाऽपराः
2. P and B, भोगवान्
3. P and B omit this line
4. P. देवता
5. P [ ] supplies the words in brackets

॥ १२ ॥

॥ [1]अथ कुब्जाम्रकमाहात्म्यम् ॥

तत्र वराहपुराणे—

वराह उवाच—

[2]एवं कुब्जाम्रकं ख्यातं तीर्थमेतद्यशस्विनि ।
ये मृतास्तत्र गच्छन्ति ते मल्लोकाय निष्कलाः ॥
[3]तीर्थं कुब्जाम्रकं पुण्यं मम लोकसुखावहम् ।
तीर्थं कुमुदारकं चैव तस्मिन् कुब्जाम्रके स्थितम् ॥
स्नानमात्रेण सुश्रोणि स्वर्गमार्गप्रदं तु तत् ॥
कौमुदस्य तु मासस्य तथा मार्गशिरस्य च ।
वैशाखस्य च मासस्य कृत्वा वै कर्म दुष्करम् ॥
यो वै परित्यजेत् प्राणान् पुमान् स्त्री वा नपुंसकः ।
निष्कलां लभते सिद्धिं मम लोकाय गच्छति ॥
तीर्थं मानस इत्येवं यस्तु तत्राऽभिधीयते ॥
तस्मिन् स्नात्वा विशालाक्षी गच्छते नन्दनं वनम् ।
तत्र यो मुञ्चति प्राणान् कौमुदस्य तु द्वादशीम् ॥
पुष्कलां लभते सिद्धिं मम लोकाय गच्छति ।

1. वी. मि. ती. p. 377 cites only the first verse for this section. Its Ms. was probably defective
2. १२६, १२
3. १२६, २५

[1]मायातीर्थमिति[2] ख्यातं येन मायां विजानते ॥
तस्मिन् कृत्वोदकं ब्रह्मन् मायातीर्थे महायशाः ।
दशवर्षसहस्राणि मद्भक्तो जायते नरः ॥
अथवा म्रियते तत्र मायातीरे यशस्विनि ।
मायायोगी ततो भूत्वा मम लोकाय गच्छति ॥
तीर्थं सर्वपिकं[3] नाम सर्वकर्मगुणान्वितम् ।
यस्तत्र स्नाति वै कश्चिद्वैशाखस्य तु द्वादशीम् ॥
निष्कलं लभते स्वर्गं सहस्रान् दश पञ्च च ।
तीर्थं पूर्वामुखं नाम तत्र केचिन्न जायते ॥
सर्वदा तत्र गङ्गायाः शीतलं जायते जलम् ।
यत्र चोष्णं भवत्यम्बु ज्ञेयं पूर्णमुखं च तत् ॥
स्नात्वा गच्छति सुश्रोणि मम लोकं महायशाः ।
[4]पुनरन्यत् प्रवक्ष्यामि शृणु तत्त्वेन माधवि ॥
अशोकं नाम तत्रैव स्नात्वा शोकं न पश्यति ।
सर्वसङ्गैश्च निर्मुक्तो मम लोकाय गच्छति ॥
तीर्थं च करवीराख्यं मम लोकसुखावहम् ।
तस्य चिह्नं प्रवक्ष्यामि येन विज्ञायते भुवि ॥
पुरुषैर्ज्ञानवद्भिश्च मम भक्तिविनिश्चितैः ।
माघमासस्य सुश्रोणि शुक्लपक्षस्य द्वादशीम् ॥
पुष्यते करवीरं तु मध्याह्ने तु न संशयः ।
तत्राऽथ म्रियते भूमि माघमासे तु द्वादशीम् ॥

1. १२६, ३३
2. P and B, इदं for इति
3. P. सार्पकं B. सार्थकम्
4. १२६, ४६

ब्रह्माणं मां च पश्येत[1] तथैव वृषभध्वजम् ।
पुण्डरीकमिति ख्यातं तीर्थं तत्र महद्यशः ॥
स्नात्वा प्राप्नोति सुश्रोणि फलं तत्र महागुणम् ।
पुण्डरीकस्य यज्ञस्य यजमानस्य यत्फलम् ॥
[2]अथवा म्रियते तत्र नष्टत्रासो[3] महातपाः ।
दशानां पुण्डरीकाणां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
सिद्धिं च लभते धन्यां मम लोकाय गच्छति ।
अग्नितीर्थे तु वै स्नातस्तस्मिन् कुब्जाम्रके स्थितः ॥
सप्तधाऽग्निप्रवेशेन यत् फलं लभते नरः ।
प्राप्नोति तन्महाभागे स्नातमात्रो न संशयः ॥
अथवा म्रियते तत्र शुक्लामेकां च द्वादशीम् ।
विंशद्रात्रोषितस्तत्र मम लोकाय गच्छति ॥
एषा ते कथिता भूमि व्युष्टिः कुब्जाम्रकस्य च ।

॥ [4]इति श्रीभट्टहृयदधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे कुब्जाम्रकमाहात्म्यं
समाप्तम् ॥

1. B. दृश्येत
2. P omits this line
3. B has लब्धसंज्ञी
4. P and B omit the colophon

॥ १३ ॥

॥ अथ सूकरमाहात्म्यम् ॥

तत्र वराहपुराणे—

वराह उवाच—

[1]परं कोकामुखं स्थानं स्थानं कुब्जाम्रकं परम् ।
परं च सौकरं स्थानं सर्वसंसारमोक्षणम् ॥
यत्र संस्था मया देवि उद्धृताऽसि रसातलात् ।
तत्र भागीरथी गङ्गा मम शौचार्थमागता ॥
शृणु पुण्यं महाभागे मम क्षेत्रे तु सुन्दरि ।
यदाप्नोति महाभागे गत्वा च सौकरं प्रति ॥
दश पूर्वान् स्वकान् वंश्यान् परान् सप्त च पञ्च च
स्वर्गं नयति तांस्तत्र मातृतः पितृतश्च ह ॥
गमनादेव सुश्रोणि [2]तथैव मुखदर्शनात् ।
सप्तजन्मान्तरं भद्रे जायते विपुले कुले ॥
एवं वै मानुषो भूत्वा अपराधविवर्जितः ।
गमनं तस्य क्षेत्रस्य मरणं तत्र कारयेत् ॥
ये मृतास्तत्र सुश्रोणि क्षेत्रे सूकरके मम ।
तारितास्सर्वसंसाराच्छ्वेतद्वीपाय यान्ति ते ॥

1. १३७, ६
2. P and B, मुखस्य मम दर्शनात्

चक्रतीर्थं महाभागे चक्रं यत्र प्रतिष्ठितम् ।
[1]तत्र गत्वा महाभागे तदन्वायशुभः शुचिः ॥
स्नानं कुर्याद्यथान्यायं माधवे मासि द्वादशीम् ।
दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥
[2]धनधान्यसमृद्धस्तु जायते विपुले कुले ।
तारितः सर्वसंसाराच्छ्वेतद्वीपाय गच्छति ॥
धन्वी तूणी शरी खड्गी जायते च चतुर्भुजः ।
नरो भूत्वा महाभागे स मुक्तः सर्वकिल्बिषात् ॥
अन्तकाले महाभागे यो गच्छेच्छौकरं प्रति ।
तस्य पुण्यं प्रवक्ष्यामि स्नातस्याऽपि यशस्विनि ॥
पातकान्यपि यः कृत्वा मूर्खो भूत्वा दृढव्रतः ।
कौमुदस्य तु मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ॥
तारिताः पितरस्तेन तथैव च पितामहाः ।
यावन्ति जलबिन्दूनि तस्य गात्रेषु सुन्दरि ॥
तावद्वर्षसहस्राणि मद्भक्तश्चैव जायते ।
[3]मृतास्तत्र विशालाक्षि रूपतीर्थे महौजसि ॥
[4]दीप्तिमन्तश्च जायेरन् द्युतिमन्तश्चतुर्भुजाः ।
पुनरन्यत् प्रवक्ष्यामि तत्र सौकरके मम ॥
योगितीर्थमिति ख्यातं दुर्विज्ञेयमृषेरपि ।
योगितीर्थे च ये स्नात्वा मम कर्मपरायणाः ॥
क्रोधरागविनिर्मुक्तास्ते यान्ति कृतनिश्चयाः ।
अहोरात्रोषितस्तत्र यः करोति यशस्विनि ॥

1. These two lines omited by B
2. Omitted by B
3. Omitted by B
4. Omitted by P

तीर्थे स्नानं विनिर्मुक्तो मम कर्मपरायणः ।
[[1]स तं मृगयते तीर्थं योगायतनसंस्थितः ॥
स च तं लभते तीर्थं मत्प्रसादान्न संशयः ।
तत्र प्राणान् परित्यज्य मम कर्मपरायणः[2] ॥]
[3]सर्वायुधसमायुक्तो दीप्तिमांश्च चतुर्भुजः ।
योगिश्रेष्ठतमो भूत्वा श्वेतद्वीपं स गच्छति ॥
[4]एतत्ते कथितं भद्रे योगितीर्थं महाफलम् ।
अस्य चिह्नं प्रवक्ष्यामि योगितीर्थस्य सुन्दरि ॥
मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ।
अकस्मादन्धकारोऽत्र तस्मिंस्तीर्थे तु जायते ॥
त्रीणि हस्तसहस्राणि त्रीणि हस्तशतानि च ।
त्रयो हस्ता विशालाक्षि परिमाणं विधीयते ॥
एतच्चिह्नं ततो दृष्ट्वा मरणं योऽत्र कारयेत् ।
स्नानं चैव विशालाक्षि पूर्वोक्तां गच्छते गतिम् ॥
एतच्चिह्नं महाभागे योगितीर्थे मयि स्थिते ।
[5]आश्रयेत् सिद्धिकामस्तु यदीच्छेत् परमां गतिम् ॥
पुनरन्यत् प्रवक्ष्यामि तीर्थं सौकरके मम ।
यत्र तप्तं तपश्चैव सोमेन तदनन्तरम् ॥
सोमेन रचिता भूमिर्दृश्यते चन्द्रमःप्रभा ।
आत्मनः पश्यति च्छायां यथा न्यायपथे स्थितः ॥

1. [ ] P and B supply these three lines
2. Half a page in folio 43 of B is left blank here and all the intervening verses upto कोकामुखमुपस्पृश्य on p. 214 are missing in B
3. P omits this line
4. P omits three lines from here
5. P. मार्गयेत्

सोमश्चैव न दृश्येत एष वै विस्मयः परः ।
एतत्ते कथितं भद्रे सोमतीर्थविनिश्चितम्[1] ॥
भवन्ति मनुजा येन त्यक्त्वा संसारसागरम् ।
तस्य पूर्वेण पार्श्वेण तीर्थं गृध्रवटं स्मृतम् ॥
यत्र कामो मृतो गृध्रो मानुषत्वमुपागतः ।
स्नानं साकोटके तीर्थे यः प्राप्नोति च[2] माधवि ।
दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥
नन्दनं वनमाश्रित्य मोदते तत्र वै सदा ।
पुनरन्यत् प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ॥
तीर्थं वैवस्वतं नाम आदित्यो यत्र तप्यते ।
तेन तप्तं महाभागे पुत्रार्थेन यशस्विनि ॥
अष्टमेन तु भक्तेन यस्तु स्नायीत सुन्दरि ।
दशवर्षसहस्राणि आदित्येन स मोदते ॥
अथवा म्रियते तत्र तीर्थे वैवस्वते शुभे ।
न स गच्छति सुश्रोणि यमस्य भवनं क्वचित् ॥
मरणं च प्रवक्ष्यामि तत्र सौकरके भुवि ।
कृत्वा ह्यनशनं चैव दिनानि दश पञ्च च ॥
सर्वसङ्गान् परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ।

॥ [3]इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे सूकरमाहात्म्यं
समाप्तम् ॥

1. P. विनिश्चयः
2. P. सः माधवि
3. P omits the colophon

॥ १४ ॥

॥ अथ कोकामुखमाहात्म्यम् ॥

तत्र वराहपुराणे—

वराह उवाच—

[1]नाऽस्ति कोकामुखात्क्षेत्रं नाऽस्ति कोकामुखाच्छुभम् ।
नाऽस्ति कोकामुखात्स्नानं[2] नाऽस्ति कोकामुखात्प्रियम् ॥
शुचिः कोकामुखं गत्वा परं योगमवाप्नुयात् ।
कर्माणि रक्तः कुर्याच्च दिष्टं भवति चाऽऽत्मनः ॥
यानि यानि च क्षेत्राणि त्वया पृष्ठे वसुन्धरे ।
कोकामुखसमं तीर्थं[3] न भूतं न भविष्यति ॥
मम सा परमा मूर्तिर्न तां जानन्ति मोहिताः ।
स्थितां कोकामुखे भूमि एतत्ते कथितं मया ॥

तथा—

[4]पञ्चयोजनविस्तारे क्षेत्रे कोकामुखे मम ।
यस्तीर्थानि विजानाति न स पापेन लिप्यते ॥
तत्र कोकामुखे तीर्थे स्थितोऽहं दक्षिणामुखः ।
वराहरूपी भगवांस्तिष्ठामि पुरुषाकृतिः ॥

1. १४०, १०-१३
2. P. स्थानं
3. P. क्षेत्रं
4. १४०, ८४

वामोन्नतमुखं कृत्वा पञ्चदंष्ट्रासमन्वितम् ।
पश्यामि च जगत् सर्वं ये च भक्ता मम प्रियाः ॥
यदि कोकामुखं गच्छेत् कदाचित् कालपर्ययात् ।
[1]न ततः स निवर्तेत यदीच्छेद्गतिमुत्तमाम् ॥
न सांख्येन न योगेन सिद्धो याति महत्पदम् ।
यदि कोकामुखं यस्तु तवैतत् कथितं मया ॥

तत्र महाभारते—

[2]कोकामुखमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
जातिस्मरत्वं प्राप्नोति दिष्टमेतत् पुरातने ॥

'दिष्टं' कथितम्, 'पुरातने' पुराणे ॥

॥ [3]इति श्रीभट्टहृदयधरात्मज महासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीलक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे कोकामुखमाहात्म्यं
समाप्तम् ॥

1. P omits these two lines
2. वन, ८२, १५८
3. P omits the colophon

॥ १५ ॥

॥ अथ बदरिकाश्रममाहात्म्यम् ॥

तत्र वराहपुराणे—

वराह उवाच—

[1]तस्मिन् हिमवतः पृष्ठे स्थानं गुह्यं परं मम ।
तत्राऽहमग्निना भूमि तपसा परितोषितः ॥
अग्निना सदृशो भूत्वा कर्म कृत्वा सुदुष्करम् ।
प्राप्नुवन्ति च मद्भक्ता बदर्याश्रममुत्तमम् ॥
सुदुर्लभं च तत्क्षेत्रं हिमकूटशिलातलम्[2] ।
यस्तु तत् प्राप्नुते क्षेत्रं कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥
ब्रह्मकुण्डेति विख्यातमस्ति तत्र शिलोच्चये ।
स्नानं करोति यस्तत्र त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥
अग्निष्टोमशतात्तुल्यं फलं प्राप्नोति मानवः ।
उषित्वा तत्र कृच्छ्राणि यदि प्राणान् परित्यजेत् ॥
ब्रह्मलोकमतिक्रम्य [3]मम लोकं स गच्छति ।
अग्निकुण्डेति विख्यातं तत्र कुण्डं परं मम ॥

1. १४१, १

2. The second half of this verse and the first half of the next are omitted by B

3. P and B, मल्लोकं प्रतिपद्यते

यदि तत्र कृतप्राणः कृतचान्द्रायणव्रतः ।
अग्निलोकमतिक्रम्य मम लोकं स गच्छति ॥

॥ [1]इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे बदरिकाश्रममाहात्म्यं
समाप्तम् ॥

1. P and B omit the colophon

॥ १६ ॥

॥ [1]अथ मन्दारमाहात्म्यम् ॥

तत्र वराहपुराणे—

वराह उवाच—

[2]पुनरन्यत्प्रवक्ष्यामि एकान्ते शृणु सुन्दरि ।
स्थानं मे परमं गुह्यं कर्मिणां तु सुखावहम् ॥
जाह्नव्या दक्षिणे कूले विन्ध्यपृष्ठसमाश्रिते ।
मन्दारेति च विख्यातं सर्वभागवतप्रियम् ॥
तत्र त्रेतायुगे भूमि कामो[3] नाम महाद्युतिः ।
भविष्यति न सन्देहः स मेऽर्चां स्थापयिष्यति ॥
क्रीडमानोऽस्म्यहं तत्र दृष्ट्वा मन्दारपुष्पितम् ।
कुण्डान्येकादशाऽन्यत्र विद्धि मे सन्ति सुन्दरि ॥
मम चैव प्रभावेण मन्दारश्च महाद्रुमः ।
द्वादश्यां च चतुर्दश्यां स पुष्यति द्रुमोत्तमः ॥
तीर्थे मन्दारकुण्डे तु एकभक्तोषितो नरः ।
स्नानं करोति शुद्धात्मा स गच्छेत् परमां गतिम् ॥
अत्र प्राणान् प्रमुञ्चेत कुण्डे मन्दारसंज्ञिते ।
तपः कृत्वा महाभागे मम लोकं स गच्छति ॥

1. वी. मि. ती. p. 454
2. १४३, १
3. P and B, रामो

तथा—

[1]मन्दारं परमं गुह्यं तस्मिन् गुह्ये शिलोच्चये ।
दक्षिणार्धे स्थितं चक्रं वामभागे च वै गदा ॥
लाङ्गलं मुसलं चैव शङ्खं तिष्ठति चाऽग्रतः ।
एतन्न जानते केचिन्मम मायाप्रमोहिताः ॥
मुक्ता भागवतास्सर्वान् [2]श्वेतवाराहसंज्ञितान् ।

॥ [3]इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे मन्दारमाहात्म्यं
समाप्तम् ॥

1. १४३, ४९
2. वी. मि. ती., p. 454, reads श्रितान् वाराहसंज्ञितान्
3. P and B omit the colophon

॥ १७ ॥

॥ [1]अथ शालग्राममाहात्म्यम् ॥

तत्र वराहपुराणे—

वराह उवाच—

अस्ति स्थानं परं गुह्यं तस्मिन् गुह्ये शिलोच्चये ।
गण्डक्याश्चोत्तरे पार्श्वे गिरिराजस्य दक्षिणे ॥
शालग्राम इति ख्यातं मम भक्तसुखावहः ।
ममैतद्रोचते स्थानं गिरिकूटे शिलोच्चये ॥
शालग्राम इति ख्यातं भक्तसंसारमोक्षणम् ।
पञ्चादशाऽत्र गुह्यानि शालग्रामे यशस्विनि ॥
अद्याऽपि तत्र जानन्ति मुक्ता वाराहसंज्ञितान् ।

तथा—

तत्र देवह्रदं नाम मम क्षेत्रं यशस्विनि ।
तत्र क्रान्ता मया भूमि बलियज्ञविनाशने ॥
स ह्रदो वरदश्श्रेष्ठो मनोज्ञः शुभशीतलः ।
अगाधश्च सदा भूमि देवानामपि दुर्लभः ॥
तस्मिन् ह्रदे महाभागे सदा मम कृतोदके ।

1. वी. मि. ती., pp. 492-494 dealing with this section, are idendical with the text

चक्राङ्काः परितो मत्स्याः पर्यटन्ति इतस्ततः ॥
तस्मिन् देवह्रदे भूमि चतुर्विंशतिद्वादशीम् ।
सौवर्णानि च पद्मानि दृश्यन्ते उदिते रवौ ॥
दृश्यन्ते तावदेतानि यावन्मध्यन्दिने स्थितः ।
तत्र स्नानं प्रकुर्वीत दशभक्तोषितो नरः ॥
दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ।
अथाऽत्र मुञ्चति प्राणान् मम चित्तव्यवस्थितः ॥
[1]अश्वमेधफलं भुक्त्वा मम लोकाय गच्छति ।
पूर्वामुखस्त्वहं तत्र शालग्रामे यशस्विनि ॥
भविष्यामि न सन्देहो भूमि भागवतप्रियः ।
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ॥
यत्र गुह्यं परं क्षेत्रं न जानन्ति विमोहिताः ।
[2]शिवो मे दक्षिणे स्थाने तिष्ठते विगतज्वरः ॥
लोकानां प्रवरः श्रेष्ठः सर्वलोकधरो [3]हरः ।
तमवन्द्य तु गोविन्दं वन्दमानस्य सुन्दरि ॥
वृथा गमनमित्याहुरेवमेतन्न संशयः ।
शिवं देवं तु वन्दित्वा भूमि मां यश्च वन्दते ॥
लभते पुष्कलां सिद्धिं या मया च[4] प्रकीर्तिता ।
समस्तं च मम क्षेत्रं दशयोजनविस्तरम् ॥
मृता अत्र नरा यान्ति मां सत्कर्मानुसारिणः ।

1. Omitted by B
2. P and B, शिवो; so also वी. मि. ती. p. 493; Udaipur Ms. eads शिरो
3. B. वी. मि. ती. p. 493 सर्वलोकवरो; P. सर्वलोकहरो
4. P and B as well as वी. मि. ती. p. 493, मयात्र

महाभारते—

[1]सदा सन्निहितो यत्र हरिर्वसति भारत।
शालग्राम इति ख्यातो विष्णोरद्भुतकर्मणः॥
अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम्।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं स गच्छति॥
[2]तिलोपदानं धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनम्।
समुद्रास्तत्र चत्वारः कूपे सन्निहिताः सदा॥
तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात्।
अभिगम्य त्रिलोकेशं[3] वरदं विष्णुमव्ययम्॥
विराजति यथा सोमो मेघैर्मुक्तो युधिष्ठिर।
जातिस्मर उपस्पृश्य शुचिः प्रयतमानसः॥
जातिस्मरत्वमाप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः।

॥ [4]इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे शालग्राममाहात्म्यं
समाप्तम्॥

1. वन, ८२, १२३-१२८
2. तत्रोदपानं इति वी. मि. ती p. 494
3. P and B, महादेवं
4. P and B omit the colophon

॥ १८ ॥

॥ अथ स्तुतस्वामिमाहात्म्यम् ॥

तत्र वराहपुराणे—

वराह उवाच—

[1]स्तुनस्वामीति विख्यातं मम क्षेत्रं भविष्यति ।
द्वापरं युगमासाद्य तत्र स्थास्यामि सुन्दरि ॥
पुत्रोऽहं वसुदेवस्य देवक्या गर्भनिस्सृतः ।
वासुदेव इति ख्यातः सर्वदानवसूदनः ॥
कौमुदस्य तु मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ।
त्रयाणां वाजपेयानां यज्ञानां स्नानमात्रतः ॥
फलं प्राप्नोति सुश्रोणि धृतमात्मनि मां नरः ।
अथाऽत्र मुञ्चति प्राणान् मम कर्मानुसारतः ॥
वाजपेयफलं भुक्त्वा मम लोकं प्रपद्यते ।
आयसी प्रतिमा तत्र ममाऽभेद्या न संशयः ॥
ब्रुवन्ति केचित् काष्ठेति आयसीत्यपरेऽब्रुवन् ।
पाषाणीति परे ब्रूयुः परे वज्रमयीति च ॥
ऊर्ध्वा वा यदि वाऽधस्ताद्भवन्ति मम पार्श्वतः ।
तेषां तथेति स्पृशन्ति शिरोमध्ये तु न क्वचित् ॥
ये च पश्यन्ति मां भूमि मणिपूरगिरौ स्थितम् ।

[1]त्रिसन्ध्यमावसन्तस्तु मत्प्रसादाच्च सुन्दरि ॥
ते सर्वे किल्बिषान्मुक्ता यान्ति ते परमां गतिम् ।

तथा--

[2]सुगुह्यं पूर्वपार्श्वे तु मम क्षेत्रस्य सुन्दरि ।
अदूरात् त्रीणि क्रोशानि परिमाणं विधीयते ॥
धूतपापेति विख्यातं तत्र गुह्यं परं मम ।
अदूरात् पञ्च क्रोशानि मम क्षेत्रस्य पश्चिमे ॥
तत्र कुण्डे महाभागे मम यद्रोचते जलम् ।
तत्र स्नानं प्रकुर्वीत पञ्चरात्रोषितो नरः ॥
यद्दृशे दुष्कृतं किञ्चिद्यच्च आत्मनि संस्थितम् ।
तत्र कृत्वोदकं भद्रे धूतपापे यशस्विनि ॥
महेन्द्रेणैव मोदेत इन्द्रलोके न संशयः ।
अथाऽत्र मुञ्चति प्राणान् धूतपापे यशस्विनि ॥
इन्द्रलोकं समुत्सृज्य मम लोकं स गच्छति ।
तत्राऽऽश्चर्यं महाभागे धूतपापे शृणुष्व मे ॥
वर्तते च विशालाक्षि मणिपूरगिरौ स्थितम् ।
तावन्न पतते धारा यावत्पापं न धूयते[3] ॥
धूतपापे च सुश्रोणि धाराऽत्र पतते महीम् ।
तत्तु क्षेत्रं वरारोहे ? मन्तात्पञ्चयोजनम् ॥
तत्र तिष्ठाम्यहं देवि पश्चिमां दिशमास्थितः ।

1. P. त्रिसन्ध्यमाचमन्तस्तु
2. १४८, ५६
3. P and B, मुञ्चति

तत्र चाऽमलका भद्रे अदूरादर्धयोजनात् ॥
तान्न कश्चिद्विजानाति पापकर्मा नराधमः ।
उपोष्य च त्रिरात्राणि श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ॥
तत्र गत्वा वरारोहे उदिते तु दिवाकरे ।
अथ मध्याह्नवेलायां यदि वाऽस्तं गते रवौ ॥
एकचित्तेन गन्तव्यं धृतिं कृत्वा सुनिश्चलाम् ॥
यस्तत्र लभते भद्रे फलमामलकं शुभम् ।
पञ्चरात्रेग पश्येत्तु तस्मिन् भूतगिरौ स माम् ॥

॥ [1]इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे स्तुनस्वामिमाहात्म्यं
समाप्तम् ॥

1. P omits the colophon

॥ १९ ॥

॥ [1]अथ द्वारकामाहात्म्यम् ॥

तत्र वराहपुराणे—

वराह उवाच—

[2]अस्ति द्वारवती नाम निर्मिता विश्वकर्मणा ।
सुधर्मा नाम च सभा[3] वायुरानीतवान् मम ॥
पञ्चयोजनविस्तीर्णा दशयोजनमायता ।
वसाम्यत्र वरारोहे पञ्चपञ्चाशतं समाः ॥
भारावतरणं कृत्वा देवानां च महत्प्रियम् ।
[4]पुनरेष्यामि सुश्रोणि घातयित्वा महासुरान् ॥
मूर्तिमात्मनि मे भूमि कथ्यमानानि मे शृणु ।
अस्ति पञ्चशरो नाम तस्मिन् गुह्यं परं मम ॥
समुद्रतीरमुत्सृज्य [5]यत्र भक्तसुखावहम् ।
तत्र स्नानं तु कुर्वीत षष्ठनक्तोषितो नरः ॥
मोदते नाकपृष्ठे तु अप्सरोगणसंकुले ।
अथवा मुञ्चति प्राणान् मामेव प्रतिपद्यते ॥
प्लक्षो वै तत्र सुश्रोणि शतशाखो महाद्रुमः ।

1. वी. मि. ती. pp. 531-2. वी मि. supplements it by citations from स्कन्दपुराण and प्रह्लादसंहिता

2. १४९, ७

3. P. सतां

4. P, corrected by B, has gaps from here onwards

5. P and वी. मि. ती. p. 531. read मम

चतुर्विंशतिद्वादश्यां स भवेत् फलभागसौ[1] ॥
फलं न लभते कश्चिन्मुक्त्वा भागवतं शुचिम् ।
लभन्ते ये फलं तत्र गुह्ये पञ्चशरस्य च ॥
ते लभन्ते परां सिद्धिमेवमेतन्न संशयः ।
प्रभासमिति विख्यातं तस्मिन् गुह्यं परं मम ॥
तत्राऽभिषेकं[2] कुर्वीत पञ्चरात्रोषितो नरः ।
मोदते सप्तद्वीपेषु गुह्यानि च स गच्छति ॥
अथवा मुञ्चति प्राणान् प्रभासे गतकिल्बिषः ।
सर्वलोकान् परित्यज्य मल्लोकं प्राप्नुते नरः ॥
पञ्चकुण्डमिति ख्यातं तस्मिन् गुह्यं परं मम ।
तत्राऽभिषेकं कुर्वीत पञ्चरात्रोषितो नरः ॥
चतुर्विंशतिद्वादश्यां मध्याह्ने च दिवाकरे ।
रौप्यसौवर्णकं पद्मं दृश्यते नाऽत्र संशयः ॥

तथा—

[3]कादेवकमिति ख्यातं कुण्डं क्षेत्रे परं मम ।
अत्र पीत्वा महाभागे वृष्णयोपर्यमक्षयम्[4] ॥
तत्राऽभिषेकं कुर्वीत चतुःकालसमन्वितः ।

तथा—

सङ्गमं नगरं नाम तस्मिन् क्षेत्रे परं मम ॥
मम चोत्तरपार्श्वे तु अदूरात्सप्तयोजनम् ।

1. P. फलभाग्यता ; वी. मि. ती. p. 531, पुण्यभागसौ
2. P. तत्र स्नानं तु
3. १४९, ५२
4. वी. मि. ती. p. 532, दृष्टयोर्युगपत्क्षयम् ।

तत्सरो मम पार्श्वे तु देवानामपि दुर्लभम् ॥
[1]अस्ति रैवतकं नाम तस्मिन् क्षेत्रे परं मम ।
[2]सर्वलोकेषु विख्यातं चन्द्रमाः क्रीडते यतः ॥
बहूदकशिलापङ्का गुहाश्चाऽत्र दिशो दश ।
वापी च शोभना चैव देवानामपि दुर्लभा ॥
तत्राऽभिषेकं कुर्वीत षष्ठकालोषितो नरः ।
गच्छते सोमलोकाय कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥
अथाऽत्र मुञ्चति प्राणान् मम लोकं प्रपद्यते ।
विष्णुचङ्क्रमणं नाम तस्मिन् क्षेत्रे परं मम ॥
विद्धोऽस्मि तत्र व्याधेन प्राप्तो मूर्तिं स्वकां पुनः ।
तत्र कुण्डं महाभागे मणिपूरगिरौ स्थितम् ॥
तत्राऽभिषेकं कुर्वीत नित्यकालमतन्द्रितः ।

तथा—

[3]तस्मिन् क्षेत्रे महाभागे स्थितोऽहमुत्तरामुखः ॥
सर्वभागवतप्रीत्यै समुद्रतटमाश्रितः ।
अहं रामेण सहितः सा च राका स्वसा शुभा[4] ॥
त्रयस्तत्रैव तिष्ठामो द्वारकायां यशस्विनि ।

॥ [5]इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे द्वारकामाहात्म्यं
समाप्तम् ॥

1. १४९, ६६
2. B omits seven lines form here
3. १४९, ८५
4. B. सा च एका मया स्वसा
5. P omits colophon

॥ २० ॥

॥ [1]अथ लोहार्गलमाहात्म्यम् ॥

तत्र वराहपुराणे—

वराह उवाच—

[2]गुह्यमन्यत् प्रवक्ष्यामि कारणं सततं शुभे ।
अहं सिन्धोस्तटे भद्रे गत्वा वै त्रिंशयोजनम् ॥
म्लेच्छमध्ये वरारोहे हिमवन्तं समाश्रितः ।
तत्र लोहार्गलं नाम निवासो मे विधीयते ॥
गुह्यं च परमं स्थानं समन्तात् पञ्चयोजनम् ।
[3]दुर्गमं दुस्सहं चैव धावनैः[4] परिवेष्टितम् ॥
तत्र तिष्ठाम्यहं भद्रे उदीचीं दिशमास्थितः ।
केचिन्न जानते तत्र स्वमूर्तिं मम संस्थिताम् ॥
ये तु यान्ति वरारोहे स्वकर्मपरिनिष्ठिताः ।
ते मां चैवाऽत्र पश्यन्ति गुह्यानि च यथा तथा ॥
तत्र कुण्डे तु सुश्रोणि स्नानं कुर्वीत निश्चितम् ।
उपोष्य तु त्रिरात्राणि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
तत्र स्वर्गसहस्रेषु मोदते नाऽत्र संशयः ।
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तत्र यत् परमाद्भुतम् ॥

1. वी. मि. ती. pp. 489-490
2. १५१, ६
3. वी. मि. दुर्दर्श
4. B. पापकैः ; वी. मि. and B, पावकैः

चतुर्विंशतिद्वादश्यां न मांसेन विना मम ।
बलिर्हि दीयते तत्र सर्वकामविशोधनः ॥
अश्वो मे कल्पितस्तत्र सर्वरत्नविभूषितः ।
श्वेतः कुमुदचक्राभः[1] शङ्खचक्रसमन्वितः ॥
शार्ङ्गमेतद्धनुस्तत्र अक्षसूत्रं कमण्डलुः ।
आसनं भूषणं दिव्यं दीयते चाऽन्नमुत्तमम् ॥
अस्मिन् गुह्ये महाभागे क्षेत्रे लोहार्गले मम ।
सिद्धिकामेन मर्त्येन गन्तव्यं नाऽत्र संशयः ॥
समन्तात् पञ्चविंशं तु योजनानि वरानने ।
न तस्य कर्म विद्येत एष मे निश्चयः परः ॥

॥ [2]इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे लोहार्गलमाहात्म्यं
समाप्तम् ॥

1. B and वी. मि. p. 490 and P, कुमुदपुष्पाभः
2. P omits colophon. वी. मि. reproduces this section

॥ २१ ॥

॥[1]अथ केदारमाहात्म्यम् ॥

तत्र देवीपुराणे—

ईशानशिखरं नाम हिमकुन्देन्दुसन्निभम् ।
तत्र देवस्स्वयं साक्षात्तिष्ठते परमेश्वरः ॥
ईशानो लोकविख्यातस्त्रैलोक्यविदितः स वै ।
तत्र रेतोदकं शक्र पूर्वं देवेन निर्मितम् ॥
गोपितं पिहितं तच्च न विज्ञातं सुरासुरैः ।

तथा—

[2]संसारतारणं चाऽन्य[3]पापजालनिकृन्तनम् ॥
केदारमुदकं पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ।
न योनिषु नियुज्येत स गच्छेच्छाश्वतं पदम् ॥

[4]तथा—

कृतं प्रकाश्यं तत्कुण्डे यदासीद्गोपितं मम ।
मनुष्याणां हितार्थाय मज्जतां च भवार्णवे ॥
दर्शितं ज्ञानमुदकं पीत्वा न जन्मसंभवः[5] ।

1. वी. मि. ती. pp. 490-492 reproduces this section
2. This line is omitted in वी. मि.
3. P. पाशजाल
4. वी. मि. ती. p. 491 omits तथा indicatve of an interruption
5. P and B, - पशूनां पाशमोक्षणम्

न पातुं लभते ब्रह्मा न विष्णुर्न पुरन्दरः ॥
पिबन्ति मानुषाः सर्वे यस्य वै तुष्यते शिवः ।
न केदारात् परो मोक्ष एवं साक्षाच्छिवोऽब्रवीत् ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि आसमुद्रात् सरांसि च ।
ज्ञानरेतोदकस्यैते कलां नाऽर्हन्ति षोडशीम् ॥
अश्वमेधसहस्रं च योजयेत् पृथिवीपतिः ।
ज्ञानरेतोदकस्यैतत् सहस्रांशेन पूर्यते ॥
अग्निष्टोमसहस्रं तु पौण्डरीकशतं तथा ।
यो जयेद्द्रव्यसंपन्नो ब्राह्मणः क्षत्रियस्तथा ॥
केदारस्य तु तत्सर्वं सहस्रांशं न पूरयेत् ।
कामपस्त्रीसहस्राणि पिब खाद च मोद च ।
केदारमुदकं पीत्वा सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥

तथा—

ज्ञानं दीक्षाऽथ वा शक्र धारणं भस्मनस्तथा ।
रेतोदकस्य तत्सर्वं कलां नाऽर्हति षोडशीम् ॥

[1]तथा—

यथा पिबन्ति तत्तोयं विधिं तस्य वदाम्यहम् ।
गत्वा मन्दाकिनीं पुण्यां तत्र स्नात्वा स मानवः ॥
देवानामुदकं दत्त्वा पिण्डं पितृषु दापयेत् ।
नमस्कृत्वा तथेशानं भावयुक्तेन चेतसा ॥
गत्वा कुण्डसमीपे तु विधिवद्धिमवत् स्थितः ।
नत्वा देवं शिवं तत्र उमां चाऽपि महेश्वरीम् ॥
नन्दीं गणपतिं चैव सर्वांस्तांश्च गणेश्वरान् ।

1. B supplies तथा

शिवोऽहमिति संचिन्त्य पिबेद्वामेन पाणिना ॥
त्रिः पीत्वा वामहस्तेन दक्षिणेन पुनः पिबेत् ।
त्रीन् वारांस्तेन पीत्वा च भूयश्चाऽञ्जलिना पिबेत् ॥
तेन पीत्वा तु वारांस्त्रीन् पिबेत्तु बलिवर्दवत् ।
भूमिमाक्रम्य जानुभ्यां तथा हस्तद्वयेन तु ॥
शिरः प्रसार्य वक्त्रेण त्रिः पिबेत् पुनरेव तु ।
उत्थाय नर्देत् त्रीन् वारान् स्फोटेत् त्रींस्तथाऽपरान् ॥
नमस्कृत्य तथेशानं कृताञ्जलिपुटः स्थितः ।
कृतार्थः कृतपुण्योऽसौ शिवसायुज्यमागतः ।
विधिना पीतमुदकं कुलानां तारयेच्छतम् ॥

॥ [1]इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे केदारमामाहात्म्यं
समाप्तम् ॥

1. P omits colephon

॥ २२ ॥

॥ [1]अथ नैमिशमाहात्म्यम् ॥

तत्र महाभारते—

[2]ततस्तु नैमिशं गच्छेत् पुण्यं सिद्धनिषेवितम् ।
तत्र नित्यं निवसति ब्रह्मा देवगणैर्वृतः ॥
नैमिशं प्रार्थयानस्य पापस्यार्धं प्रणश्यति ।
प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
तत्र मासं वसेद्धीरो नैमिशे तीर्थतत्परः ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि नैमिशे तानि भारत ॥
अभिषेकान्नरस्तत्र नियतो नियताशनः ।
गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
पुनात्यासप्तमं चैव कुलं भरतसत्तम ।
यस्त्यजेन्नैमिशे प्राणानुपवासपरायणः ॥
स मोदते स्वर्गलोके एवमाहुर्मनीषिणः ।
नित्यं मेध्यं च पुण्यं च नैमिशं नृपसत्तम ॥
गङ्गोद्भेदं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतश्च जायते ॥

॥ [3]इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे नैमिशमाहात्म्यं
समाप्तम् ॥

1. वी. मि. ती. pp. 494
2. वन, ८२, ५९
3. P and B omit the colophon

॥ २३ ॥

॥ अथ न नातीर्थमाहात्म्यम् ॥

व मनपुराणे[1]—

तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा दृष्ट्वा देवं त्रिलोचनम् ।
पूजयित्वा सुवर्णाख्यं नैमिशं प्रययौ ततः ॥
तत्र तीर्थसहस्राणि त्रिंशत् पापहराणि च ।
गोमत्यां काञ्चनस्थांश्च सुनन्दामध्यवासिनः ॥
[2]तेषु स्नात्वाऽर्च्य देवेशं पीतवाससमच्युतम् ।
देवदेवं तथेशानं संपूज्य विधिना ततः ॥
गयायां गोपतिं द्रष्टुं जगाम [3]स महासुरः ।
सरसि ब्रह्मणः स्नात्वा कृत्वा चाऽस्य प्रदक्षिणम् ॥
पिण्डं निर्वपणं पुण्यं पितॄणां स चकार ह ।
उदपाने तथा स्नात्वा सरयूं च जगाम सः ॥
तस्यां स्नात्वा समभ्यर्च्य गोप्रतारे जलेशयम्[4] ।

महाभारते—

[5]गोप्रतारं ततो गच्छेत् सरय्वास्तीर्थमुत्तमम् ।

1. वी. मि. ती. p. 603 has कल्पतरौ कुरुक्षेत्रानुवृत्तौ वामनपुराणे
2. P omits this line
3. P so, but U and B have सुमहासुरः
4. P and B, कुशेशयम्
5. वन, ८२, ७०-७१

यत्र रामो गतः स्वर्गं सभृत्यबलवाहनः ॥
देहं त्यक्त्वा दिवं यातस्तस्य तीर्थस्य तेजसा ।
रामस्य च प्रासादेन व्यवसायाच्च भारत ॥
तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप ।
सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥

वामनपुराणे—

गोप्रतारमभिधाय—

उपोष्य रजनीमेकां विरजां स नदीं ययौ ।
स्नात्वा विरजसे तीर्थे दत्त्वा पिण्डं पितुंस्तथा ॥
दर्शनार्थं ययौ श्रीमानजितं पुरुषोत्तमम् ।
तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षमक्षरं परमं शुचिः ॥
उपोष्य षड्दिनान्येष महेन्द्रं दक्षिणां ययौ ।
तत्र देववरं शंभुमर्धनारीश्वरं हरम् ॥
दृष्ट्वा संपूज्य च पितॄन् महेन्द्रस्योत्तरं गतः ।
तत्र देववरं शंभुं गोपालं सोमशीतलम् ॥
दृष्ट्वा स्नात्वा सोमतीर्थे सह्याचलमुपागतः ।
तत्र स्नात्वा महोदधौ वैकुण्ठं चाऽर्च्य भक्तितः ॥
पितॄन् पिण्डैः समभ्यर्च्य पारियात्रं गिरं-गतः ।
तत्र स्नात्वा लाङ्गुलिन्यां पूजयित्वाऽपराजितम् ॥
करपादे समाहृत्य विश्वरूपं ददर्श सः ।
यत्र देववरः शंभुर्देवानां[1] तु सुपूजितः ॥

1. P and B, गणानां

विश्वरूपमथाऽऽत्मानं दर्शयामास योगवित् ।
तत्र संकुणिकातोये स्नात्वाऽभ्यर्च्य महेश्वरम् ॥
जगामाऽद्रिं च सौगन्धं प्रह्लादो मलयाचलम् ।
[1]महाह्रदे ततः स्नात्वा पूजयित्वा च शङ्करम् ॥
ततो जगाम योगात्मा द्रष्टुं विन्ध्ये सदाशिवम् ।
त्रिरात्रं समुपोष्येशमवन्तीनगरीं ययौ ॥
तत्र शिप्राजले स्नात्वा विष्णुं सम्पूज्य भक्तितः ।
श्मशानं तु जगामाऽथ महाकालवपुर्हरम् ॥
तस्मिन् स सर्वसत्त्वानां तेन रूपेण शङ्करः ।
तामसं रूपमास्थाय संहारं कुरुते वशी ॥
तत्रस्थेन सुवेषेण[2] श्वेतकिर्नाम भूपतिः ।
रक्षितस्त्वन्तकं हत्वा सर्वभूतापहारिणम् ॥
[3]स तत्र हृष्टो वसति नित्यं चैव सहोमया[4] ।
[5]वृतः प्रथमकोटीभिर्वन्दद्भिस्त्रिदशार्चितः ॥
दृष्ट्वाऽथ च महाकालं कालकालान्तकारकम् ।
दैत्यानां यमसंयमनं मृत्युमृत्युं विचित्रकम्(?) ॥
श्मशाननिलयं शंभुं भूतनाथं जगत्पतिम् ।
पूजयित्वा शूलधरं जगाम निषधं प्रति[6] ॥
तत्राऽमरेश्वरं देवं दृष्ट्वा सम्पूज्य भक्तितः ।

1. B omits three lines from here
2. P and B, सुरेशेन
3. P and B, तत्र हृष्टः प्रवसति
4. P. महोदया
5. P and B omit three lines from here
6. P. निषधाधिपं

महोदयं समभ्येत्य हयग्रीवं ददर्श सः ॥
अश्वतीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा च तुरगाननम् ।
श्रीधरं तु विभुं पूज्य पाञ्चालविषयं ययौ ॥
भद्रेश्वरं गणैर्गुप्तं पुत्रमर्थपतेरथ ।
पञ्चात्मकं रथी दृष्ट्वा प्रयागं प्रयतो[1] ययौ ॥
स्नात्वा सन्निहिते तीर्थे यामुने लोकविश्रुते ।
दृष्ट्वा वटेश्वरं रुद्रं माधवं योगशायिनम् ॥
द्वावेव भक्तितः पूज्य पूजयित्वा महेश्वरम् ।
माघमासमथोपोष्य ततो वाराणसीं गतः ॥
दशाश्वमेधे गङ्गायां तीर्थे सुरगृहादिषु ।
सर्वपापहरास्वेषु संपूज्य पितृदेवताः ॥
प्रदक्षिणीकृत्य पुरीं पूज्याऽवि[illegible]ौ ।
लोलं दिवाकरं दृष्ट्वा ततो मधुवनं ययौ ॥
तत्र स्वयंभुवं देवं दृष्ट्वा चाऽसुरसत्तमः ।
तमभ्यर्च्य महातेजाः[2] पुष्[illegible] ॥
तेषु त्रिष्वपि तीर्थेषु स्नात्वाऽर्च्य पितृदेवताः ।
पुष्कराक्षमयोगन्धिं ब्रह्माणं चाऽप्यपूजयत् ॥
ततो भूयः सरस्वत्यास्तीर्थे त्रैलोक्यविश्रुते ।
कोटितीर्थे रुद्रकोटिं ददर्श वृषभध्वजम् ॥
नैमिशे ये द्विजवरा मागधेयाः ससैन्धवाः ।
धर्मारण्याः पौष्करेया। दण्डकारण्यकास्तथा ॥

1. P and B, परतो
2. U. महादेवाः

चाम्पेया भृगुकच्छीया देविका तीरगाश्च ये ।
ते तत्र शङ्करं द्रष्टुं समायाता द्विजातयः ॥
कोटिसंख्यास्त्रियः सिद्धा[1] हरदर्शनलालसाः ।
अहंपूर्वमहंपूर्वमित्येवं वदतो मुने ॥
तान् संक्षुब्धान् हरो दृष्ट्वा महर्षीन् दग्धकिल्बिषान् ।
तेषामेवाऽनुकम्पार्थं कोटिमूर्तिरभूद्धरः ॥
ततस्ते मुनयः प्रीताः सर्व एव महेश्वरम् ।
सम्पूजयन्ति ते भक्त्या तीर्थं कृत्वा पृथक् पृथक् ॥
इत्येवं रुद्रकोटीति नाम शोभमजायत ।
तान् ददर्श महातेजाः प्रह्लादो भक्तिमान् वशी ॥
कोटितीर्थे नरः स्नात्वा तर्पयित्वा वसून् पितॄन् ।
रुद्रकोटीं समभ्यर्च्य जगाम कुरुजाङ्गलम् ॥
तत्र देववरं स्थाणुं शङ्करं पार्वतीप्रियम् ।
सरस्वतीजले मग्नं ददर्श सुरपूजितम् ॥
सारस्वतेऽम्भसि स्नात्वा स्थाणुं सम्पूज्य भक्तितः ।
क्षीरिकां च समभ्येत्य नीलकण्ठं ददर्श ह ॥
नीलतीर्थजले स्नात्वा पूजयित्वा ततः शिवम् ।
जगाम सागरान्ते स प्रभासे द्रष्टुमीश्वरम् ॥
स्नात्वा च स सङ्गमे नद्याः सरस्वत्याऽर्णवस्य च[2] ।
सोमेश्वरं लोकपतिं ददर्श च कपर्दिनम् ॥
यो दक्षशापनिर्दग्धः क्षयी ताराधिपः शशी ।

1. P and B, तपस्सिद्धाः
2. B. सरस्वत्यार्णवस्य

आप्यायितः शङ्करेण विष्णुना च कपर्दिना[1] ॥
तानभ्यर्च्य वरान् देवानाजगाम महालयम् ।
तत्र रुद्रं समभ्यर्च्य स जगामोत्तरान् कुरून् ॥
पद्मनाभं समभ्यर्च्य सप्तगोदावरं ययौ ।
तत्र स्नात्वाऽर्च्य देवेशं भीमं त्रैलोक्यवेदिनम्[2] ॥
गत्वा दारुवने श्रीमान् श्रीलिङ्गं प्रददर्श ह ।
तमभ्यर्च्याऽथ ब्रह्माणीं गत्वाऽर्च्य त्रिदशेश्वरीम् ॥
प्लक्षां च तरणं गत्वा श्रीनिवासमपूजयत् ।
ततश्च कुण्डिनं गत्वा संपूज्य प्राणितृप्तिदम् ॥
सूर्यारके चतुर्बाहुं पूजयित्वा विधानतः ।
मागधारण्यमासाद्य ददर्श वसुधाधिप ॥
तमर्चयित्वा विश्वेशं स जगाम प्रजामुखम् ।
महातीर्थे ततः स्नात्वा वासुदेवं प्रणम्य च ॥
शोणं संप्राप्य संपूज्य रुक्मधर्माणमीश्वरम् ।
महाकाश्यां महादेवं हंसाख्यं भक्तिमानथ ॥
पूजयित्वा जगामाऽथ सैन्धवारण्यमुत्तमम् ।
तं दृष्ट्वाऽर्च्य हरिं चाऽसौ तीर्थं कनखलं ययौ ॥
तत्राऽर्च्य रुद्रं कामेशं वीरभद्रं च दानवः ॥
गणाधिपं च मेघाभं ययावथ गिरिव्रजम् ।
तत्र देवं पशुपतिं लोकनाथं महेश्वरम् ॥
सम्पूजयित्वा विधिवत् कामरूपं जगाम ह ।

1. B has a big gap from here, extending to नरश्वेतेष्वरण्येषु on p. 244

2. P and B, वन्दितम्

शशिप्रभं देववरं त्रिनेत्रं
संपूजयित्वा सहितं मृडान्या ।
जगाम तीर्थप्रवरं महाख्यं
तस्मिन् महादेवमपूजयच्च ॥
तत्र त्रिकूटं गिरिराजपुत्रं
द्रष्टुं जगामाऽथ स चक्रपाणिम् ।
तमीड्य भक्त्या च गजेन्द्रमोक्षणं
जजाप जप्यं परमं पवित्रम् ॥
तत्रोष्य दैत्येश्वरसूनुराददा-
न्मासत्रयं मूलफलं बुभक्षी ।
निवेद्य विप्रप्रवरेषु काञ्चनं
जगाम घोरं स हि दण्डकं वनम् ॥
तत्र दिव्यं महाशङ्खं वनस्पतिवपुर्धरम् ।
ददर्श पुण्डरीकाक्षं महान्तं चापधारिणम् ॥
तस्याऽधस्तात् त्रिरात्रं तु महाभागवतोऽसुरः ।
स्थितः स्थण्डिलशायी च पठन् सारस्वतं स्तवम् ॥
[1]तस्मात्तीर्थवरं विन्ध्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।
जगाम दानवो द्रष्टुं सर्वपापहरं हरिम् ॥

महाभारते—

[2]ततो वाराणसीं गत्वा देवमर्च्य वृषध्वजम् ।
कपिलाह्रदमुपस्पृश्य [3]राजसूयफलं लभेत् ॥

1. P omits four lines from here
2. वन, ८२, ७७
3. P. वाजपेयफलं

मार्कण्डेयस्य राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ।
गोमती गङ्गयोश्चैव सङ्गमे लोकविश्रुते ॥
अग्निष्टोममवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ।

मत्स्यपुराणे—

कृतशौचं महातीर्थं सर्वपापनिषूदनम् ।
यत्राऽऽस्ते नरसिंहस्तु स्वयमेव जनार्दनः ॥

तथा—

[1]वश्वापदं रुद्रकोटिं सिद्धेश्वरमहालयम् ।
गोकर्णं भद्रकर्णं च सुवर्णाख्यं तथैव च ॥
एतानि हि पवित्राणि सान्निध्यात् सन्ध्ययोर्द्वयोः ।
[2]कालञ्जरवनं चैव शङ्कुकर्णं स्थलेश्वरम् ॥
एतानि हि पवित्राणि सान्निध्यैतं मम प्रिये ।

देवीपुराणे—

गङ्गाद्वारं कुरुक्षेत्रं नर्मदाऽमरकण्टकम् ।
यमुनासङ्गमं पुण्यं विदिशा वेत्रवत्यपि ॥
सरयूः कौशिकी विन्ध्या गण्डकी च [illegible] ।
चन्द्रभागा नदी पुण्या नदी गोदावरी तथा ॥
कावेरी गोमती देवी देविका वरणा तथा ।
एताः पुण्यतमा नद्यो [illegible]देषु कीर्तिताः ॥
अन्याश्च बहवः पुण्याः[3] सर्वकालेषु पुण्यदाः ।

1. P. वस्त्रापदं
2. P omits this line
3. P. बाह्याः पुण्याः स्युः

अयने विषुवे ख्याता व्यतीपाते तथैव च ॥
दीनच्छिद्रे तथा दर्शे ब्राह्मणानां च सङ्गमे ।
सम्मोदेषु समाजेषु एकार्थे सप्त पञ्च च ॥

'सम्मोदेषु' उत्सवेषु ; 'समाजेषु' सभासु ; 'एकार्थे' एकस्मिन् प्रयोजने ; 'सप्त पञ्च च' मिलिता भवन्ति तदा पूर्वोक्ता नद्यः पुण्यतमास्तर्पणं च तत्र सर्वकामप्रदम्[1] ॥

तथा[2]—

एवं पर्वसु सर्वेषु चन्द्रे सर्वकलासु च ।
तृतीयायां तु वैशाख्यामष्टम्यां कुजवासरे ॥
चतुर्दश्यां च कृष्णायां भौमाहे पितृतर्पणे ।
कर्तव्यं सर्वकामानां पूरणाय द्विजोत्तमैः ॥
अमावास्यायां संक्रान्तौ शिवाऽऽदित्यौ च यो नरः ।
यजते [3]भगवान् प्रीतः स पूतो भवते मुने ॥

तथा—

[4]कार्त्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायमुनसंगमे ।
मार्गे तु ग्रहणं पुण्यं देविकायां महामुने ॥
पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सन्निहिता शुभा ।
फाल्गुने वरणा ख्याता चैत्रे पुण्या सरस्वती ॥
वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिद्वरा ।
ज्येष्ठे तु कौशीकी पुण्या आषाढे तापिका नदी ॥

1. P. सर्वकालपूरणं च
2. P omits तथा
3. P. भक्तिमान्
4. P omits sixteen lines from here

श्रावणे सिन्धुनामा च भाद्रमासे च गण्डकी ।
आश्विने सरयूश्चैव भूयः पुण्या तु नर्मदा ॥
गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते ।
सूर्ये चैव शशिग्रस्ते ततो भूते महामुने ॥
नर्मदा तोयसंस्पर्शात् कृतकृत्या भवन्ति ते ।
ये सूर्ये सैंहिके येन ग्रस्ते रेवाजलं नराः ॥
स्पृशन्ति चाऽवगाहन्ते न ते प्रकृतिमानवाः ।
स्पृष्ट्वा शतक्रतुफलं दृष्ट्वा गोदानजं फलम् ॥
स्नात्वाऽश्वमेधतुल्यं च स्पृष्ट्वा सौत्रामणीं लभेत् ।
रविचन्द्रोपरागे तु अयने चोत्तरे तथा ॥
एवं गङ्गाऽपि द्रष्टव्या तद्वदेव सरस्वती ।

तथा—

शिवादित्यफलं यच्च मण्डले समुदाहृतम् ।
संग्रहे मण्डले यागे तदत्र प्राप्नुयान्नरः ॥

शिवादित्ययोर्मण्डले क्षेत्रे तयोर्यत्फलं तद्राहुग्रस्ते शशिसूर्यमण्डले यागे पूजायां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

[1]अरण्येषूषरे क्षेत्रे यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
तदत्र कालमाहात्म्यादुपरागेऽधिकं भवेत् ॥
येन आहृत्य तोयेन स्नानं कुर्युर्गृहेऽपि वा ॥
समन्त्रेणैव पूतेन तेषां पुण्यं ततोऽधिकम् ।
आत्मचित्तानुसारेण पात्रे तैजसपार्थिवे ॥
इष्टकाशैलकाष्ठैर्वा फलं प्राप्नोत्यनिन्दितम् ।
येनैव मृत्तिकां तस्मात्तीर्थादाहृत्य भोजने ॥

1. P. आरण्येषु परे

प्रातः प्रातः समुत्थाय वादयन्ति नरोत्तमाः ।
ते सर्वे पापनिर्मुक्ता भवन्ति विगतामयाः ॥
फलपुष्पोपहारेण यो वा तस्मिन् रवीश्वरौ ।
स्नात्वा संपूजयेद्विप्रः स भवेद्विगतामयः ॥
मन्त्रपूतेन तोयेन कुम्भैः पुण्यजलान्वितैः ।
सफलैर्विधिना स्नात्वा सर्वकामाँल्लभेत सः ॥
तदेतत् कथितं पुण्यं मया ब्रह्ममुखाच्छ्रुतम् ।
तत्समग्रं भवेत्तस्य अरण्येषूषरेषु च ॥
अरण्यानि प्रवक्ष्यामि तथा चैवोषराणि च ।
सैन्धवं दण्डकारण्यं नैमिशं कुरुजाङ्गलम् ॥
उत्पलावर्तकारण्यं जम्बूमार्गं च पुष्करम् ।
हिमवान् सह्यतोऽरण्यमित्येतत्परिकीर्तितम् ॥
नरश्चैतेष्वरण्येषु यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
ब्रह्मलोकेऽतिथिर्भूत्वा स याति परमां गतिम् ॥
कालिका शिखराख्ये च कालकालालयेऽपि या ।
कालञ्जरे महाकाले तुल्यं वै तेषु यत्फलम् ॥

वायुपुराणे—

[1]कालञ्जरे दशार्णायां नैमिशे कुरुजाङ्गले ।
वाराणस्यां नगर्यां च देयं श्राद्धं प्रयत्नतः ॥
गत्वा चैतानि पूतः स्याच्छ्राद्धमक्षय्यमेव च ।
जपहोमतपोध्यानं यत् किंचित् सुकृतं भवेत् ॥

1, ७७, ९३-९५

महाभारते—

[1]शतद्रुं चन्द्रभागां च वितस्तां चोर्मिमालिनीम् ।
विगाह्य वै निराहारो निर्ममो मुनिवद्भवेत् ॥
काश्मीरमण्डले नद्यो याः पतन्ति महानदीः ।
ता नदीः सिन्धुमासाद्य शीलवान् स्वर्गमाप्नुयात् ॥
[2]पुष्करं च प्रयागं च नैमिशं सागरोदकम् ।
देविका सिन्धुमार्गं च स्वर्गबिन्दुं विगाह्य च ॥
विबोधते विमानस्थः सोऽप्सरोभिरभिष्टुतः ।
हिरण्यबिन्दुं विक्षोभ्य प्रयतश्चाऽभिवन्दनम् ॥
कुशेशयं च देवेशं पूयते तस्य किल्विषम् ।
गङ्गाद्वारे कुशावर्ते विन्ध्यके नीलपर्वते ॥
तथा कनखले स्नात्वा धूतपाप्मा दिवं व्रजेत् ।
अपां ह्रद उपस्पृश्य वाजपेयफलं लभेत् ॥
ब्रह्मचारी जितक्रोधः सत्यसन्धस्त्वहिंसकः ।
यत्र भागीरथी गङ्गा उत्तरां भजते दिशम् ॥
महेश्वरस्याऽधिष्ठाने यो नरस्त्वभिषिञ्चति[3] ।
एकमासं निराहारः स्वयं पश्यति देवताम् ॥
सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च इन्द्रमार्गे च तत्पयः ।
शुभं विगाहते यो वै न नरो जायते पुनः ॥
महाह्रद उपस्पृश्य योऽग्निहोत्रपरः शुचिः ।
एककालं निराहारः सिद्धिं कालेन स व्रजेत् ॥

1. आनु, ६४, ७, ६७; सताद्रं for शतद्रुं in printed Mahabha
2. P and B omit three lines from here
3. B. अभिविच्यते. Was this the reason for the Bhāraśivas being crowned in Kāśī Daśāsvamedha ghāṭ?

महाह्रद उपस्पृश्य भृगुतुङ्गे त्वलोलुपः ।
त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥
कन्याकूप उपस्पृश्य [1]पर्णशायी कृतोदकः ।
देवेषु कीर्तिं लभते यशसा च विराजते ॥
महागङ्गामुपस्पृश्य कृत्तिकाङ्गारगे तथा ।
पक्षमेकं निराहारः स्वर्गमाप्नोति निर्मलम् ॥
[2]विमानकमुपस्पृश्य पर्णशय्यां कृतोदकः ।
देवेषु कीर्तिं लभते यशसा च विराजते ॥
[वैमानिक उपस्पृश्य] किङ्किणीकाश्रमे तथा ।
निवासेऽप्सरसां पुण्ये कामचारो महीयते ।
कालिकाश्रममासाद्य विपाशायां कृतोदकः ॥
ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रान्मुच्यते पुमान् ।
आश्रमे कृत्तिकायां तु स्नात्वा यस्तर्पयेत् पितॄन् ॥
तोषयित्वा महादेवं निर्मलं स्वर्गमाप्नुयात् ।
महासर उपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥
[3]त्रयाणां स्थावराणां च द्विपदात्वाद्भयं त्यजेत् ।
देवदारुवने स्नात्वा पूतपाप्मा कृतोदकः ॥
देववंशमवाप्नोति सप्तरात्रोषितः शुचिः ।
कौशाम्बे च कुशस्तम्बे द्रोणधर्मपदे तथा ॥
अथ प्रपतने मध्ये सेव्यतेऽप्सरसां गणैः ।
चित्रकूटे जनस्थाने तथा मन्दाकिनीजले ॥

1. P and B omit all lines which follow, upto किङ्किणीकाश्रमे तथा
2. [ ] Lacuna in the Udaipur Ms. supplied from the printed text.
3. P and B supply these two lines, which are omitted by the Udaipur Ms.

विगाह्य वै निराहरो राजलक्ष्मीं नियच्छति।
श्यामायास्त्वाश्रमं गत्वा उषित्वा चाऽभिषिच्य च॥
त्रींस्त्रिरात्रान् समाधाय गन्धर्वनगरं व्रजेत्।
कौशिकीद्वारमासाद्य वायुभक्षस्त्वलोलुपः॥
एकविंशतिरात्रेण स्वर्गमारोहते नरः।
मतङ्गवाप्यां यः स्नायादेकरात्रेण सिध्यति॥
जम्बूमार्गे त्रिभिर्मासैः संयतः सुसमाहितः[1]।
अहोरात्रेण चैत्रेण सिद्धिं समधिगच्छति॥
प्रभासे त्वेकरात्रेण अमावास्यां समाहितः।
सिध्यते तु महाबाहो न नरो जायते पुनः॥
उज्जानकमुपस्पृश्य आर्ष्णीषेणस्य चाऽऽश्रमे।
पिङ्गायाश्चाऽऽश्रमे स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते॥
कुल्यायां समुपस्पृश्य जप्त्वा चैवाऽघमर्षणम्।
अश्वमेधमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितः शुचिः॥
पिण्डारकमुपस्पृश्य एक रात्रोषितो नरः।
अग्निष्टोममवाप्नोति प्रभातां शर्वरीं शुचिः॥
[2]मैनाकपर्वते स्नात्वा तथा सन्ध्यामुपास्य च।
नदं ब्रह्मसरो गत्वा धर्मारण्योपशोभितम्॥
पौण्डरीकमवाप्नोति प्रभातां शर्वरीं शुचिः।
मैनाकपर्वते स्नात्वा तथा सन्ध्यामुपास्य च॥
कामं जित्वाऽथ वै मासं सर्वमेधफलं लभेत्।

1. B. सिद्धिमाप्नुयात्
2. B omits this line

कालोदकं नन्दिकूटं[1] तथैवोत्तरमानसम् ॥
अभ्येत्य योजनशताद्भ्रूणहाऽपि प्रमुच्यते ।
नन्दीश्वरस्य मूर्तिं तु दृष्ट्वा मुच्येत किल्बिषैः ॥
स्वर्गमार्गह्रदे स्नात्वा स्वर्गलोकं स गच्छति ।
विख्यातो हिमवान् पुण्यः शङ्करश्च सुरो गिरिः ॥
आकरः सर्वरत्नानां सिद्धचारणसेवितः ।
शरीरमुत्सृजेत्तत्र विधिपूर्वमनाशके ॥
अध्रुवं जीवितं ज्ञात्वा यो वै वेदान्तगो द्विजः ।
अभ्यर्च्य देवतास्तत्र नमस्कृत्य मुनींस्तथा ॥
ततः सिद्धो दिवं गच्छेद्ब्रह्मलोकं सनातनम् ।
कामं क्रोधं च लोभं च यो जित्वा तीर्थमावसेत् ॥
न तेन किञ्चिदप्राप्यं तीर्थाभिगमनाद्भवेत् ।
यान्यगम्यानि तीर्थानि दुर्गाणि विषमाणि च ॥
मनसा तानि गम्यानि सर्वाण्येव समासतः ।

यमः—

कार्त्तिकीं पुष्करे स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
माघे प्रातः प्रयागे तु मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥
गयाशीर्षे वटे स्नात्वा माघकृष्णाष्टमीं शुचिः ।
[2]नर्मदाम्भसि च स्नातः पौषकृष्णाष्टमीं शुभाम् ॥
शालग्रामे तथा चैत्रीं सनके च चतुर्दशी ।
शुक्ले स्नात्वा दशम्यां तु पुण्डरीके तथैव च ॥

1. P. नदीकुण्डं, B. नान्दिकुण्डं

2. B and P supply this line, which is missing in the Udaipur Ms.

सन्निहत्य ममावास्यां प्रभाते वा तथा पुनः ।
ओजसे तु नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥
यमुनायां तथा माघे कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।
वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां तथैव च ॥
गङ्गातोये नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
प्रोष्ठपदस्य मासस्य शुक्ला या स्याच्चतुर्दशी ॥
तस्यां स्नातो वितस्तायां मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
चन्द्रभागाम्भसि स्नात्वा माघपुष्यत्रयोदशीम् ॥
अष्टमीरेवतीयोगे तथा रेवावताम्भसि ।
आषाढ्यां सरयूतोये श्रावण्यां सततं तथा ॥
श्रवणर्क्षमनुप्राप्य यत्र क्वचन सङ्गमे ।
सर्वां चतुर्दशीं पूते देविकायां तथाऽम्भसि ॥
महागङ्गामुपस्पृश्य कृत्तिकाङ्गारके तथा ।
त्रयोदश्यामाश्वयुजे विशालायां तथैव च ॥

देवलः[1]—

कृत्वा पापमविज्ञातं भ्रूणहत्यादि तत्पुनः ।
विनश्यति महायज्ञैरथवा तीर्थचर्यया ॥

अथ सरस्वती–गङ्गा–यमुना–नर्मदा-विपाशा-वितस्ता-कौशिकी–नन्दावरी–चन्द्रभागा[2]–रूत्यलावती–सिन्धुरर्जुनीयापर्णाशा–शोणस्नायी–ऐरावती–पाषाणातीर्था–गोमती-गण्डकी–बाहुदा–रम्या[3]–देविका–[4]गोदावरी – कावेरी – ताम्र-

1. P and B omit the verse from देवल
2. P and B, चन्द्रभागा सरयूरुत्यवती
3. B. बाहुदा
4. B. चम्पा

पर्णी–चर्मण्वती–रेवती–[1]भीमा–[2]रक्षुवीरणा चेति महानद्यः पुण्यतमाः ॥

गङ्गाद्वारं कनखलं शौकरं प्रयागो गङ्गासागर इति गङ्गायास्तीर्थानि ॥

प्लक्षप्रस्रवणं वृद्धकन्याकं सारस्वतमादित्यतीर्थं कौबेरं वैजयन्तं पृथूदकं नैमिशं विनशनं [3]वंशोद्भेदं प्रभासमिति सारस्वतानि ॥

पुष्करमुर्वशं गङ्गायां गयाशिरः कुरुक्षेत्रं प्रयाग इति [तीर्थानि]। क्षेत्राणि वाराणसी महाभैरवं देवदारुवनं केदार-[4]मुद्यमं रुद्रमहालयम् । त्रस्तावतारं छगलण्डविष्णुशिरं महाकालं कालञ्जरं जम्बुमार्गं चेति आयतनानि ॥

हिमवान् सह्यो विद्रुरो महेन्द्रो हरिश्चन्द्रः शतशृङ्गो देवपर्वतो विन्ध्यपर्वतश्चेति पर्वतानां नामानि ॥

एवमेतान्यान्यपि क्षेत्राण्यायतनपर्वताश्रमतीर्थानि पुण्यतमानि । तदर्थमभिगम्य व्रतोपवासनियमयुक्तस्त्र्यह-मवगाहमानस्त्रिरात्रमुषित्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते स्वस्ति-मांश्च भवतीति ॥ तत्र श्लोकौ—

अभिसङ्गम्य तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
नरः प्रमुच्यते पापाद्ब्राह्मणाश्च तपस्विनः ॥
सर्वाः समुद्रगाः पुण्याः सर्वे पुण्या नगोत्तमाः ।
सर्वमायतनं पुण्यं सर्वे पुण्या वनाश्रमाः ॥

1. P and B, चर्मण्वती वेत्रवती
2. P and B, वङ्क्षूरणा
3. P. रामशोद्भदं for वंशोद्भेदं
4. P. सद्यमं

ब्रह्मपुराणे—

नद्यां प्रत्येकशः स्नाते भवेद्गोदानजं फलम् ।
गोप्रदानैश्च दशभिस्तासां पुण्यं तु सङ्गमे ॥

नरसिंहपुराणे—

[1]मन्दरस्थं हरिं देवं ब्रह्मा पृच्छति केशवम् ।
भगवन् देवदेवेश [illegible]धर ॥
केषु केषु च क्षेत्रेषु द्रष्टव्योऽसि मया प्रभो ।
भक्तैश्चाऽन्यैः सुरश्रेष्ठ मुक्तिकामैर्विशेषतः ॥
यानि ते गुह्यनामानि क्षेत्राणि च जगत्पते ।
तान्यहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तः पद्मायतेक्षण ॥
किं जपन् सुगतिं याति नरो नित्यमतन्द्रितः ।
त्वद्भक्तानां हितार्थाय तन्मे वद सुरेश्वर ॥

भगवानुवाच—

शृणुष्वाऽवहितो ब्रह्मन् गुह्यनामानि मेऽधुना ।
क्षेत्राणि चैव गुल्मानि तव वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥
कोकामुखे वराहं च मन्दारे मधुसूदनम् ।
अनन्तं कपिलं द्वीपे प्रभासे रविनन्दनम् ॥
मत्स्योदपाने वैकुण्ठं महेन्द्रे तु नृपान्तकम् ।
[2]ऋषभे तु महाविष्णुं द्वारकायां तु भूपतिम् ॥
पाण्डिसह्ये तु देवेशं वसुतुङ्गे [illegible] ।
भल्लीवने [illegible]हायोगिं चित्रकूटे नराधिपम् ॥

1. ६५, २-३१
2. P. वसुखण्डे

नैमिशे पीतवासं च गयां निष्क्रमणे हरिम् ।
शालग्रामे तपोवासमचिन्त्यं गन्धमादने ॥
कुब्जाम्रके हृषीकेशं गङ्गाद्वारे पयोधरम् ।
गरुडध्वजं तोषलके गोविन्दं नागसाह्वये ॥
बृन्दावने तु गोपालं मथुरायां स्वयम्भुवम् ।
केदारे माधवं विद्याद्वाराणस्यां तु केशवम् ॥
पुष्करे पुष्कराख्यं[1] तु धृषद्वत्यां धृषध्वजे[2] ।
तृणबिन्दुवने[3] वीरमणोकं सिन्धुसागरे ॥
कुशीवटे महाबाहुममृतं तैजसे वने ।
विशाखयूपे विश्वेशं नारसिंहं महावने ॥
लोहार्गले रिपुहरं देवशाले त्रिविक्रमम् ।
पुरुषोत्तमं कुशवने कुब्जके वामनं विदुः ॥
विद्याधरं वितस्तायां वाराहे धरणीधरम् ।
देवदारुवने गुह्यं कावेर्यां नागशायिनम् ॥
प्रयागे योगमूर्तिं च पयोष्ण्यां सुन्दरं विदुः ।
कुमारतीर्थे कौमारं लौहित्ये हयशीरिषम् ॥
उज्जयिन्यां विक्रमं विद्याल्लिङ्गस्फोटे चतुर्भुजम् ।
हरिहरं तुङ्गभद्रायां दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ॥
विश्वरूपं कुरुक्षेत्रे मणिकुण्डे हलायुधम् ।
लोकनाथमयोध्यायां कुण्डिने रुक्मिणीपतिम् ॥
भाण्डिरे वासुदेवं च चक्रतीर्थे सुदर्शनम् ।
आद्यं पिष्णुपदे विद्याच्छूकरे शूकरं विदुः ॥

1. P and B, पुष्कराक्षं
2. P and B, जयध्वजे
3. B. तारम्

ब्रह्मेशं मानसे तीर्थे दण्डके श्यामलं विदुः ।
त्रिकूटे नागमोक्षं च मेरुकूटे च भास्करम् ॥
विरजं पुष्पभद्रायां बालं चामीकरे[1] विदुः ।
यशस्करं विपाशायां माहिष्मत्यां हुताशनम् ॥
क्षीराब्धौ पद्मनाभं च विमले च सनातनम् ।
शिवनद्यां शिवकरं गयायां च गदाधरम्[2] ॥
सर्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते ।
अष्टषष्टि तु नामानि कीर्तितानि मया तव ॥
क्षेत्राणि चैव पुण्यानि कथितानि विशेषतः ।
एतानि मम नामानि रहस्यानि प्रजापते ॥
यः पठेत् प्रातरुत्थाय शृणुयाद्वाऽपि नित्यशः ।
गवां शतसहस्रस्य दत्तस्य फलमश्नुते ॥
[3]दिने दिने शुचिर्भूत्वा क्षेत्राण्येतानि यः स्मरेत्
दुस्स्वप्नं न भवेत्तस्य मत्प्रसादान्न संशयः ॥
अष्टषष्टि तु नामानि त्रिकालं यः पठेन्नरः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो मम लोके स मोदते ॥
द्रष्टव्यानि यथाशक्ति क्षेत्राण्येतानि मानवैः ।
वैष्णवैस्तु विशेषेण तेषां मुक्तिं वदाम्यहम् ॥
हरिं समभ्यर्च्य तदग्रतः स्थितो
हरिं स्मरन् विष्णुदिने विशेषतः ।
इमं स्तवं यः पठते सदा नरः
प्राप्नोति विष्णोरमृतात्मकं पदम् ॥

1. P. चर्मालके
2. P and B, जनार्दनम्
3. P omits this line

[1]तथा—

[2]उद्दिश्य स्तववरं ब्रह्माणं भगवान् हरिः ।
पुनरप्याह तीर्थानि यानि तानि निबोध मे ॥
गङ्गा तु प्रथमा पुण्या यमुना गोमती पुनः ।
सरयूः सरस्वती चैव चन्द्रभागाऽथ चर्मिणा[3] ॥
कुरुक्षेत्रे गयां चैव पुष्कराणि तथाऽर्बुदम् ।
नर्मदा च महापुण्या तीर्थान्येतानि चोत्तरे ॥
तापी पयोष्णी पुण्ये द्वे उत्सङ्गे तीर्थमुत्तमम् ।
गोदावरी महापुण्या सर्वत्र द्विजसत्तम ॥
तुङ्गभद्रा महापुण्या यत्राऽहं कमलोद्भव ।
[4]हरेण सार्धं प्रीत्याऽनुवसामि मुनिपूजितः ॥
तुङ्गा च दक्षिणे गङ्गा कावेरी च विशेषतः ।
सह्ये चाऽमलकग्रामे[5] स्थितोऽहं कमलोद्भव ॥
देवदेवेश नाम्ना तु त्वया ब्रह्मन् सदाऽर्चितः ।
तत्र तीर्थान्यनेकानि सर्वपापहराणि वै ॥
तेषु स्नात्वा च पीत्वा च पापं मुञ्चति मानवः ।
इत्येवं कथयित्वा तु तीर्थानि मधुसूदनः ॥
ब्रह्मणे गतवान् ब्रह्मन् ब्रह्माऽपि स्वपुरं गतः ।

तथा—

सूत उवाच—

[6]श्रीसह्यामलकग्रामे [7]देवदेवेशमव्ययम् ।

1. P omits तथा
2. ६६, १-९
3. P and B, निर्मला
4. P and B omit three lines from here
5. Tirunelli in Malabar?
6. ६६, २०-४५
7. Tirunelli ?

आराध्य सिद्धिं संप्राप्तास्सप्ततिं च चतुर्मुखैः ॥
तस्य पादतलात्तीर्थं निश्चितं पश्चिमामुखम् ।
तच्चक्रतीर्थमभवत् पुण्यं पापहरं नृणाम् ॥
चक्रतीर्थे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
बहुवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
शङ्खतीर्थे नरः स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ।
पुष्यमासे तु पुष्यार्के [1]तद्यात्रादि वसन् मुने ॥
ब्रह्मणः कुण्डिकापूर्वं गङ्गातोयेन पूरिता ।
सह्याद्रौ पतिता ब्रह्मंस्तत्र तीर्थमभून्महान् ॥
नाम्ना तु कुण्डिका तीर्थं शिलावृक्षसमीपतः ।
तत्र ये मुनयः स्नातास्तेऽपि सिद्धिमवाप्नुयुः ॥
त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा यस्तिष्ठेत्तत्र मानवः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥
कुण्डिकातीर्थोत्तरतः पिण्डस्थानाच्च दक्षिणम्[2] ।
ऋणमोचनकं नाम तीर्थं तद्गुह्यमुत्तमम् ॥
त्रिरात्रोपोषितो यस्तु तत्र स्नानं समाचरेत् ।
ऋणैस्त्रिभिरसौ ब्रह्मन् मुच्यते नाऽत्र संशयः ॥
श्राद्धं कृत्वा पितॄणां तु पिण्डस्थाने च यो नरः ।
पितॄनुद्दिश्य विधिवत् पिण्डं निर्वापयिष्यति ॥
सुतृप्ताः पितरो यान्ति पितृलोकं न संशयः ।
पञ्चरात्रोषितः स्नात्वा यस्तीर्थे [illegible]शने ॥

1. P and B, उद्यमन् दिवसे मुने
2. P and B, दक्षिणात्

सर्वपापक्षयं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ।
[1]तत्रैव महतीं धारां शिरसा यस्तु धारयेत् ॥
सर्वत्र तु फलं प्राप्य नाकपृष्ठे महीयते ।
धनुःपाते महातीर्थे भक्तो यः स्नानमाचरेत् ॥
आयुर्योगफलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ।
शतविन्दौ नरः स्नात्वा शतक्रतुपुरं व्रजेत् ॥
सहस्रविन्दौ महातीर्थे स्नात्वा विष्णुपुरं व्रजेत् ।
वराहतीर्थे विप्रेन्द्र सह्ये यः स्नानमाचरेत् ॥
अहोरात्रोषितो भूत्वा विष्णुलोके महीयते ।
आकाशगङ्गा नाम्ना च सह्याद्रेस्तीर्थमुत्तमम् ॥
शिलातलोन्नतो ब्रह्मन्निर्याता श्वेतमृत्तिका ।
तामालभ्य तु यः स्नाति नरो द्विजवरोत्तम ॥
सर्वक्रतुफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ।
[2]वाग्मतीसङ्गमं नाम तीर्थं देवस्य दक्षिणे ॥
एकरात्रोषितो यस्तु तत्र स्नातो विचक्षणः ।
अश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥
ब्रह्मन्नमलसह्याद्रेर्यत्तत्तोयं विनिर्गतम् ।
तं तु तीर्थं विजानीहि स्नात्वा पापात् प्रमुच्यते ॥

एतेषु तीर्थेषु नरोऽवगाह्य
पुण्येषु सह्याद्रिसमुद्भवेषु ।
दत्त्वा तु पुष्पाणि हरिं च दृष्ट्वा
विहाय पापं प्रविशेच्च विष्णुम् ॥

1. P and B omit four lines from here
2. P ond B, वाग्वली

सकृत्तीर्थानि सेवेत गङ्गां चैव पुनः पुनः ।
सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्वदेवमयो हरिः ॥

अहो मुखंस्तुरगमेधसहस्रतुल्यं
यच्चक्रतीर्थमिति वेदविदो वदन्ति ।
तत्र स्नाता विरजसो न पुनर्भवन्ति
पादौ प्रणम्य शिरसा मधुसूदनस्य ॥

गङ्गाप्रयागगयनैमिशपुष्कराणि
पुण्यानि यानि कुरुजाङ्गलयामुनानि ।
कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति पापात्
पादोदकं भगवतस्तु पुनाति सद्यः ॥

॥ इति [1]श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे नानातीर्थमाहात्म्यं
समाप्तम् ॥

1. P omits colophon; B. इति श्रीमहासन्धिविग्रहिक भट्टश्री-हृदयधरात्मजभट्ट श्रीलक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ तीर्थकाण्डे नानातीर्थमाहात्म्य-परिच्छेदः ॥

॥ २४ ॥

॥ [1]अथ महापथयात्रादि ॥

तत्र ब्रह्मपुराणे—

महापथस्य यात्रा च कर्तव्या तुहिनोपरि ।
आश्रित्य सत्यं धैर्यं च सद्यः स्वर्गप्रदा हि सा ॥
यावत् पौरन्दरौ लोकौ न यातः कार्यगौरवात् ।
तावत्तुषारमध्ये तु कस्तनुं त्यक्तुमुत्सहेत् ॥
यतस्तुषारदाद्यांस्तु मुञ्चन् प्राणान् विचेतनः ।
प्रदक्षिणावर्तशिखं पश्येद्दीप्तं हुताशनम् ॥
साङ्कर्षणं वपुर्विष्णोश्चण्डाग्निं भवदाहकम् ।

वायुपुराणे—

यो वाऽऽहिताग्निप्रवरो वीराध्यानं गतोऽपि वा ।
समाधाय मनः पूर्वं मन्त्रमुच्चारयेच्छनैः ॥
त्वमग्ने रुद्रस्त्वं सुधामहोदधिस्त्वं
सर्वे मारुताः क्षिप्रमीयिरे ।
त्वं वातैयासिसगरी यस्त्वं
प्रस्थिमायीरूपः पातयन् माम् ॥
इत्येवं मनसा मात्रं सम्यगुच्चारणं द्विजः ।
अग्निं प्रविशते यस्तु रुद्रलोकं स गच्छति ॥

1, cf. वी. मि. ती. pp. 609-610

[1]अग्निस्तु भावान् कालः कालो रुद्र इति स्मृतः ।
तस्माद्यः प्रविशेदग्निं स रुद्रमभिवर्तते ॥

देवीपुराणे—

परमेश्वर उवाच—

यदिदं भैरवं रूपं कृतं भूतक्षयं प्रति ।
अनुग्रहाय भूतानां[2] भूधरेन्द्र भविष्यति ॥
[illegible] ये भावमापन्ना मत्पुत्रा मयि भाविताः ।
भवन्ति ते च भर्तारो मम तुल्या भवन्तु ते ॥
भुक्त्वा भोगांस्तथा ते तु राजराजे पुरे चिरम् ।
क्रमादनुभवं यान्ति तत्र मोक्षं परं ध्रुवम् ॥
एवं तासां वरो दत्तो देवदेवेन शूलिना ।
नराणां भर्तृकाणां तु नित्यमानन्दको रवः ॥

ब्रह्मोवाच—

ये वै संभावमापन्नाः कृत्वा मनसि वै शिवम् ।
भैरवं यान्ति ते रुद्रभक्त्या यान्ति परं पदम् ॥
ये वा स्नेहाद्भयाल्लोभात् कौ[illegible]काद्यान्ति भैरवम् ।
तेऽपि चैतत्प्रभावेण भुवनानां महीपतिम् ॥
सेवन्ते [3]क्रमयोगेन रुद्रत्वं यान्ति ते द्विजाः ।
अथवा भैरवं रूपं पटगं सुरपूजितम् ॥
कृत्वा प्रायान् महाबाहो भैरवं सर्वकामदम् ।
पञ्चविंशभुजं देवं पीनाङ्गं सुरपूजितम् ॥
खड्गखेटधरं कार्यं शूलोद्यतकरं परम् ।
गजचर्मधरं चाऽन्यौ चक्रोद्यतभुजं तथा ॥

1. Jaipāl, King of Kabul and Lahore, made अग्निप्रवेश in A. D. 1001
2. B. लोकानां
3. P and B, कामयोगेन

खट्वाङ्गं च कपालं च वज्रं डमरुकं तथा ।
एवंविधेन रूपेण संदष्टाधरमाननम् ॥
[1]अञ्जकं मिन्दभावं तु दन्तुरं तु त्रिलोचनम् ॥
कुर्वीत भैरवं देवं ससुरासुरवन्दितम् ।
नाना शिवा शिवैर्युक्तं [2]नानाभरणभूषितम् ॥
नवयौवनशोभाढ्यं सर्वशोभाप्रकाशकम् ।
छुरिका नागराजेन वासुकिश्चोपवीतकम् ॥
कुलिकस्तु जटाबन्धे शङ्खपालेन कङ्कणम् ।
तक्षकः पद्मरागश्च कार्यौ केयूरमण्डले ॥
पद्मकर्कोटकौ नागौ नूपुरौ पादगौ शुभौ ।
एवं देवं प्रकुर्वीत भैरवं सर्वकामदम् ॥
तस्य द्वाःस्थौ प्रकर्तव्यौ [3]पीनाङ्गौ सर्वलक्षणौ ।
शूलहस्तौ शुभौ देवौ [4]गजवाजिमुखौ परौ ॥
[5]द्वारकोणे तु गङ्गाया द्वारे कुर्यात्तु भैरवे ।
उद्वेगं तनुपीडादीन् प्रकुर्यादशिवं बहु ॥
मठकूपादिभेदेन भयं कर्तुर्यथा भवेत् ।
एवं चाऽत्र प्रसङ्गेन कथितं तव सुव्रते ॥
कपालशूलहस्तौ तु उत्पलाङ्कुशधारिणौ ।
द्वाःस्थौ देवस्य कर्तव्यौ सर्वाभरणभूषितौ ॥
भैरवं चाऽर्धवदनं ब्रह्मविष्ण्वादिभिर्युतम् ।
शूलभिन्नान्धकं रूपं धार्यमाणं तु कल्पयेत् ॥
एवं पटगतं कृत्वा पूजयित्वाऽपरं विभुम् ।

1. P and B, अन्धकं भिन्दमानन्तु
2. P and B, नागाभरणभूषितम्
3. P. पीताङ्गौ. Lacuna in B
4. P and B, अजवाजिमुखौ
5. P and B, द्वारगौ न तु गङ्गाया द्वारे कुर्यात्तु भैरवम् ।

परागं[1] सर्वमन्त्रेशं रक्तमाल्याम्बरादिभिः ॥
आत्मानं भूषयित्वा तु मुद्रालङ्कृतपाणिनः ।
सर्वदेवोत्थितं[2] देवं व्रजेद्वीरसुरेश्वरम्[3] ॥
वीतशोकभयोन्मोहः परमानन्दमास्थितम् ।
प्राप्य[4] तद्वै गृहं रम्यं भोगमोक्षप्रदायकम् ॥
पूजां कृत्वा तु देवेशं गजान्धकमहापहम् ।
आरोहेत् परमं स्थानं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
अघोरं चिन्तयित्वा तु रूपं स्वच्छन्ददायकम् ।
तस्य वक्त्राऽनले होममात्माहुत्याऽनुकारयेत् ॥
देवचक्रं हुताशं च वयं घृततिलादिकम् ।
होतव्यं तेन भावेन परां सिद्धिसमीहकैः ॥
पाताष्टकेन वीरेण यथावत्तन्निबोधत ।
पतङ्ग इव चाऽऽत्मानं दीप्तेऽग्नौ निक्षिपेद्यथा ॥
पातं पतङ्गनामानं हंससंज्ञमतः परम् ।
संयम्य पक्षसङ्घातं कृत्वा वेगवतीं तनुम् ॥
तं पातं हंसनामानं साधकेच्छाफलप्रदम् ।
मृगोऽन्धरूपगर्तादिलङ्घने वै यथा भवेत् ॥
समपादद्वयस्तद्वन्मृगपातः स उच्यते ।
मुसलं मुसली भूत्वा पातं यत्त्वदुलूखले ॥
विमानध्वजमालादि शाखालोलादिकं लभेत् ।
वृषवन्नर्दयित्वा तु धन्वानं ककुदं द्विज ॥
वृषपातं विजानीयाच्छ[5]क्रलोकफलप्रदम् ।

1. P and B, सानुगं
2. P. सर्वदेवोद्धतं
3. P. वीरेश्वरेश्वरम्
4. B omits two lines from here
5. P and B, रुद्रलोक

सिंहो गजेन्द्रनिधने यथा विक्रमते तनुम् ॥
एवं तत्कृतभावस्तु यातः [1]सिंहं हृदौ मतः ।
कृत्वा च भैरवं रूपं सायुधं विगतज्वरः ॥
शिवानले क्षिपेत् कायं तं पातं भैरवप्रदम् ।
पतङ्गादेर्यथा पाता वाऽऽत्मभावगता द्विज ॥
तथा ते फलदाः सर्वे क्रमतो भैरवं पदम् ।
[2]भवनानि विचित्राणि असंख्येयानि संख्यया ॥
अन्नपानानि यानीह क्रमशः [3]संश्रितानि तु ।
दीक्षादिनाऽपि संपन्ना येऽपि भोगवसङ्गताः[4] ॥
तेऽपि भुक्त्वा चिरं भोगांस्ते यान्ति परमं पदम् ।
पापोऽपि हि पुमांस्तत्र वर्णाश्रमविवर्जितः ॥
प्रभावाद्देवदेवस्य भुङ्क्ते च परमं सुखम् ।
नन्दी केदारदेवश्च तथा रुद्रमहालयः ॥
भैरवेण तु तुल्यानि भोगान्ते मोक्षदानि तु ।
चत्वारि देवशार्दूल सर्वाऽनुग्रहकाणि तु ॥
[5]दुरात्मनोऽपि मुच्यन्ते गत्वैतान्यपि ये नराः ।
विचित्ररूपसंपन्नाः सर्वकामसुखप्रदाः ॥
कन्याद्विरष्टवर्षाश्च पीनोन्नतपयोधराः ।
भुवनेषु विचित्रास्ताः पाता[6]द् भुञ्जन्ति मानवाः ॥
नार्यो वा पतनं कुर्युस्तदा भुञ्जन्ति भैरवान् ।
पुरुषान् दिव्यभोगाद्यान् मम रूपान् महाबलान् ॥

1. P and B, सिंहक्रमो मतः
2. P and B, भुवनानि
3. P and B, संस्थितानि
4. P and B, भावगतङ्गताः
5. P and B, प्रसङ्गेनाऽपि
6. P and B, याताः

गान्धर्वं च तथा ब्राह्मं वायवं चाऽपि वारुणम् ।
तथा वैद्याधरं सौरं सैन्द्रं चान्द्रं समं स्थितम् ॥
स्वकामभोगसम्पन्नं पतनाद्भुवनं भवेत्[1] ।
स्वकामतो भुञ्जयित्वा चाऽन्ते यान्ति परं पदम् ॥
वैष्णवास्थिमयीमालां कम्बुकं शाम्भवं सदा ।
धारयेद्देवदेवेशो लोकानुग्रहकारणात् ॥
ये चित्रधातुकाष्ठोत्थं रत्नशैलमयं नराः ।
पूजयन्ति कृतं पुण्यं ते प्रयान्ति शिवं पदम् ॥
एवं गृहेऽथ शैले वा नदीविन्ध्याटवीषु च ।
भैरवं पूरयेद्यस्तु स लभेदीप्सितं फलम् ॥
पत्रं पुष्पं मठं कूपमारामाणि च भैरवे ।
कृत्वा च तानि चत्वारि देयानि सुखसिद्धये ॥
यद्दत्त्वा सर्वदेवानां फलं प्राप्नोति मानवः ।
विप्रो वा वेदविदुषो तत्फलं भैरवाल्लभेत् ॥
[2]कोटिधा नाऽत्र सन्देहः सर्वात्मा सर्वयोगतः ।

कालिकापुराणे—

हरिश्चन्द्र इति ख्यातो भविष्यति न संशयः ॥
यस्मादस्मिन् कृतो ह्येष प्रयातोऽत्र कृतं पुनः ।
तस्माद्भृगुरयं लोके पुण्यो भवति सर्वशः[3] ॥
अत्र योऽभ्येत्य देवेशं भृगुप्रपतनं नरः ।
साधयेत स गच्छेद्वै हरलोकमतिप्रभम् ॥
महापातकसंयुक्तो व्याधिना समुपद्रुतः ।
योऽत्र साधयते प्राणान् सोऽपि मुच्येन्महाभयात् ॥

1. P and B, लभेत्
2. B omits four lines from this
3. P and B omit this line

यद्वा प्रार्थयतेऽन्यच्च प्राधान्ये नाऽत्र किञ्चन ।
तत् प्राप्नुयान्नरः सर्वमचिरात्तत्र वै स्मृतम् ॥

आदित्यपुराणे—

दुर्वासा उवाच—

कीदृशैस्तत्तपोदानैः पुरीं पश्यन्ति मानवाः ।
भानोर्वा ब्रह्मणः शम्भोर्विष्णोरिन्द्रस्य सर्वशः ॥

भानुरुवाच—

राज्यार्थे निहता ये च राजानो धर्मतत्पराः ।
अग्निविद्युद्धता ये च सिंहव्याघ्रहताश्च ये ॥
प्राप्नुवन्ति च ते सर्वे पुरीमैरावतीं शुभाम् ।
साक्षाद्धि भगवानग्निर्नागस्य वसते मुखे ॥
सिंहव्याघ्रगजेन्द्राणां विष्णुरेव व्यवस्थितः ।
विद्युदग्निहता ये च सिंहव्याघ्रहताश्च ये ॥
नागैश्चैव हता ये च ते नराः पुण्यकर्मिणः ।

॥ [1]इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्ट-
श्रीलक्ष्मीधर[1]विरचिते कृत्यकल्पतरौ
तीर्थकाण्डे महापथयात्रादिमाहात्म्यं
समाप्तम् ॥

इति लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ तीर्थकाण्डं समाप्तम्[2] ॥

1. P adds संवत् १६४९, वर्षे आषाढशुक्लत्रयोदश्याम् श्री अकबर-जलादीनविजयराज्ये श्रालाभोपुरे भट्टश्रीदामोदरवाचनार्थं लिपीकृतम् गङ्गादासेन । वाच्यमानं चिरं नन्द्यात् ॥

2. B supplies the finis, and U ग्रन्थसङ्ख्या २५२५ ॥

APPENDIX A

Works and Authors cited

APPENDIX B

Classified Index of Tīrthas

कुब्जाम्रकक्षेत्राणि (८)

कुरुक्षेत्रतीर्थानि (३)

केदारतीर्थानि (३)

गयान्तर्गततीर्थानि (२०)

रकातीर्थानि (८)

नर्मदाक्षेत्राणि (६)

नानातीर्थानि (५८)

प्रयागान्तर्गततीर्थानि (१२)

बदरिकाश्रमतीर्थे (२)

मथुरान्तर्गततीर्थानि (२५)

वाराणसीक्षेत्रकुण्डानि (२७८)

सूकरतीर्थानि (५)

स्तुतस्वामितीर्थानि (३)

APPENDIX C

General Index of Tīrthas

PRINTED AT THE MADRAS LAW JOURNAL PRESS, MYLAPORE, MADRAS.

APPENDIX D

SUPPLEMENTARY LIST OF TIRTHAS

(अ) वाराणसीक्षेत्राणि (५.१)

(आ) नानातीर्थानि

APPENDIX E

TOPOGRAPHICAL NOTES.

(The names of places of rivers or mountains, which have remained unchanged, and are easy to identify are omitted. The figures in brackets after the names refer to the pages in which mention of the *tīrthas* concerned occurs. The names are arranged in the order of the *Nāgarī* alphabet)

Ayodhyā, modern Ajodhya near Faizabad, Oudh.

Amalakā (224) a river near the Stuta-svāmi-kṣetra, in the United Provinces.

Amarakaṇṭaka (240). The source of the rivers Sone and Narbuda in the Mikul (Mekdalā) hills in Gondwāna, Central Provinces.

Amareśvara (236) on the Narbuda (Narmadā), on the bank opposite Omkārnāth. Thirty-two miles from Khandwa, G. I. P. Ry.

Arjunīyā (249) or *Bāhūdā* a feeder of the Rapti in Oudh. Now named Dhumela.

Aruṇā-saṅgama (238). The *Aruṇā* is a small affluent of the Sarasvatī, which joined it near *Pṛthūdaka* (Pehoa). It is lauded by *Bṛhaspatismṛti* as "world-famous" (*lokaviśruta*), see p, 379. Cunningham (A. S. R.. xiv, 102) identifies the Aruṇā river with the Mārkaṇḍa.

Arbuda, (253) Mount Abu.

Alakanandā (169) a tributary of the Ganges made up of the *Viṣṇu Gaṅgā* and *Sarasvatī-Gaṅgā.*

Avantī (195) used for both Ujjain and the area in which Ujjain is situated.

Aśvatīrtha (237) near Kanauj at the confluence of the Ganges and the *Kāli-nadī* (*Ikṣumatī*).

Āmalaka-grāma or *Sahya-Āmalaka-grāma* (254-255). Probably Tirunelli in Malabar.

Ujjānaka (247) Nando Lal Dey takes it to be *Udyānaka* in Kāfiristān (p. 211), on the Indus.

Ujjainī (195-57), Ujjain.

Uttara-Mānasa (248) the reach of the river Phalgu upto Gayā (N. L. Dey, *op. cit.* p. 156).

Ṛṣabha-parvata (251) a Viṣṇu-kṣetra in South India, probably the Alagar Hill temple near Madura.

Airāvatī (249), the Rāpti in Oudh or the Ravi in the Punjab. Both will suit the context.

Kanakhala (168, 239, 255), the place where Dakṣa-yāga was performed. Two miles east of Hardwār at the junction of the Ganges and the Nīladhārā.

Kanyā-tīrtha or *Kanyā-kūpa* (246) a fountain in Kurukṣetra. Mr. S. Subba Row's identification of it with Cape Comorin (*Kanyā-kumārī*) is against its North Indian context. See his Index to the Kumbakonam ed. of the *Mahābhārata*, p. 35.

Kapilā (201) the upper-most reach of the Narmadā (Narbuda) near its source in a *kuṇḍa*.

Karavīra (207) on the *Dṛṣadvatī*, the chief town of *Brahmāvarta*; not to be identified with the other Karavīra (Kolhapur.)

Kāmarūpa (239), Assam. The reference is probably to the shrine of Kāmākhyā-devī, at Kāmākhyā, two miles from modern Gauhati.

Kālañjara (244) or *Ravikṣetra* modern Kalinjar, in Bundelkhand. Formerly capital of Jejakabhukti. Site of *Koṭi-tīrtha*.

Kāverī, (241.249) the well-known South Indian river Kāverī (Cauvery). The allusion to the worship of Viṣṇu lying on Ādiśeṣa (*nāga-śāyinam*) seems to be to the ancient temple of Raṅganātha at Śrīraṅgam, near Trichinopoly.

Kāverīsaṅgama (204), the mouth of the Kāverī at Kāveripaṭṇam near Māyavaram.

Kubjāmraka (296-208). Lakṣmīdhara treats it as synonymous with Māyāpurī or Hardwār. Kūrma-purāṇa identifies it with Kanakhala, the site of *Dakṣayāga*, two miles from Hardwār. It was the traditional hermitage of Raibhya.

Kuṇḍina (252, 209), capital of ancient Vidarbha, now identified with Bidar in the Nizam's Dominions. (N. L. Dey, *op. cit.* p. 108). Kuṇḍapura, forty miles east of Amraoti in Berar, and Devalvarā in the Caṇḍa district of the Central Provinces are other sites identified with this ancient city (A. S. R. x, p. 108).

Kuru-jāṅgala or *Kuru-jāṅgalāraṇya* (244)—The jungle tract north of Hastināpura, the modern district of Sirhind. Both Hastināpura, the capital of the Kurus, and Thanesar (Sthāneśvara) are in this area.

Kurukṣetra (175-179). The area between the Dṛṣadvatī and Sarasvatī, the holiest area in India.

Kedāra (230, 250), modern Kedārnāth at the confluence of the Mandākinī and Dūdha-Gaṅgā. It is a self-revealed

(*svayam-vyakta*) kṣetra of Śiva. It is the traditional place of the passing away of Śaṅkarācārya.

Kokāmukha (213-214) or *Varāha-kṣetra* on the *Triveṇi* above Nāthpūr, in the Pūrnea district, Bengal, where the three Kosis unite their waters. See *inf.* p. 251 also. The area in which it stands was probably among the conquests of Govinda-candra, the patron of Lakṣmīdhara.

Kuśastamba (246) probably Kuśasthala *i.e.* Kanauj, the capital of the Gāhadvāla dynasty.

Kuśāvarta (245). A kṣetra near Hardwār. There is a Kuśā-varta in the Dakhan, *viz.* Nāsik, but it does not suit context, though it is more famous.

Koṭi-tīrtha (237) in Kurukṣetra.

Gaṅgā-sāgara, the mouth of the Ganges near Saugor island. Kapilāśrama is on the island. (250)

Gandhamādana (252), the part of the Himalayan range in which Badarināth is situated.

Gokarṇa (241) refers to a shrine in Kāśī and not to any of the other three Gokarṇas. Bhadrakarṇa, and Suvarṇākṣa which are referred to along with Gokarṇa are shrines of Benares. The Himālayan Gokarṇa at which Bhagīratha performed austerities is referred to in the *Rāmāyaṇa*, Bālakāṇḍa, 42, 13.

Girivraja (144), modern Rājgir, ancient Rājagṛha, the earlier capital of Magadha.

Gopratāra (234), Guptāra in Fyzabad, Oudh, where Rāma passed away. (*Rāmāyaṇa*, VII 110)

Gomatī (238, 241), the Gumti in Oudh.

Cakratīrtha (252) from the context is the *tīrtha* in Kurukṣetra at which Śrī Kṛṣṇa tried to destroy Bhīṣma with his discus (*Cakra*)

Candrabhāga, (243, 242, 249). Both the Chenāb in the Panjab, and the Bhīmā (a tributary of the Kṛṣṇā in the Dakhan are known by this name. In the context of p. 241, where other Dakhan rivers are mentioned in the same śloka, the Bhīmā seems to be referred to, while in the other two pages, the allusion is to the Chenāb.

Carmiṇā (254), perhpas the same as *Carmaṇvatī* below.

Carmaṇvatī (250), the Chambal of Rājputāna, the chief tributary of the Jumna.

Citrakūṭa (251), the lone hill on the *Mandākinī* or *Payasvinī* (Paisuni), where Śrī Rāma lived; now known as Kamptanāth-giri; in Bundelkhand, four miles from the railway station, Chitrakūt, G. I. P. railway.

Campakāraṇya (168) or *Campakavana* mentioned as one of the *upatīrthas* of Gayā, may also be Camparan in the Patna division, Bihar.

Janasthāna (246), the area of the Dakhan between the rivers Godāvarī and the Kṛṣṇā. Pargiter (J. R. A. S., 1894, p. 247) considers it to extend to the country both north and south of the Godāvarī near its junction with the *Prāṇahitā* (Wain-gaṅgā). See *Rāmāyaṇa*, III. 21, ff.

Jambūmārga (250), is identified with Kālañjar by H. H. Wilson, note to *Viṣṇupurāṇa*, Trn., II, xiii. But, in the context in which the name occurs in the text, Kālañjara is mentioned along with Jambūmārga. The reference must be therefore to the other *kṣetra* of the name between Puṣkar and Mt. Abu.

Tāpī, *Tāpikā* (242, 254), the river Tāpī on which Surat stands.

Tāmraparṇī the river still known as such in Tinnevelly district, South India.

Toṣalaka (253), perhaps Toṣalī, of Aśoka, mentioned in the Dhauli edict. It was one of his provincial capitals, and was probably in Goṇḍwāna.

Tuṅgā, *Tuṅgabhadrā*, (252, 254) the river of the name in South India which separates the Madras presidency from the Nizam's dominions. Tributary of the Kṛṣṇā; formed by the junction of the *Tuṅgā* and *Bhadrā* Kuḍli, above Harihar. The name *Tuṅgā* is applied to the united river.

Trikūṭa (252), Jumnottari, the source of the Jumna.

Daṇḍaka, *Daṇḍakāraṇya* (253, 2544), refers according to Pargiter (J. R. A. S., 1894). p. 242) to the entire forest area from Bundelkhand to the Kṛṣṇā river in the Dakhan.

Daśārṇa (*244*), "ten forts," Bhopal and Eastern Malwa, whose capital was Vidiśā (Bhilsa).

Dāruvana (239) same as *Devadāruvana* below.

Devadāruvana (252), Aundh in the Nizam's Dominions. There is another *Devadāruvana*, the Himalayan region in which Badarināth is situated, but the southern tract seems suggested by the next reference in the same half-śloka being to Śrīraṅ-gam on the Kāverī. But the southern Dāruvana is a Śiva-kṣetra, whereas the allusion in the text is to a Viṣṇu shrine in Dāruvana. *Śivapuraṇa*, I, 56, places Dāruvana (the Śaivite) near the Western Ocean.

Devaparvata (250) seems to refer to the Aravalli Hills.

Devikā (242), another name for the *Śarayū* or Goghrā in the United Provinces, but a smaller river distinct from the Sarayū and running between that river and the Gomatī (Gumti) is

referred to by the *Kālikā-purāṇa*, ch. 23. The reference on p. 245 in the passage from the *Mahābhārata* suggests a big river like the Sarayū.

Dvārakā, modern Dwarka, in Gujarat, Śrī Kṛṣṇa's capital. (225-227).

Dvīpa (251) where Viṣṇu as Kapila and Ananta is said to be worshipped is obviously Saugor island at the mouth of the Ganges, which is identified with *Kdpilāśrama*. See *Gaṅgā-sāgara-saṅgama*, supra.

Dharmāraṇya (247) from the context indicates some forest *kṣetra* in Gujarat, though the mention of *Brahmasaras* next may make it an allusion to the upa-tīrtha in Gayā, known as *Dharma-tīrtha* (inf. p. 266).

Dṛṣadvatī (252), which, according to *Manusmṛti*, II, 17, is one of the boundaries of *Brahmāvarta* is very probably the river Chitāng, which runs parallel to the *Sarasvatī* (J. R. A. S., 1893, p. 58).

Dhūtapāpā (223) is Dhopāp on the Gumti, some miles south of Sultānpūr in Oudh.

Narmadā (198-205, 241, 243), the great river Narbuda.

Nandāvarī (249) is the *Mahānandā* in the U. P., which runs east of the Kuśī (*Kauśikī*) with which it is mentioned in the text.

Nāgasāhvaya (252) is a name of Hastināpura, the capital of the Kurus, on the right bank of the Ganges, 22 miles north-east of Meerut.

Nīlaparvata (245), the hills near Hardwār, and not the mound on which the temple of Jagannātha at Puri stands.

Naimiśa, Naimiśāraṇya, (233, 237, 244, 252), the country about modern Nimsār, on the left bank of the Gumti, forty-five miles from Lucknow.

Payoṣṇī (254), the river *Pain-gaṅgā* in the Central Provinces, which flows into the Varadā or Wārdhā.

Parṇāsā (249), the river Banās in Rājputāna.

Pāriyātra-giri (235), usually taken as referring loosely to the Arvalli mountains in Rajputāna and the western parts of the Vindhyan range. But the context in which it is mentioned indicates an isolated hill in South India.

Piṇḍāraka (247), the place where Sāmba was cursed by the sages, sixteen miles from Dwārka,

Puṇḍarīkā (208) is *upa-tīrtha* of Kubjāmraka, and not Pandharpur.

Puṣkara, Puṣkarāraṇya, (182-185, 237, 244). The Puṣkar lake, six miles from Ajmir. The area was formerly covered by a

forest apparently. The *Puṣkarāraṇya* on p. 237 may be one in the United Provinces.

Pṛthūdaka (180-181, 250) Pehoa in Karnāl district in the Panjab, fourteen miles from Thanesar, The *Brahmayoni-tīrtha* is located here. (Cunningham, *Anc. Geog. of Ind.*, p. 101.)

Prabhāsa (226) is Somnāth in Kathiawār; on p. 250, a Prabhāsa is referred to as a tīrtha near the Sarasvatī river, in the Kurukṣetra region. Prabhāsa on p. 247 appears to be the latter.

Plakṣā (239) a river in the Dakhan.

Plakṣa-prasravaṇa (250) the spring from which the Sarasvatī has its source.

Prayāga (136-153) known as *Tīrtha-rāja* near Allahabad. Viṣṇu as Yogamūrti is said to be worshipped there (252).

Bṛndāvana (187, 252) near Mathurā (Muttra) and now on the same side of the Jumna; but Nando Lal Dey (p. 42) suggests that it was pretty far from Mathurā (whereas modern Brindāvan is only six miles from it) and on the opposite side of the river to it.

Bhīmā, (250) or *Bhīmarathī*, a tributary of the Kṛṣṇā in the Dakhan. Curiously, the main river does not appear to be referred to in the *Kalpataru* under *tīrthas*.

Bhṛgu-tuṅga (246), is according to Nīlakaṇṭha one of the five Kedāras in Gahrwāl.

Mathurā (188-190), modern Muttra.

Mandāra-giri (251) a hill of the name in Bhagalpur district, Bihar.

Madhuvana (237) is probably Madhuban near Muttra.

Mahāvana (259) is Vraja or Gokula.

Mahākāla (236), kṣetra in Ujjain.

Mahā-gaṅgā (246) is the Alakanandā, according to the *Keśava-Vaijayatī* of Nanda-paṇḍita.

Mahāsāra (246). There is a village named Māsari n the district of Arrah, Bihar, which is identified with Mahāsāra but the context in which it is alluded to suggests a tīrtha further north-west.

Mahā-hrada (245), a fountain in the Himālayan region, near Badarināth, judged by the context. It may be the same as *Gaṅgā-hrada* (p. 178) in Kurukṣetra.

Mahodadhi (235), the Bay of Bengal.

Mahodaya (237), Kanauj.

Mānasa-tīrtha. Three bearing the name occur in the text. The first (145) is on the north bank of the Ganges at Allahabad;

the second (206) is attached to Kubjāmraka; while the last (253) is mentioned vaguely suggesting North India.

Mānasa-saras (198), a tīrtha in Gayā, not to be confused with Māṇasa lake in Tibet, near Mt. Kailās.

Mārkaṇḍeya-tīrtha is at the junction of the Sarayū with the Ganges near Chapra. (241)

Māhiṣmatī (253) on the Narbuda, forty miles from Indore.

Maināka-parvata (247) is the Sewalik range.

Yamunā (186, 193) described as the daughter of the Sun, the Jumna. The Jumna is sacred from Mathurā to Prayāga.

Retodaka (230) in Kedārnāth is a kuṇḍa in which Kārtikeya was born (*Skanda-purāṇa*, Maheśvarakhaṇḍa, I, 27; II, 29.

Revā (243), usually identified with the Narmadā as in this śloka. But according to *Vāmanapurāṇa*, xiii, 25, 30, the two are distinct.

Rudrakoṭi (241) at the source of the Narmadā. Sometimes identified with *Koṭi-kūpa* in Kurukṣetra.

Raivataka (227), *giri*, Mount Girnar in Jūnāgadh.

Lāṅgulinī (235) the Lāṅgulīya in Orissa. Chicacole stands on it.

Lohārgala (252) Perhaps Lohāghāt on the river Lohā in Kumaon (*Kūrmācala*).

Lauhitya (252) is probably the kuṇḍa at the source of the Candrabhāgā (Chenab). *Lauhitya* is also the Brahmaputra.

Varaṇā (241) the Barṇa river, one of the limits of Vārāṇāsī (Kāśī).

Vitastā (246, 249, 252), the Jhelum.

Vidiśā (241) Bhilsa in Bhopal state.

Vinaśana (250), the spot in the Sirhind desert where the Sarasvatī river is lost in the sands.

Vipāśā (246, 249, 253) the Beas in the Punjab.

Virajā (235) a river in Utkala (Orissa).

Viśālā (249) an affluent of the Gaṇḍak. The context suggests a river not a town. In the latter case, it will refer to Ujjain.

Vetravatī (241, 250), the Betwa river in Mālwa.

Śatadru (245), the Sutlej.

Śālagrāma (252), a *kuṇḍa* near the source of the Gaṇḍak.

Siprā (236), the river on which Ujjain stands.

Śūhara or *Sūkara* (209-212, 252), Soron on the Ganges, twenty-one miles N.E. of Etah, U.P.

Śoṇa (239) the river Śone in Bihar.

Sapta-godāvarī (239), Solangipur, a few miles from Pithāpuram.

Sarayū (241, 233), the Sarjju or Goghra river on which Ayodhyā stands.

Sahyācala (250), the northern section of the Western Ghats in S. India.

Sahyāmalaka (254). Tirunelli in Wynad, S. Malabar probably.

Somatīrtha (253), a *tīrtha* in Utkala in Orissa. Somnāth in Gujarat does not suit the context so well.

Hariharakṣetra (252), Harihar on the Tuṅgabhadrā, marking the frontier between Mysore state and the Bombay presidency.

APPENDIX F.

BIBLIOGRAPHY OF TREATISES ON TĪRTHA.

General Works.

1*. Lakṣmīdhara's *Tīrtha-vivecana-kāṇḍa* (c. 1125 A.D.); eighth part of the *Kṛtya-kalpataru*.

2. Hemādri's *Tīrtha-khaṇḍa* (c. 1270 A.D.), cited by *Tīrtha-prakāśa*, p. 478. Manuscripts not come to light.

3*. Vācaspati-miśra's *Tīrtha-cintāmaṇi* (c. 1460 A.D.) Pr. *Bibliotheca Indica*, 1912.

4*. Dalapati's *Tīrtha-sāra* (c. 1500 A.D.); part of *Nṛsiṁhaprasāda*, Pr. Sarasavati Bhavan Series, 1938.

5. Raghunandana's *Tīrtha-tattva* or *Tīrtha-yātrāvidhi-tattva* (c. 1530 A.D.) Outside his collection of Twenty-eight Tattvas.

6. Rāmakṣṛṇa's *Tīrtha-ratnākara* or *Rāmaprasāda* (c. 1540 A.D.).

7. Todar Mal's *Tīrthasaukhya*; part of *Todarānanda* (c. 1575 A.D.)

8. Nanda Paṇḍita's *Tīrtha-kalpalatā* (c. 1610 A.D.).

9*. Mitramiśra's *Tīrtha-prakāśa*, in *Vīramitrodaya* (c. 1620 A.D.). Pr. Benares, 1917.

10. Kamalākara Bhaṭṭa's *Sarva-tīrthavidhi* ("*Tīrtha-Kamalākara*") (c. 1630 A.D.).

11. Ananta Bhaṭṭa's *Tīrtha-ratnākara* (c. 1640); written at the instance of Anūpsingh. Ananta Bhaṭṭa was the son of Yadu Bhaṭṭa.

12. Rāma Bhaṭṭa's *Tīrtha-darpaṇa* (c. 1675 A.D.) Rāma Bhaṭṭa was son of Visvanātha Hosiṅga.

13. Nāgeśa Bhaṭṭa's *Tīrthenduśekhara* (c. 1700 A.D.).

14. Śaṅkara's *Tīrthadhyāna-kaumudī* or *Tīrtha-kaumudī* (c. 1750 A.D.) Śaṅkara was the son of Ballāla. Date unknown.

15. Siddhānta-vāgīśa Bhaṭṭācārya's *Tīrtha-kaumudī* (not later than c. 1600 A.D.).

16. Gokuladeva's *Tīrtha-kalpalatā*. Date unknown. His father's name was Anantadeva.

17. Vācaspati's *Tīrtha-kalpalatā* (Identity of author and his date not known).

18*. Mādhavasiṁha Varma's *Tīrtha-sudhānidhi*. Pr. 1896. Date of author not known.

Special Works on Individual Tīrthas.

Gaṅgā

1. Gaṇeśvara Miśra's *Gāṅgāpattalaka* (c. 1325).
2. Gaṇapati's *Gaṅgā-bhaktitaraṅgiṇī* (c. 1350 A.D.).
3. Vidyāpati's *Gaṅgā-vākyāvalī* (c. 1425 A.D.).
4. Vardhamāna's *Gaṅgā-kṛtyaviveka* (c. 1475).
5. Anonymous *Gāṅgeya-grantha* referred to on p. 366 of *Tīrtha-prakāśa.*

Kāśī (alone).

1. *Vārāṇasīdarpaṇa* of Sundara, son of Rāghava.
2. Raghunāthendra Sarasvatī *Kāśī-tattva-prakāśikā.*
3. Nanda Paṇḍita's *Kāśīprakāśa.*
4. Sureśvarācārya's *Kāśī-mokṣa-nirṇaya*
5. Viśvanāthācārya's *Kāśī-mṛtimokṣa-nirṇaya.*
6. Nārāyaṇa Bhaṭṭa's *Kāśīrahasya-prakāśa* (c. 1560 A.D.); probably extract from *Tri-sthalī-setu.*
7.* Nārāyaṇa Bhaṭṭa's *Kāśī-maraṇa-mukti-viveka* (c. 1560 A.D.).
8. Prabhākara's *Kāśī-tattva-dīpikā.*

Gayā (alone).

1. Raghunandana's *Gayā-śrāddha-paddhati* (later than 1530 A.D.).
2. Raghunātha's *Gayā-paddhati* (c. 1600 A.D.),
3. Prabhākara's *Gayā-paddhati-dīpikā.*
4. Anantadeva's *Gayā-śrāddha-paddhati* (later than 1640 A.D.).
5. Gokuladeva's *Gayā-śrāddhavidhi.*
6. Vācaspati's *Gayāśrāddhādi-paddhati.*

Prayāga, Kāśī and Gayā.

1*. Nārāyaṇa Bhaṭṭa's *Tri-sthalī-setu* (c. 1560 A.D.); Pr. 1915-Poona.
2*. Bhaṭṭoji Dīkṣita's *Tri-sthalī-setu-sāra-saṅgraha* (c. 1625 A.D.).
3*. Nāgeśa Bhaṭṭa's *Tri-sthalī-setu-sāra-saṅgraha* (c. 1700 A.D.).
4. Kāśīnātha Bhaṭṭa's *Tri-sthalī-setu.*

Kurukṣetra.

1. Vanamāli Miśra's *Kurukṣetra-pradīpa* (c. 1650 A.D.).
2. Rāmacandra's *Kurukṣetra-tīrtha-nirṇaya.*
3. Śaṅkara's *Kurukṣetra-ratnākara.*
4. Mādhavācārya's *Kurukṣetra-pradīpa.*
5. Harigiri's *Kurukṣetrānukramaṇikā.*

Puri.

Raghunandana's-*Puruṣottama-kṣetra-tattva.*

APPENDIX G

INDEX OF PRATIKAS

An asterisk (*) introduces prose
and a dagger (†) fourth *pāda* of a śloka.

ERRATA

p. XXVII, l. 22, *read* materialists *for* materials.
p. 8, l. 1, *read* ददृभुताद्भूमेः *for* ददृभुता भूमेः
p. 106, l. 11, *read* क्षमो *for* समो.
p. 120, l. 8, *read* मुकुटेश्वर *for* मुकुरेश्वर
p. 122, l. 6, *read* व्यासेशं *for* व्यादेशं
p. 173, l. 14, *underline* यमः
p. 184, l. 21, *read* variants *for* valiants
p. 258, l. 6, *read* पौरन्दरो लोको *for* पौरन्दरौ लोकौ
p. 268, l. 4, col. 2, *read* भोगवती *for* भोमवती
p. 268, l. 10, *read* मथुरा *for* मधुरा
p. 268, l. 24, col. 2, *read* ७७, ७९ *for* ६५, ७५
p. 269, l. 12, col. 1, *read* ५२ *for* ५
,, ,, ,, col. 2, *read* ९६ *for* ९४
,, l. 32, col. 2, *read* ९७ *for* ',,'
p. 270, l. 1, *for* खाता *read* खात
p. 270, l. 4, col. 1, *read* ७७ *for* ९८
p. 270, l. 16, col. 2, *read* चण्डीक *for* थण्डीक
p. 270, l. 22, col. 2, *read* शुक्रेश्वर *for* शुत्केश्वर
p. 270, l. 24, col. 2, *read* शुष्कनदी *for* शुष्कमदी
p. 270, l. 34, col. 1, *read* विद्येश्वर *for* विधेश्वर
p. 270, l. 35, col. 2, *read* सनत्कुमारे *for* समत्कुमारे
p. 276, l. 16, col. 2, *read* प्रयाग *for* प्रयागा
p. 277, l. 3, col. 2, *read* म. भा. *for* मा. भा.
p. 278, last line, col. 1, *read* तीर्थ *for* तार्थ